

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՈՒ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՂԻՐԵՋԱՆԱԿԱՆ
ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

գիտական հոդվածների ժողովածու

9(47.925)

Ե-81

հշ

9.2

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՈՒ ՆՈՐ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԱՂԻԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գիտական հոդվածների ժողովածու

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության
կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A043
ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում

Երևան
Մեկնարկ
2023

6550

THE HISTORY OF YEREVAN IN MEDIEVAL
AND MODERN TIMES AND THE AZERBAIJANI
FALSIFICATION

Collection of Scientific Articles

*The work was supported by the Science Committee of RA,
in the frames of the research project
№ 21T-6A043.*

СРЕДНЕВЕКОВАЯ И НОВАЯ ИСТОРИЯ
ЕРЕВАНА И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ
ФАЛЬСИФИКАЦИЯ

Сборник научных статей

*Исследование выполнено при финансовой поддержке
Комитета по науке РА в рамках научного проекта № 21T-
6A043.*

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Ե 813

**Հրատարակվում է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ**

Խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա. Եղիազարյան
Գրախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Է. Մինասյան
պ.գ.թ., դոցենտ Ա. Հովհաննիսյան

Ե 813 Երևանի միջնադարի ու նոր ժամանակների պատմությունը և աղբյուրաբանական կեղծարարությունը: Գիտական հոդվածների ժողովածու / կազմեց Ա. Եղիազարյան: Եր., Մեկնարկ, 2023, 280 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է Երևան քաղաքի պատմությանը, պատմական աշխարհագրությանը և ժողովրդագրությանը նվիրված գիտական հետազոտություններ, որոնք կատարվել են ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A043 ծածկագրով «Երևանի միջնադարի ու նոր ժամանակների պատմությունը և աղբյուրաբանական կեղծարարությունը» գիտական թեմայի շրջանակներում:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-962-47-4

© Մեկնարկ, 2023
© Եղիազարյան Ա., 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ	8
<i>Բաժին առաջին</i>	
ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ	11
Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ VII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄԻՆ	12
Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԸ VII ԴԱՐԻ 50-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	27
Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ. ՈՐՊԵՍ ՔԱՂԱՔ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ	43
Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԸ XIII-XVI ԴԱՐԵՐՈՒՄ. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ	63
Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԻ 1724 ԹՎԱԿԱՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԴԻԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	83
<i>Բաժին երկրորդ</i>	
ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ	123

Արման Եղիազարյան	
ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿՆ ՈՒ ԿԱԶՄԸ 1590-1724 ԹԹ.....	124
Արման Եղիազարյան	
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ XVII-XVIII ԴԴ.....	142
Արման Եղիազարյան, Արա Հովհաննիսյան	
ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ XIX Դ.....	171
Arman Yeghiazaryan	
THE CITY OF YEREVAN AT THE EPICENTER OF THE TURCO—PERSIAN WARS FROM THE LATE SIXTEENTH TO THE EARLY EIGHTEENTH CENTURY: CHANGES IN THE STRUCTURE AND DISTRIBUTION OF THE POPULATION OF THE CITY.....	184
<i>Բաժին երրորդ</i>	
ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	212
Արման Եղիազարյան, Արա Հովհաննիսյան, Ալիկ Ղաբիբյան, Արմինե Զիրոյան	
ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԱԴՐՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ (ԸՍՏ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐԻ).....	213
Ալիկ Ղաբիբյան, Ռուզաննա Գասպարյան	
ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՇՈՒՐՋ.....	252

Arman Yeghiazaryan, Ara Hovhannisyan, Armine Chiroyan	
FALSIFICATION OF THE HISTORY OF YEREVAN AND ARTSAKH IN AZERBAIJANI SCHOOL TEXTBOOKS (GENERAL OBSERVATIONS).....	264
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	
Նաղաշ Հովնաթան (1661-1722)	
ԳՈՎԱՍՍԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՒԱՆԱՅ ՔԱՂԱՔԻՆ.....	277
ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ	
ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.....	279

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

Հայոց հնագույն մայրաքաղաք Երևանն ունի ավելի քան 2800-ամյա պատմություն, և ողջ այդ պատմությունը հստակ հետազոտված առնչվում է հայ ժողովրդի կենսագործունեության հետ: Հատկապես հետաքրքրական զարգացումներով լի է քաղաքի միջնադարյան և նոր ժամանակների պատմությունը, երբ Երևանը, աստիճանաբար վերածվելով Հայաստանի միջնաշխարհի՝ Արարատյան երկրի կենտրոնի, սկսում է ձեռք բերել մեծ քաղաքին բնորոշ հատկանիշներ:

Բազրատունիների թագավորության վերացումից հետո Երևանը բազմիցս ենթարկվել է օտար նվաճողների հարձակումներին: 15-րդ դարից սկսած Հայաստանում հաստատվում է թուրքմենական քոչվոր ցեղերի տիրապետությունը, որի հիմքով էլ աղբյուրներից հեղինակներն այժմ փորձում են ապացուցել, թե երկրամասը եղել է «աղբյուրեղանաբնակ», իսկ Երևանը՝ «աղբյուրեղանական» քաղաք:

Երևանի պատմության աղբյուրեղանական կեղծարարների թիրախում է քաղաքի պատմության հատկապես այն շրջանը, երբ այն նվաճվեց Մեֆյան Իրանի կողմից, իսկ հետագայում դարձավ համանուն խանության կենտրոն:

Մեֆյան Իրանի տիրապետության շրջանում, չնայած այն իրողությանը, որ 1604 թ. պարսկական զորքերը Երևանի հայության զգալի հատվածին բռնագաղթեցրին, այնուամենայնիվ պատմական սկզբնաղբյուրները և տարբեր օտարերկրացի ճանապարհորդների տեղեկությունները հստակորեն ցույց են տալիս, որ քաղաքը մշտապես, նույնիսկ վերոհիշյալ արհավիրքից հետո, հանդիսացել է հայկական ու հայաբնակ քաղաք:

Ներկայումս Արևելյան Հայաստանի և, մասնավորապես, Երևան քաղաքի պատմության կեղծարարությունը դարձել է աղբյուրեղանական պատմագրության հիմնական ուղղություններից մեկը: Մեր հարևան երկրում վերջին տասնամյակներին պետական պատվերով գրվում և հրատարակվում են գրքեր, որոնց հիմնական ուղղվածություններից մեկը Երևանն «աղբյուրեղանա-

կան» քաղաք հռչակելն է: Նման «հիմնավորումներով» էլ Աղբյուրեղանի նախագահն ու պետական պաշտոնյաները, ի թիվս Արևելյան Հայաստանի այլ շրջանների ու քաղաքների, հնչեցնում են նաև Երևանի՝ միջնադարում (V-XV դդ.) և նոր ժամանակներում (XV դ.-XX դ. սկիզբ) աղբյուրեղանական քաղաք լինելու կեղծ ու շինծու տեսակետը:

Պետք է նշել, որ Երևանի միջնադարի և նոր ժամանակների պատմությունը հայագիտության կարևոր խնդիրներից է դարձել դեռևս տասնամյակներ առաջ: Հիշատակելի է հատկապես Երվանդ Շահագիզի «Հին Յերևանը» (Երևան, 1931 թ.) աշխատությունը: Գիտական գրականության մեջ դեռևս վիճելի է V-VII դարերում Երևանի հիշատակության հարցը, որին նվիրվել են մի շարք հոդվածներ: Երևանի ամբողջական պատմության ներկայացման անհրաժեշտությունից ելնելով 1959-1971 թթ. հրատարակվեց Թ. Հակոբյանի «Երևանի պատմություն» քառահատորյակը, որում ներկայացված էր քաղաքի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 1917 թվականը: Քառահատորյակը ունեցավ գիտաճանաչողական մեծ նշանակություն: Սակայն գիրքը կազմվել ու մշակվել է խորհրդային պատմագրությանը բնորոշ հայեցակարգային ու մեթոդական առանձնահատկություններին համապատասխան և շարադրվել 1950-1960-ականներին հայտնի ու հասանելի սահմանափակ աղբյուրների տեղեկությունների հիման վրա, ուստի, չնայած հարուստ բովանդակությանը, ունի թերի կողմեր: Հետևաբար, արդեն անկախության շրջանում կարևորություն ստացավ Երևանի պատմության նոր հրատարակության հարցը: Վերջինս էլ ավելի այժմեական դարձավ 1991 թվականից ի վեր սկիզբ առած՝ քաղաքի միջնադարյան և նոր ժամանակների պատմության աղբյուրեղանական կեղծարարության պայմաններում: Այդ անհրաժեշտություններով պայմանավորված՝ 2018 թ. մի քանի գիտնականների համահեղինակությամբ լույս տեսավ «Երևանի պատմության» գիտահանրամատչելի

հրատարակությունը¹, որտեղ ներկայացված է Երևանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Նման պայմաններում, մի կողմից Երևանի պատմության նորովի ուսումնասիրության շահեկանությունը, իսկ մյուս կողմից՝ աղբյուրների պատմաբանների կեղծիքները գիտականորեն հերքելու հրատապությունը, մեծապես կարևորում են Երևանի միջնադարյան և նոր ժամանակների պատմության գիտական ուսումնասիրությունը՝ ներկայացնելով շրջանառվող կեղծիքները և դրանք քննության առնելով ու հերքելով աղբյուրային նյութի հիմքով:

Բաժին առաջին

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

¹ Միմոնյան Հ., Մովսիսյան Ա., Փիլիպոսյան Ա., Եղիազարյան Ա., Մելքոնյան Ա., Ամիրջանյան Լ., Հովհաննիսյան Է., Մելիք-Բախշյան Մ., Վիրաբյան Ա., Մինասյան Է., Ասատրյան Ա., Սարգսյան Ա., Բաղդասարյան Գ., Բաղալյան Գ., Երևանի պատմություն, Երևան, 2018:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ VII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄԻՆ

Միջնադարում Երևանի առաջին հիշատակությունների խնդիրը

Հայագիտության մեջ կարևոր հիմնախնդիրներից մեկը մնում է Երևանի առաջին հիշատակությունների հարցը: Մասնավորապես Մեբեոսի պատմությունից հայտնի է, որ 650 թ. արաբական զորքը պաշարել էր «Հերևանի բերդ»-ը, որի համապատասխանությունը Երևանին շարունակում է մնալ բանավեճի առարկա: Այդ առումով անհրաժեշտ է մանրակրկիտ քննության առնել VII դ. սկզբի վարչաքաղաքական իրադրությունը Հայաստանում ու մասնավորապես Այրարատում, ինչպես նաև արաբական արշավանքի երթուղիները, ինչը հնարավորություն կտա հիմնավորելու կամ ժխտելու Հերևան-Երևան նույնության հավանականությունը: Ի դեպ, այդ իրադարձությունից չորս տասնամյակ առաջ՝ 607 թ. տեղի ունեցած եկեղեցական մի ժողովի հետ կապված Երևանն արդեն հիշատակված է հայ մատենագրության մեջ²:

Երևանը պարսկա-բյուզանդական սահմանագլխին

VI դարի վերջին և VII դարում տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները հանգեցրեցին Երևան բերդավանի դերի կտրուկ բարձրացմանը: Երկարամյա պատերազմների հետևանքով Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան խիստ հյուծվել էին: Եվ երբ պարսից Խոսրով արքան (591-628) կարողացավ հայրենական գահին բազմել Բյուզանդիայի Մավրիկիոս (Մորիկ) կայսեր (582-602) օգնությամբ, վերջինիս զիջեց զգալի տարածք-

² Տե՛ս «Գիրք թղթոց. մատենագրություն նախնեաց», Թիֆլիս, 1901, էջ 150-151: Հմմտ. Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, «Պատմագրութիւն», գիրք Բ., Երևան, 2011, էջ 552-553:

ներ, այդ թվում՝ Հայաստանի մեծ մասը: Ըստ Մեբեոսի՝ այդ զինուորների հետևանքով ձևավորված պարսկա-բյուզանդական նոր սահմանագիծը մեզ հետաքրքրող հատվածում անցնում էր Հրազդան գետով և Գառնիի մոտակայքով. «...էտ [Խոսրովը] նոցա (բյուզանդացիներին) զԱրուաստան զամենայն մինչև ցՄծքին, և գերկիրն Հայոց. որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էր, գտունն Տանուտերական մինչև ցգետն Հուրագդան, և զգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի և ցեզր ծովուն Բզնունեաց, և ցԱռեստաւան և զԳոգովիտ զավատ մինչև ցՀացին և զՄակու: Եւ կողմն Վասպուրական գնդին էր ի ծառայութիւն Պարսից արքային»³: Հովհաննէս Դրասխանակերտցոյց հայտնի է, որ սահմանագիծը Դվինից դեպի հյուսիս անցնում էր Ազատ գետով: Ըստ պատմիչի՝ «...մեծ հայրապետն Աբրահամ⁴ ըստ նախասաց բանին ի Դվին քաղաքի բնակէր ի Պարսից բաժնի անդ, վասն զի գետն Ազատ զսահման բաժնիցն երկոցունց [Աբրահամ կաթողիկոսի և Բյուզանդիայի կողմից նրան հակաթոռ կաթողիկոս հռչակած Հովհաննէս Բագարանցու (600-616) տիրւոյթների-Ա.Ե.] ընդ մէջ հատանէր»⁵: Ըստ մեկ այլ աղբյուրի՝ Խոսրով թագավորն «ամբողջ Հայաստանը մինչև Դվին տվեց Մավրիկիոս կայսեր»⁶:

Մեբեոսի նկարագրությունը բաղկացած է երկու մասից: Առաջինը կատարված է հյուսիսից հարավ հաջորդականությամբ՝ Հրազդան գետ, ապա Գառնի ավան, իսկ երկրորդը արևմուտքից արևելք հաջորդականությամբ՝ Բզնունյաց ծով և Առեստավան, ապա Հացուն և Մակու: Նման պարագայում սահմանագծի հստակեցումը զգալիորեն դժվարանում է: Ն. Ադոնցը գրում է, որ «Կոտայքում Գառնին հանդիսանում էր սահմանագծի վերին կե-

³ «Պատմութիւն Մեբեոսի» (այսուհետև Մեբեոս), քննական բնագիրը՝ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 2004., էջ 84:

⁴ Հայոց կաթողիկոս 607-616 թթ.:

⁵ «Յովհաննէս կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց» (այսուհետև՝ Հովհաննէս Դրասխանակերտցի), «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, «Պատմագրութիւն», Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 401:

⁶ Բարթիկյան Հ., «Narratio de rebus Armeniae». հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, N 6, էջ 466:

տը, Առեստը՝ ծովի ափին՝ ստորին կետը, իսկ Հացիւնը և Մակուն՝ Գոգովիտի կողմից՝ միջին կետը: Ուրեմն՝ սահմանագիծը Գառնիից անցնում էր Հացիւնի և Մակունի վրայով դեպի Առեստ»⁷: Է. Դանիելյանը սահմանագիծը հյուսիսից հարավ անցկացնում է Հրազդան գետի վերին հոսանք-Գեղամա լեռների լանջեր-Ազատ գետ գծով⁸: Գրեթե նույն սահմանագիծն է նշում նաև Բ. Հարությունյանը⁹: Այս ամենի հիմամբ Ազատ, այլ ոչ թե Հրազդան գետն է պարսկա-բյուզանդական սահմանագիծ համարել Վ. Բսկանյանը¹⁰:

Հետազոտողները փորձել են գտնել Հրազդան գետի այն հատվածը, որտեղ այն սահմանագատում էր երկու տերությունները, քանի որ գետի ստորին հոսանքից հարավ, ինչպես տեսանք, սահմանագիծն անցնում էր Ազատ գետով: Խնդիրն այն է, որ «գտունն Տանուտերական մինչև ցգետն Հուրազդան, և զգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ պարսկա-բյուզանդական սահմանագիծը Հրազդանի հունով պետք է անցներ վերջինիս վերին հոսանքի ավազանում՝ պարսկական տիրապետության ներքո թողնելով Գեղամա ծովակին սահմանակից Մազազ գավառը¹¹, իսկ գետի վերին հոսանքի ավազանի՝ Կոտայքին հարող ողջ հատվածը մինչև Գառնի անցել էր կայսրությանը: Գառնիից դեպի արևմուտք սահմանագիծն անցնում էր Ազատ գետով, փաստորեն, Երևանը թողնելով Բյուզանդիայի կազմում:

Ուստի Երևանը դառնում էր սահմանային ավան, որն էլ հանգեցրեց նրա դերի կարևորմանը. Բյուզանդիան այն պետք է

⁷ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, 1987, էջ 262:

⁸ Տե՛ս Դանիելյան Է., Արևելյան Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումը (591-629), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1986, N 8, էջ 56:

⁹ Տե՛ս «Հայաստանի պատմության առաջին», Ա մաս, Երևան, 2005, էջ 54-55:

¹⁰ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 2, Երևան, 1984, էջ 264-265:

¹¹ Տե՛ս Դանիելյան Է., նշվ. աշխ., էջ 56:

ամրացներ սահմանների ամրապնդման հրամայականով, իսկ նրա հակառակորդներն էլ պետք է փորձեին տիրել՝ սահմանը ձեռքբերելու հնարավորություն ստանալու համար:

Երևանի և հարակից շրջանների սահմանային կացությունը երկու գերտերությունների միջև մոտ 600 թ. ի վերջո հանգեցրեց նաև Բյուզանդիայի հովանավորությունը վայելող հակաթոռ կաթողիկոսության հիմնադրմանը Ավան քաղաքացյուղում՝ Երևանի մերձակայքում: Այս առումով հույժ կարևորվում է Մորիկ կայսեր կողմից հենց Ավան քաղաքացյուղում Հայոց կաթողիկոսին հակաթոռ կաթողիկոսի նստավայրի ընտրությունը. «...ըստ հրամանի կայսերն Մարկայ գնոհան ունի ի գաւառէ Կոգայ, ի Բազարան գեղջէ կացուցանեն կաթողիկոս յունական կողմանն՝ բնակեցուցանելով գնա ի քաղաքագիւղն Ավան, ուր եւ շինեացն իսկ ինքնին Յոհան գալայծառակերտ քաւարանն սուրբ եւ շուրջանակի նորա յարդարեաց կալուածս կայանի իւրոյ»¹²: Հաջորդ իսկ տողում պատմիչը խոսում է այն մասին, որ կաթողիկոս Աբրահամը (607-616) նստում էր Դվինում, «վասն զի գետն Ազատ զսահման Բաժնիցն երկոցունց ընդ մէջ հատանէր»¹³: Ի դեպ, նշվածից պետք է բխեցնել, որ Ազատ գետը նաև երկու կաթողիկոսների տիրույթների սահմանագիծն էր: Այս առումով հույժ կարևորվում է Երևանի պարագան, որ գտնվում էր Բյուզանդիայի հովանավորությունը վայելող կաթողիկոսի տիրույթների մերձավոր հարևանությամբ:

Մավրիկիոսի մահից հետո պարսկա-բյուզանդական պատերազմները վերակավեցին փոփոխական հաջողություններով, սակայն ի վերջո 629 թ. կնքված հաշտության պայմանագրով նախկին սահմանները վերականգնվեցին¹⁴: Ուստի մինչև արաբական արշավանքները, այսինքն՝ 591 թվականից մինչև 640-ական թվականները, Երևանը սահմանային ավան էր, ինչը մեծացնում էր նրա կարևորությունը, ուստի այն պետք է ավելի ամրապնդվեր՝ վերածվելով անպոփակ ամրության:

¹² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 401:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 180-182:

Փաստորեն Երևանի բերդը Բյուզանդիայի համար մեծ կարևորության սահմանային ամրություն էր, որը չէր կարող վրիպել 630-ական թվականների վերջից դեպի Հայաստան արշավող արաբների ուշադրությունից: Մյուս կողմից, Դվինից հյուսիս տանող մայրուղու վրա գտնվելու պատճառով այն ստանում էր մեծ դերակատարություն, ուստի պատահական չէ, որ 650 թ. Հայաստան ներխուժած արաբական զորքն առաջին հարվածը փորձեց հասցնել Երևանի բերդին, բայց անհաջողության մատնվեց:

Երևանն արաբական 650 թ. արշավանքի թիրախում

Երևանի մասին կարևոր հիշատակություններից մեկը վերաբերում է արաբական առաջին արշավանքների շրջանին: Ըստ Մեբեոսի՝ 650 թ. «...եկն զարն Բամայելի յԱտրպատական, և բաժանեցան յերիս: Առաջ մի յԱյրարատ, և առաջ մի ի Սեպհական գնդին կողմանսն, և առաջ մի յԱդուանս: Արդ՝ որք ի կողմանս Սեպհական գնդին՝ արշաւեալ սփռեցան և հարեալ զամենայն կողմանսն զայնոսիկ սրով սուսերի, առին զաւար և զգերութիւն: Եւ եկին ժողովեցան ի Հերևան, և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ: Եկին ի յՈրդսպու, և ոչ նմա ինչ կարացին առնել: Գնացին անտի և բանակեցան յԱրծափս, հանդէպ բերդին առ ջրովն»¹⁵:

Ի սկզբանե «Հերևան» անվանումը, որ տարբեր ձեռագրերում հանդիպում է «յԵրևան» ձևով¹⁶, հետազոտողների կողմից տարբեր մեկնաբանություններ է ստացել: Ոմանք այն նույնացրել են Երևանին, ոմանք էլ կասկածել նման նույնացման հավանականությանը՝ տալով այլ մեկնաբանություններ:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 220:

¹⁶ Տե՛ս «Մեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», չորրորդ տպագրութիւն, քաղղատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանի և ծանօթութեամբ ի ձեռն Սո. Մալխասեանց, Երևան, 1939, էջ 118:

Հ. Շահխաթունյանցը կարծում էր, որ հավանաբար այդ անվամբ ամրոց կար Կոգովիտում, քանի որ ըստ նրա հենց նման եզրահանգում է բխում Մեբեոսի հիշատակությունից¹⁷:

Թ. Ավդալբեգյանը զարմանալի է համարել Երևանի հիշատակությունն այս հատվածում, քանի որ «Սեպհական գնդի կողմերը» (ըստ հեղինակի Մարդաստան կամ Վասպուրական) արշաված արաբները մեկ էլ հանկարծ հայտնվել են Երևանի մոտակայքում, ինչն անհավանական է: Նա հավելում է նաև, որ ո՛չ Մարդաստանում և ո՛չ էլ Վասպուրականում նման անունով վայր չի եղել¹⁸, ուստի Մեբեոսի հիշատակած տեղանունը նույնացնում է Վասպուրականի Առեստ ավանի անվան հետ¹⁹:

Հ. Մանադյանը «Հերևան-յԵրևան»-ը սրբագրում է «Հերևան»-ի՝ այն նույնացնելով Հեր ավանի կամ քաղաքի հետ²⁰:

Թ. Հակոբյանը, որ «Հերևան-յԵրևան»-ը նույնացնում էր Երևանին, անընդունելի է համարում Հ. Մանադյանի տեսակետը՝ նշելով, որ Հերը երբեք «Հերևան» չի կոչվել, իսկ Մեբեոսի տեքստում խոսքը հենց Երևանի բերդի մասին է²¹: Ինչ վերաբերում է Մեբեոսի տեղեկությունների աշխարհագրությանը, հեղինակը հավանական է համարում այնտեղ ներկայացվող տեղանունների հերթականության շփոթությունը պատմիչի կողմից²²:

Մ. Հովհաննիսյանը նշում է, որ ուսումնասիրողների կողմից սխալ է ընկալվել «Սեպհական գնդի կողմերը», քանի որ վերջին անվանումն իրականում այդ շրջանում պետք է ընդգրկեր

¹⁷ Տե՛ս Շահխաթունեանց Հ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Էջմիածին, 1842, էջ 134-135:

¹⁸ Տե՛ս Ավդալբեգյան Թ., Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 146:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰ Տե՛ս Մանադյան Հ., Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներն ըստ Պտղոմեոսի քարտեզի, Երևան, 1936, էջ 146:

²¹ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ., Երևան, 1969, էջ 194-195:

²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193:

Դվինը՝ շրջակայքով: Ուստի «Հերևան-Երևան»-ը պետք չէր սրբագրել, այն նույնական էր Երևանին²³:

Գ. Աբգարյանը, որ հատուկ հոգված է նվիրել Երևանի այս հնագույն հիշատակության քննությանը, չհամաձայնելով Թ. Հակոբյանի տեսակետին, գրում է, որ «Հերևան»-ի բերդը պաշարել է Մեպհական (Վասպուրական) գնդի կողմերը ներխուժած արաբական զորամասը և ոչ թե Այրարատ ներխուժած զորաբանակը, ու քանի որ Երևանը գտնվում է Այրարատում, պետք է դառնար հենց Այրարատ մտած զորախմբի թիրախը²⁴: Այս պնդումը հիմնավորելու համար նա փորձում է պատասխան գտնել այն հարցին, թե ինչու հենց Վասպուրականն ասպատակող զորագունդն է պաշարել Արծափաց ամրոցը, որ նույնպես գտնվում էր Այրարատում: Ի դեպ, սա այնպիսի մի կռվան է, որ խաթարում է նրա՝ Երևանի պաշարումը բացառապես Այրարատն ասպատակող զորագնդի «մենաշնորհ» համարող տեսությունը: Ուստի նա համարում է, որ Արծափաց ամրոցը, գտնվելով Այրարատի հարավում, կարող էր ընդգրկվել հարևան երկրամասերում տեղի ունեցող իրադարձությունների մեջ, և այդ իրողությունը չպետք է նույնացնել Այրարատի կենտրոնում գտնվող Երևանի բերդը պաշարելու դեպքի հետ²⁵:

Գ. Աբգարյանը, քննարկելով արաբների նախորդ արշավանքի վերաբերյալ Մեքեոսի տեղեկությունը («...ել զաւր ապականիչ յԱսորեստան կողմանէ ընդ ճանապարհս Ձորոյ յաշխարհն Տարանոյ. առին զնա և զԲզնունիս և զԱղիովիտ: Եւ ճանապարհ կալեալ ի Բերկրոյ ձորն ընդ Որդսպոյ և ընդ Գոգովիտ թափեցան յԱյրարատ»²⁶), եզրակացնում է, որ պատմիչին լավ հայտնի էր տեղանքի աշխարհագրությունը, ուստի նա հստակորեն պահպանել է տեղանունների աշխարհագրական հերթակա-

նությունը: Սրանով նա հակադրվում է Մեքեոսի «Հերևան-Երևան»-ը ներկայիս Երևանին նույնացնող Թ. Հակոբյանի տեսակետին, թե Մեքեոսի մոտ կարող էր տեղի ունենալ աշխարհագրական անունների հերթականության խախտում:

Ի վերջո, Գ. Աբգարյանը «Հերևան-Երևան»-ն առաջարկում է ընթերցել «Հեր և անդ»: Ըստ նրա կատարած սրբագրման՝ Մեքեոսի տեքստը նախապես եղել է հետևյալը. «Եւ եկին ժողովեցան ի Հեր և անդ մարտեան ընդ բերդին և ոչ կարացին առնուլ»²⁷: Ըստ նրա՝ Վասպուրականն ասպատակելուց հետո արաբները ավարով և գերիներով վերադարձել և հավաքվել են Հերում՝ պաշարելով բերդը²⁸:

Ա. Տեր-Ղևոնդյանը համարում է, որ Հերևանը բերդ էր Վասպուրականում²⁹:

Է. Դանիելյանը, որ «Մեպհական գնդի կողմերը» նույնացնում է Վասպուրականին, Մեքեոսի նկարագրած արշավանքը (ըստ նրա՝ տեղի է ունեցել 647 թ.) նույնացնում է Ղևոնդի հիշատակած հետևյալ ներխուժման հետ. «Հազարացիքն... զօր ժողովեալ դարձեալ յարձակեցան ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որոց էին գլխաւորք Օթման և Օգբայ: Եւ իբրև հասին ի սահմանս Հայոց յերիս բաժանեալ առաջս՝ սփռեցան յասպատակս իւրեանց: Առաջ մի հատեալ ընդ կողմն Վասպուրական աշխարհին՝ առին զաւանս և զամրոցս որ մինչև ի Նախջաւան քաղաք. և առաջ մի ընդ կողմն Տարօնոյ: Եւ միւս առաջ հասեալ ի Կոգովիտ՝ պաշարէին զամրոցն Արծափաց»³⁰: Մեքեոսի և Ղևոնդի վերոհիշյալ հաղորդումների նույնացումից հետագոտողը բխեցրել է, որ «Հերևան»-ը գտնվել է Տարոն-Տուրուբերանում, ավելի որոշակի՝ Հարք գավառում³¹, թեև այդ տեղանունը Ղևոնդը չի հիշատակում:

²³ Տե՛ս Աբգարյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 30-31:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵ Տե՛ս Тер-Гевондян А., Армения и Арабский Халифат, Ереван, 1977, с.

34:

³⁰ «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 11:

³¹ Տե՛ս Դանիելյան Է., 647 թվականի արաբական արշավանքը Հայաստան, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1982, N 2, էջ 112-114:

²³ Տե՛ս Յովհաննէսեան Ս., Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1970, էջ 900-901:

²⁴ Տե՛ս Աբգարյան Գ., «Երևանի» բերդի հնագույն հիշատակությունը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1972, N 8, էջ 27-28:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28-29:

²⁶ Տե՛ս Մեքեոս, էջ 204:

Ինչպես տեսնում ենք, հետազոտողներից յուրաքանչյուրը «հիմնավորել» է սեփական տեսակետը՝ այն կապելով Մեբեոսի տեքստում առկա իրողություններից որևէ մեկի հետ: Հենքային պնդումը եղել է «Մեպիական գնդի կողմեր»-ի այս կամ այն ընդգրկումը:

Ըստ Մեբեոսի՝ Ատրպատական եկած արաբական ուժերը բաժանվել են երեք մասի և արշավել Այրարատ, Մեպիական գնդի կողմերը և Աղվանք: Մեպիական գնդի կողմերն արշաված զորագույնը, ասպատակելով երկրամասը, եկել բանակել է Հերևան-Երևանում: Այն փորձել է գրավել Բերդը, չի հաջողել, շարժվել է դեպի Որդսպու, անհաջողության մատնվել նաև այնտեղ, ուստի շարժվել է Արծափաց ամրոցի կողմը: Ակնհայտ է, որ արշավանքը սկսվել է Ատրպատականից, որտեղից երկրորդ զորախումբը մտել է Մեպիական գնդի կողմերը: Ի տարբերություն վերոհիշյալ հեղինակների՝ Բ. Հարությունյանը Մեպիական կամ Վասպուրական գնդին հատկացնում է ավելի ընդարձակ տարածքներ: Ըստ նրա, երբ Հայաստանի՝ 591 թ. պարսկա-բյուզանդական բաժանումից հետո Տանուտիրական գնդի երկիրը, որ ընդգրկում էր Այրարատը, Տուրուբերանը և Տայքը³², անցավ Բյուզանդիային, իսկ մինչ այդ Սյունիքն արդեն առանձնացել էր Հայոց մարզպանությունից, վերջինից պարսկական տիրապետության ներքո մնացել էին միայն Վասպուրականը, Մոկքը, Պարսկահայքի և Կորձայքի հյուսիսային հատվածներն ու նախկինում Տանուտիրական գնդի երկրի մաս կազմող՝ Այրարատի Մասյացոտն, Արածու կողմն և Ուտան Դվնա գավառները³³: Ըստ հետազոտողի՝ այդ իրադարձությունից հետո պարսից տիրապետության ներքո մնացած Հայոց մարզպանության հողերը սկսեցին կոչվել Վասպուրական (Մեպիական) գնդի երկիր կամ Վասպուրական երկիր ա-

նունով, որը, փաստորեն, շատ ավելի ընդարձակ էր, քան Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհը³⁴:

Ակնհայտ է, որ Մեպիական կամ Վասպուրական գնդի երկրի նման ընդգրկումն ի չիք է դարձնում հեղինակների այն պնդումը, թե Հերևանը պետք է փնտրել Վասպուրականում կամ Պարսկահայքում, քանի որ Երևանը հեռու էր Վասպուրականից: Խնդիրն այն է, որ Երևանը, փաստորեն, կա՛մ գտնվում էր Վասպուրական գնդի երկրի սահմանին և կա՛մ ոչ հեռու, ուստի կարող էր դառնալ այդ երկիրը ներխուժած արաբական զորքի թիրախներից մեկը: Մյուս կողմից, արշավանքը տեղի էր ունեցել Ատրպատականից, որտեղից Հայաստանի Միջնաշխարհը տանող ամենաբանուկ ու հարմարավետ ճանապարհն անցնում էր Նախճավան-Դվին ուղեգծով: Եթե մի պահ վերանանք վերոհիշյալ կարծիքներից և բացառենք արաբների՝ Ատրպատականից Հերով Վասպուրական ներխուժելու հնարավորությունը, որը խախտում է Մեբեոսի տեքստի՝ իրականում աշխարհագրական հերթականության խստիվ պահպանելու իրողությունը, ապա ակնհայտ կդառնա, որ Նախճավան-Դվին ճանապարհը, որ ամենայն հավանականությամբ Սյունիքն Ատրպատականի աշխարհագրին միացվելուց (572 թ.) հետո շարունակել էր մաս կազմել Հայոց մարզպանության, իսկ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում՝ Վասպուրական գնդի երկրի³⁵, արաբական զորագնդին ուղղակիորեն հասցնելու էր Երևանի մատույցները: Անհաջողության մատնված արաբներն այնտեղից շարժվել են դեպի բուն Վասպուրական՝ հայտնվելով Կոզովիտի հարավային սահմանի մոտ՝ Դառնիձորի լեռնանցքի հարևանությամբ գտնվող Որդս-

³² Տե՛ս Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 260, 264:

³³ Տե՛ս Арутюнян Б., Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елише, «Кавказ и Византия», вып. 1, Е., 1979, с. 19-35:

³⁴ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա (արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Երևան, 2001, էջ 400-401: Այն մասին, որ Վասպուրական անունով էին կոչվում բաժանումից հետո պարսիկների տիրապետության ներքո մնացած հայկական հողերը, նշում է նաև Ն. Ադոնցը: Տե՛ս Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 262:

³⁵ Տե՛ս «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, էջ 54-55:

պուլի³⁶ մոտակայքում: Այնուհետև նրանք ուղիղ ճանապարհով արշավել են Արծափաց ամրոցի ուղղությամբ և պաշարել այն: Ի դեպ, Սեբեոսի հաղորդումն այն մասին, որ Արծափաց ամրոցի պաշտպաններն օգնության համար դիմել են Դարյունից բերդի տիրոջը՝ Մմբատ Բագրատունուն³⁷, ցույց է տալիս, որ արաբները դեռևս այնտեղ չէին հասել, քանի որ Որդսպուից ճանապարհին ուղիղ տանում էր դեպի Արծափաց ամրոցը³⁸: Հակառակ դեպքում՝ եթե արաբներն արշավանքը սկսեին Վասպուրականից, ապա Հերից այնտեղ անցնող ճանապարհի երթուղին նրանց դուրս էր բերելու սկզբում Դարյունից բերդի և հետո միայն Արծափաց ամրոցի շրջակայքը³⁹:

Ի դեպ, Գ. Աբգարյանի տեսակետը, թե Վասպուրականն ասպատակելուց հետո արաբները կայանել են Հերում և պաշարել տեղի բերդը, հերքելի է այն պատճառով, որ Ատրպատականից ուղղակի Վասպուրականի կենտրոն արաբները պետք է շարժվեին Հերով, քանի որ հենց այդ քաղաքի մերձակայքով էր անցնում հիմնական ճանապարհը: Ուստի ստացվում է, որ արաբական զորագունդը անցել է Հերի կողքով, բերդը թողել աննվաճ, արշավել Վասպուրականի խորքը, ապա վերադարձել ու նոր միայն պաշարել այն⁴⁰: Ուստի նա կարծում է, որ արշավանքը տեղի է ունեցել ոչ թե Հերի կողմից, այլ Հայաստանի հարավից⁴¹, թեև այդտեղից ներխուժելու պարագայում էլ Ուրմիո լճի արևմտյան ափերով անցնող հիմնական ճանապարհը նրանց հասցնելու էր Հեր: Մեկ այլ խնդիր է այն, որ հետազոտողը Սեպհական գնդին «հատկացնում» էր ավելի փոքր տարածք, քան այն զբաղեցնում էր իրականում:

³⁶ Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 147-149, 246, Եղիազարյան Ա., Հայ Բագրատունիների տերությունը 885-908 թթ. (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011, էջ 347:

³⁷ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 220:

³⁸ Տե՛ս Եղիազարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 347 և 352 էջին կից քարտեզը:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰ Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 145:

⁴¹ Տե՛ս Աբգարյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 29:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ Սեբեոսի հիշատակությունը վերաբերում է հենց Երևանին ու նրա բերդին, որը ոչ մի կերպ Վասպուրականում չի տեղադրվում (քանի որ այդ անունով բերդ Վասպուրականում հիշատակված չէ) և առավել ևս չի նույնանում Հերին: Այն չէր կարող գտնվել նաև Այրարատում, քանի որ այդ շրջաններն ասպատակել էր արաբական մյուս զորախումբը:

Այստեղ հարկ է անդրադառնալ նաև Է. Դանիելյանի այն կարծիքին, թե Հերևանը գտնվում էր Տուրուբերանում: Ինչպես տեսանք, այդ տեսակետը հիմնված էր Ղևոնդի հիշատակության վրա, որտեղ պատմիչը նշում է արաբների արշավանքի երեք ուղղությունները՝ Վասպուրական, Տարոն և Այրարատ: Վասպուրական ներխուժած զորագունդը նվաճել է տեղի ավաններն ու ամրոցները մինչև Նախճավան, մյուսն ասպատակել է Տարոնի կողմերը, իսկ երրորդը՝ հասել Կոգովիտ ու պաշարել Արծափաց ամրոցը: Ակնհայտ է, որ այդ արշավանքը նույնական է Սեբեոսի հիշատակածին, միայն թե պարունակում է էական տարբերություններ: Ըստ Սեբեոսի՝ արաբներն արշավել են Այրարատ, Վասպուրական գնդի երկիր և Աղվանք, իսկ ըստ Ղևոնդի՝ Վասպուրական, Տարոն և Այրարատ (Կոգովիտ): Կոգովիտում նրանք պաշարել են Արծափաց ամրոցը, ինչը ցույց է տալիս, որ Ղևոնդի հիշատակած՝ արաբական արշավանքի առաջին և երրորդ ուղղությունները համընկնում են Սեբեոսի հիշատակած առաջին՝ դեպի Վասպուրական գնդի երկիրն արշավանքի իրողություններին: Իսկ Տարոնի կողմերն արշավելու Ղևոնդի տեղեկությունը վստահաբար կապված է Սեբեոսի տեքստում Դարյունից բերդին տրված «Դարաւնից բերդ» (անունն ընթերցվում է «Դարօնից») անվան հետ: Այդ բերդից օգնություն էին խնդրել ու ստացել պաշարված Արծափաց ամրոցի պաշտպանները: Թեև պատմիչն այլ տեղերում այն կոչում է «Դարիւնից բերդ»⁴² (անունն ընթերցվում է «Դարյունից»), սակայն այս պարագայում «Դարօնից» ընթերցվող անվանումը պետք է ազդեր այլ հեղինակների վրա՝ ծնելով այն միտքը, թե արաբները ներխուժել են նաև Տարոն: Պատահական չէ, որ Աստղիկը նույնպես այս արշավանքի մասին գրում է.

⁴² Տե՛ս Սեբեոս, էջ 128, 220:

«...յարձակեցան զաւրն նոցա (արաբների-Ա.Ե.) յաշխարհս Հայոց. եւ յերիս յառաջս բաժանեցան՝ ի Վասպուրական եւ ի Տարաւն»⁴³:

Արդ, երբ կարելի է պնդել, որ արաբներն այդ արշավանքի ժամանակ Տարոն չեն հասել, կարող ենք հստակեցնել նրանց գորագնդերի շարժման ուղղությունները՝ Վասպուրական գնդի երկիր, Այրարատ և Աղվանք: Վասպուրական գնդի երկրի և Այրարատի ասպատակությունների մասին պահպանվել են հստակ տեղեկություններ, իսկ ինչ վերաբերում է արաբների ներխուժմանն Աղվանք, ապա այստեղ կարելի է տալ հետևյալ բացատրությունը: Բանն այն է, որ Վասպուրական գնդի երկիր ներխուժած զորագունդը, դատելով Սեբեոսի և Ղևոնդի տեղեկություններից, ասպատակել է Նախճավանից մինչև Երևան և Որդսպուից մինչև Արծափաց ամրոց ընկած տարածքները: Այրարատ ներխուժած զորագնդի վերաբերյալ Սեբեոսը խոսում է հաջորդ գլխում, պատմելով, որ այն ասպատակել է Տայքը, Վիրքը և Աղվանքը, ապա ավարով ու գերիներով եկել ու միացել Նախճավանի բերդը պաշարած մյուս զորագնդին⁴⁴: Այն, որ վերջինս Աղվանք ներխուժած զորագունդը չէ, ակնհայտ է, ուստի նույնանում է Վասպուրական գնդի երկիր ներխուժած զորագնդին, որ Արծափաց բերդում ջախջախվել էր Թեոդորոս Ռշտունու կողմից⁴⁵ և հեռացել դեպի Նախճավան, որն էլ փաստված է Ղևոնդի երկում: Այստեղ պետք է ընդգծել առաջին հայացքից ոչ այնքան կարևոր իրողության մասին: Խոսքն Այրարատ ներխուժած զորագնդի երթուղու մասին է, ըստ որում հենց այդ երթուղին է, որ Սեբեոսին հիմք է տվել խոսելու այն մասին, որ արաբական մի զորամաս արշավել է Աղվանք: Ամենայն հավանականությամբ, այդ զորագունդը դեպի Այրարատ շարժվել է Հայոց Արևելից կամ այսպես կոչված Աղվանից կողմերով, քանի որ առաջինը, ինչպես տեսանք, արշավել է Նախճավան-Դվին ուղղությամբ, իսկ արաբա-

կան բանակը մասերի էր բաժանվել դեռ Ատրպատականում: Այն փաստորեն Գեղամա ծովակի հյուսիսային ափերով մտել էր Այրարատ, այնուհետև ասպատակել Տայքն ու Վիրքը: Այսինքն այդ զորագնդի ռազմական գործողությունները տեղի են ունեցել Երևանից բավականին հեռու: Իսկ Վասպուրական գնդի երկիրն ասպատակող զորագունդը արշավել է նաև նրա կազմում ընդգրկված Այրարատի հարավային շրջանները՝ պաշարելով նաև սահմանից ոչ հեռու գտնվող Երևանի բերդը:

Փաստորեն, չնայած պատմիչի այն տեղեկությանը, որ արաբները բաժանվել են երեք մասի, հետագա տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ իրականում նրանք արշավել են երկու զորաբանակով, որոնցից Այրարատ ներխուժողը, ի թիվս այլ երկրամասերի, ասպատակել է նաև Աղվանքը: Պատահական չէ, որ Աղվանք արշավող արաբների մասին չեն հիշատակում Ղևոնդը և Ասողիկը: Բայց քանի որ նրանց հայտնի էր, թե իբր արաբները բաժանվել են երեք մասի, Ղևոնդը «Դարաւն»-ից բխեցրել է «Տարաւն»-ը, իսկ Ասողիկը նշել է միայն երկու ուղղությունը, թեև հիշատակել է արաբների՝ երեք զորագունդ կազմելու մասին:

Ուստի Վասպուրական կամ Սեպհական գնդի կողմերն արշաված արաբական զորագնդի կողմից Երևանի բերդը պաշարելու մասին պետք է նշել, որ դրա հավանականությունն անչափ մեծ է, քանի որ Այրարատի կողմը ներխուժած զորագունդը սրի էր մատնում Տայքը, Վիրքն ու Աղվանքը, այսինքն՝ Երևանից հյուսիս գտնվող երկրամասերը:

Ամփոփում

Փաստորեն, կարող ենք նշել, որ Սեբեոսի հիշատակած Հերևանը նույնական է Երևանին: Արաբական արշավանքների շրջանում Երևանը հանդես էր գալիս որպես ամրակուռ բերդ ունեցող ավան, որը, գտնվելով Բյուզանդիայի տիրույթների սահմանագծին, ամրապնդվել էր, և արաբները այդպես էլ չկարողացան կոտրել նրա պաշտպանների դիմադրությունը:

⁴³ «Ստեփաննոսի Տարաւնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, «Պատմագրութիւն», գիրք Բ., Երևան, 2011, էջ 718:

⁴⁴ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 224:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 222:

THE MENTION OF YEREVAN IN THE FIRST HALF OF VII
CENTURY

One of the important problems of Armenology is the question of the mention of Yerevan in the text of the historian Sebeos during the invasion of the Arabs of 647.

The problem is that Sebeos mentions “hEerevan” instead of Yerevan, on the basis of which some researchers supposed that the talk is not about Yerevan but the city of hEr in the south of Armenia (today's city of Khoy in Iran). Others think that this is one of the first mentions of the city of Yerevan. A detailed study of the administrative and political situation in the region as well as the routes of the Arab troops shows that “hEerevan” in the text of Sebeos corresponds to Yerevan.

ԵՐԵՎԱՆԸ VII ԴԱՐԻ 50-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Երևանը արաբական նոր արշավանքների շրջանում

Հայտնի է, որ արաբների՝ Հայաստան կատարված արշավանքներից առավել ծավալուն են եղել 641 թ., 650 թ. և 654-655 թթ. տեղի ունեցածները: 650 թ. արշավանքի ժամանակ նրանք պաշարել են Երևանը, բայց գրավել չեն կարողացել⁴⁶:

Հայ պատմիչների տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Երևանն արաբական արշավանքների թիրախում հայտնվել է նաև 650-ական թթ.: Այդ ժամանակ Երևանը, որպես անառիկ բերդաքաղաք, կարևոր ռազմավարական դիրք ուներ Հայաստանում իրենց տիրապետությունը հաստատել կամեցող արաբների համար: 650 թ. արաբների անհաջողությունից հետո իրավիճակը փոխվեց՝ կապված բյուզանդացիների ծավալուն նահանջի և արաբների հարձակողական նոր գործողությունների հետ: Սկզբում բյուզանդացիները փորձեցին կասեցնել արաբների առաջխաղացումը. 652 թ. Բյուզանդիայի Կոստաս Բ կայսրը (641-668) մեծ բանակով ներխուժեց Հայաստան և գրավեց Դվինը, որից հետո արշավեց հյուսիս և ռազմակալեց Վիրքը⁴⁷: Կայսեր հեռանալուց հետո արաբները, ամենայն հավանականությամբ հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու (639-655) աջակցությամբ, 653 թ. ներխուժեցին Բյուզանդիայի տարածք և գրավեցին Տրապիզոնը՝ վերադառնալով մեծաքանակ գերիներով և ավարով: Այնուհետև Թեոդորոս Ռշտունին մեկնեց Դամասկոս ու արաբներից ստա-

⁴⁶ Այդ արշավանքի և մասնավորապես Երևանի հետ կապված իրադարձությունների մասին տե՛ս Եղիազարյան Ա., Երևանի հիշատակությունը VII դարի առաջին կեսին // «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Հայագիտություն, 2018 № 1, էջ 3-13:

⁴⁷ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 264-266:

ցավ իշխանություն Հայաստանում, Վիրքում և Աղվանքում. նրա տիրապետության սահմանները հյուսիսում հասնում էին մինչև Կովկասյան լեռնաշղթա ու Դերբենդ⁴⁸: Մական 654 թ. Թեոդորոս Ռշտունու հիվանդանալու և քաղաքական թատերաբեմից հեռանալու հետևանքով երկրում ստեղծված դժվարին իրավիճակն իրենց հսկողության տակ պահելու նպատակով արաբները Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորությամբ 654 թ. ռազմակալեցին ողջ Հայաստանը⁴⁹: 655 թ. երկու ուղղություններով սկսվեց արաբական զորքերի նոր արշավանքը՝ Հաբիբ իբն Մասլամայի գլխավորությամբ Հայաստանից դեպի Վիրք և Սալման իբն Ռաբիայի գլխավորությամբ՝ դեպի Աղվանք⁵⁰: Ի հետևանս դրա, իրավիճակը դարձյալ լարվեց Երևանի տարածաշրջանում:

Ահա՛, հենց այս պայմաններում է, որ պատմիչներ Հովհաննես Դրասխանակերտցին և Մամվել Անեցին հիշատակում են այսպես կոչված «Երևանու կռիվը»:

Սկզբնաղբյուրային տեղեկություններ «Երևանի կռիվ» մասին

«Երևանի կռիվ» վերաբերյալ պահպանվել են սկզբնաղբյուրային սահմանափակ տեղեկություններ:

Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ «Յայնմ ժամանակի ասեն լինել զկռիւն, որ ի քաղաքագիւղն Երեւանի, զոր եւ բաւական քեզ ուսուցանեն զայնր պատերազմի զհանգամանս՝ որ նախ

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 272-274:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 284. «...ի նմին ամի (654-Ա.Ե.) գարն Իսմայելի որ ի Հայաստան աշխարհի՝ կալան ի ծագաց ի ծագս գերկիրն ամենայն»:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 286: Տե՛ս նաև Բալագուրի, Երկրների նվաճում (Ֆուտուհ ալ-բուլդան) // «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 16, «Արաբական աղբյուրներ», Գ, Արաբ մատենագիրներ (Թ-Ժ դարեր), ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 270-274: Արաբների 654-655 թթ. արշավանքների մասին մանրամասնորեն տե՛ս Եղիազարյան Ա., Հաբիբ իբն Մասլամայի և Սալման իբն Ռաբիայի արշավանքները Հայաստան և այսրկովկասյան երկրներ // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2008, N 2, էջ 68-77:

քան զմեզ զնա պատմագրեցին»⁵¹: «Յայնմ ժամանակի»-ն, ինչպես ցույց է տալիս հեղինակի տեքստը, վերաբերում է հայոց Անաստաս կաթողիկոսի աթոռակալության (661-667) և Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանության (662-685) շրջանին⁵²: Ըստ որում՝ նրա հաղորդումը Երևան գյուղաքաղաքի շուրջը տեղի ունեցող կռվի մասին ներկայացվում է Գրիգոր Մամիկոնյանի կողմից Արուճի եկեղեցու հիմնադրումից (661 կամ 662 թ.)⁵³ հետո⁵⁴:

Մամվել Անեցին հաղորդում է, որ հայոց 107 թվականին (658) տեղի է ունեցել «Երեւանու կռիւն, յորում զգիարդն գտցես, առ պատմագրութիւնս առաջնոցն: Շապուհ եւ Ասդնիկ յիշեն»⁵⁵: Աշխատասիրող Կ. Մաթևոսյանը գրում է, թե քանի որ Շապուհի երկը մեզ չի հասել, իսկ Ասդնիկը Երևանի կռվի մասին չի հիշատակում, ստացվում է, որ Մամվել Անեցու տեղեկությունը այս կռվի վերաբերյալ միակ սկզբնաղբյուրային վկայությունն է⁵⁶: Ինչպես տեսանք, փաստորեն, Երևանի կռվի մասին հիշատակում է նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Ի դեպ, Թ. Ավդալբեկյանը ևս, հընթացս ժխտելով Երևանի հիշատակությունը Մեբեոսի աշխատության մեջ, նշում է, որ «եզակի հայ աղբյուրը, որ է. դարից այն էլ դարի սկզբից պահել է Երեւանի մասին մի ու միակ լակոնական յիշատակութիւն, «Գիբք թղթոցն» է, որտեղ հոգեւորականների շարքում հանդես է գալիս ոմն «Դաւիթ Երեւա-

⁵¹ «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց» (այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի), «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, «Պատմագրութիւն», Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 414:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 413-414:

⁵³ Տե՛ս Մաթևոսյան Կ., Արուճի տաճարի 666 թ. որմնանկարը // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1981, N 3, էջ 90:

⁵⁴ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 413:

⁵⁵ Մամուլէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն Աղամից մինչեւ 1776 թ. (այսուհետև՝ Մամվել Անեցի և շարունակողներ), աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի. Երևան, 2014, էջ 152:

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 372, ծանոթ. 125:

նայ»⁵⁷»⁵⁸: Փաստորեն, հեղինակը ծանոթ չի եղել «Երևանի կովի» մասին Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Սամվել Անեցու տեղեկություններին:

«Երևանի կովի» հարցը պատմագիտության մեջ

«Երևանի կովին» անդրադարձած հեղինակների մի մասը, կրկնելով նախորդներին, այն նույնացնում է 650 թ. արշավանքի ընթացքում Երևանի պաշարմանը, իսկ մյուսներն այն համարում են առանձին դեպք:

Ղ. Ալիշանը կարծում է, որ 642-643 արշավանքի ժամանակ, ըստ Մեբեոսի՝ արաբները պաշարել են Երևանը, իսկ հետո, արդեն 658 թ.՝ մեկ այլ նշանավոր կռիվ է եղել Երևան քաղաքագյուղում: Նա ցավ է հայտնում, որ հայ մատենագիրներից յուրաքանչյուրը նախորդին է հղել այս կովի մասին տեղեկությունը, իսկ քանի որ նախորդների երկերն այժմ չկան, մենք անտեղյակ ենք մնում դրա մանրամասներին⁵⁹:

Ե. Շահազիզը Երևանի այս կռիվը նույնացնում է 650 թ.՝ արաբական զորքի կողմից Երևանի պաշարման հետ, ուստի նշում է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցուց բացի, որը տեղեկությունը քաղել է Մեբեոսից, «նույն աղբյուրից մեկը մյուսից առնելով, հիշում են Յերեվանի անունը Ղեվոնդ Երեցը, Ասողիկը և Սամվել Անեցին»⁶⁰: Սակայն հեղինակն աչքաթող է անում իր իսկ բերած Սամվել Անեցու հիշատակությունն այն մասին, որ խնդրո առարկա կռիվը «...Շապուհ եւ Ասղնիկ յիշեն», քանի որ, եթե իրոք խոսքը լիներ Մեբեոսի տեղեկության մասին, շատ ավելի ուշ ստեղծագործած Սամվել Անեցին, բացի Շապուհից և Ասողիկից, կնշեր

նաև Մեբեոսի և Ղևոնդի անունները: Վերջինս, ի դեպ, Երևանի պաշարման մասին հիշատակություն չունի: Իսկ այն, որ Սամվել Անեցին խոսում է Շապուհի և Ասողիկի հիշատակությունների մասին, հուշում է, որ խոսքը բոլորովին այլ իրադարձության մասին է: Ասողիկի աշխատությունում նման դրվագ հիշատակված չէ, իսկ Շապուհի երկասիրությունը կորած է: Ավելին, այն, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին մանրամասնում է, թե կռիվը տեղի է ունեցել Անաստաս կաթողիկոսի և Գրիգոր Մամիկոնյանի օրոք Երևան գյուղաքաղաքի շուրջ, տպավորություն է ստեղծում, թե պատմիչն իր տեղեկությունը քաղել է մեզ անհասանելի աղբյուրից և հստակորեն գիտի իրենից ավելի քան երկուսուկես հարյուրամյակ առաջ տեղի ունեցած դեպքերի ժամանակագրությունը և Երևանի՝ զարգացման այդ շրջափուլի մանրամասները:

Ս. Բարխուդարյանը համարում է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին պարզապես կրկնել է Մեբեոսի տեղեկությունը Երևանի դեպքերի մասին, թեև նկատում է, որ միայն նա է հիշատակում Երևանը որպես գյուղաքաղաք⁶¹:

Ե. ավագ քահանա Սարգսյանն այն կարծիքին է, որ իր տեղեկությունը Հովհաննես Դրասխանակերտցին վերցրել է Մեբեոսից⁶²:

Նույն տեսակետն է արտահայտում կաթողիկոս-պատմիչի երկասիրության անգլերեն թարգմանությունն իրականացրած և ծանոթագրած Կ. Մակսուդյանը⁶³:

⁶¹ Տե՛ս Բարխուդարյան Ս., Մի քանի դիտողություններ Երևանի Կաթողիկե եկեղեցու արձանագրությունների վերաբերյալ // ՀՄՍՈ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1947, N 5, էջ 70:

⁶² Տե՛ս Ե. Ավագ քահանա Սարգսյան, Հին Երևանի հիշատակությունը հայ մատենագիրների մոտ // «Էջմիածին» պաշտոնական ամսագիր հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Յունուար (1), 1983, էջ 38:

⁶³ Տե՛ս Yovhannēs Draxanakertci History of Armenia // Translation and Commentary by Rev. Fr. Krikor Vardapet Maksoudian, Atlanta, Georgia, 1987, p. 45.

⁵⁷ «Գիրք թղթոց. մատենագրութիւն նախնեաց», Թիֆլիս, 1901, էջ 151:

⁵⁸ Առաքելեան Թ., Բանասերի օրագրից, Ե. Երևանը Մեբեոսի «Պատմութեան» մէջ // «Հանդէս ամսօրեայ», 1926, թիւ 11-12 (նոյեմբեր-դեկտեմբեր), էջ 590:

⁵⁹ Տե՛ս «Այրարատ բնաշխարհի Հայաստանեայց», տեղագրեաց Հ. Ղևոնդ Վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1890, էջ 299-300:

⁶⁰ Շահազիզ Յե., Հին Յերևանը, Յերևան, 1931, էջ 69:

Ա. Սիմոնյանը, անդրադառնալով Երևանի կոմիին, այն ընդհանուր առմամբ թվագրում է 661-667 թթ.⁶⁴:

Թ. Հակոբյանը «Երևանի կոմիլը» թվագրում է 660 թվականով⁶⁵, ելնելով այն բանից, որ Սամվել Անեցին այն դնում է ՈԿ (660) թվականին⁶⁶: Սակայն պատմիչի կողմից նշածը փրկչական թվականն է, որը երկու տարով գերազանցում է հայոց թվականը: Սամվել Անեցու ժամանակագրության նոր հրատարակության մեջ, ինչպես տեսանք, զետեղված է նաև հայոց թվականը՝ ՃԷ (107), որը համապատասխանում է 658/659 թվականին:

Մեկ այլ առիթով Թ. Հակոբյանն ավելի մանրամասնորեն է խոսում «Երևանի կոմի» մասին՝ այն տարբերակելով Երևանի 650 թ. պաշարումից և նշելով, որ արաբները, փաստորեն, փորձել են գրավել Երևանը, այլապես պատմիչներն այդ իրադարձությունը «Երևանի կոմի» չէին կոչի⁶⁷: Իսկ այն, որ մի քանի տարվա ընթացքում արաբները Երևանը գրավելու երկու փորձ են կատարել, հիմք է տալիս վստահաբար կարծելու, որ Երևանն այդ ժամանակ եղել է ամուր բերդ, ռազմավարական հենակետ և մեծ բնակավայր: Ուսումնասիրողը եզրակացնում է, որ արաբները Երևանը գրավել են երկրորդ փորձից միայն⁶⁸:

Ա. Սիմոնյանն ու Թ. Հակոբյանը իրենց համատեղ՝ «Երևան 2750» աշխատության մեջ, անդրադառնալով «Երևանի կոմիին», ճշմարիտ կերպով առանձնացնում են Երևանին առնչվող երկու կարևոր իրադարձությունները VII դարում. «Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Սամվել Անեցու հիշատակության համաձայն 658 կամ ավելի ճիշտ 660 թվականին տեղի է ունեցել «Երևանու կոմին»: Եղած փաստերի համադրումն ու վերլուծությունը ցույց են տալիս, որ, իրոք, Մեբեոսի «Եւ եկին ժողովեցան (արաբական

գործը – Թ.Հ.) ի յերևան, և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ» արտահայտությունը⁶⁹ նույնը չէ Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Սամվել Անեցու «Երևանակոմին»-ի հետ: Դրանք արաբական արշավանքների ժամանակ Երևանի բերդի գրավման համար մղված երկու տարբեր կոմիներ էին, որոնցից մեկը տեղի է ունեցել 643, իսկ մյուսը՝ 958 կամ 660 թվականին⁷⁰:

Հետաքրքրական է Հ. Ն. վարդապետ Ակինյանի տեսակետը: Նա կարծում է, թե Հովհաննես Դրասխանակերտցին, գրելով «որ նախ քան զմեզ զնա պատմագրեցին», նկատի ունի մեզ անհայտ մի աղբյուր, որը ո՛չ Շապուհն է, որի աշխատությունը չկա և ո՛չ էլ Ղևոնդը, որին Հովհաննես Դրասխանակերտցին ամենայն հավանականությամբ ծանոթ չէ և որտեղ խոսք չկա «Երևանի կոմի» մասին: Ն. Ակինյանը, փաստորեն, բացառում է նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցու խնդրո առարկա դեպքի վերաբերյալ տեղեկությունը Մեբեոսից քաղած լինելու հնարավորությունը: Ըստ նրա՝ «Երևանի կոմի» վերաբերյալ հիշատակությունը Հովհաննես Դրասխանակերտցին վերցրել է այլ աղբյուրից⁷¹:

Փաստորեն, «Երևանի կոմի» ժամանակագրության վերաբերյալ հայագիտության մեջ հստակ և միասնական տեսակետ գոյություն չունի, իսկ ինչ վերաբերում է այդ կոմի բովանդակային կողմին, ապա դրա լուսաբանմամբ որևէ հետազոտող չի զբաղվել:

«Երևանի կոմի» ժամանակագրությունը

Անդրադառնալով «Երևանի կոմի» թվագրմանը՝ անհրաժեշտ է շեշտել, որ դրա՝ ցանկացած թվագրման դեպքում պետք է հաշվի առնել Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունը,

⁶⁴ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Երևան (1920-1967), Երևան, 1968, էջ 36:

⁶⁵ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ., Երևան, 1969, էջ 197:

⁶⁶ Տե՛ս Սամվել Անեցի և շարունակողներ, էջ 152:

⁶⁷ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Երևանը VII-IX դարերում // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1968, N 3, էջ 19:

⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20:

⁶⁹ Մեջբերվածը Մեբեոսի այն տեղեկությունն է (Մեբեոս, էջ 220), ըստ որի՝ արաբները 650 թ. պաշարել են Երևանի բերդը, սակայն չեն կարողացել գրավել:

⁷⁰ Հակոբյան Թ., Սիմոնյան Ա., Երևան 2750, Երևան, 1968, էջ 31:

⁷¹ Տե՛ս «Մատենագրական հետազոտություններ, քննություն եւ բնագիր», հատոր Գ, գրեց Հ. Ներսես Վ. Ակինեան, Վիեննա, 1930, էջ 76-77:

որով այն դրվում է հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանության (662-685) և Անաստաս կաթողիկոսի աթոռակալության (661-667) շրջանում: Այս պարագայում Երևանի կովի ժամանակը սահմանափակվում է 661-667 թվականներով: Թեև պետք է նշել նաև, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցու աշխատության այս հատվածում ամեն ինչ չէ, որ հստակ է: Պատմիչը գրում է Գրիգոր Մամիկոնյանի հրամանով Արուճի տաճարի կառուցման, Անաստաս կաթողիկոսի գործունեության, Դավիթ Դվնեցու՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի հրամանով կաթողիկոսից մկրտություն ստանալու, նրա՝ հետագայում՝ Դվինում նահատակվելու մասին, որից հետո անմիջապես հայտնում է, թե «Յայնմ ժամանակի ասեն լինել զկոնին, որ ի քաղաքագիւղն Երեւանի...»⁷²: Պատմիչի ներկայացրածից կարելի է ենթադրել նաև, որ կոիվը կարող էր տեղի ունեցած լինել Դավիթ Դվնեցու նահատակության 701 թ.:

Ի սկզբանե պետք է նշել, որ Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանության և Անաստաս կաթողիկոսի աթոռակալության շրջանում աղբյուրներում որևէ կոիվ կամ ռազմական գործողություն ներկայացված չէ: Ա. Տեր-Ղևոնդյանն անդրադարձել է այն իրողությանը, որ 656 թ. Օսման խալիֆայի սպանությունից հետո 5 տարի խալիֆայությունում ներքին կոիվներ էին տեղի ունենում, և Հայաստանը ապահով էր արաբական հարձակման վտանգից⁷³: Իսկ 662 թ. արաբների կողմից Հայոց իշխան էր կարգվել Գրիգոր Մամիկոնյանը: Մինչ Գրիգոր Մամիկոնյանի նշանակումը 661 թ. խալիֆ դարձած Մուավիան (661-680) մի հրովարտակ էր ուղարկել Հայոց իշխաններին, որ «եթե ոչ հարկեսջիք ինձ և ոչ անկջիք ընդ լծով ծառայութեան իմոյ՝ ի սուր սուսերի մաշեցից զամենեսեան»⁷⁴: Խնդիրն այն է, որ Թեոդորոս Ռշտունու մահից հետո Հա-

յոց իշխան դարձած Համագասպ Մամիկոնյանը (655-661) հարել էր Բյուզանդիային⁷⁵: Մուավիայի պահանջով նրա մոտ պատանդ ուղարկվեցին Գրիգոր Մամիկոնյանը և Սմբատ Բագրատունին: Իր խալիֆության երկրորդ տարում՝ 662 թ., Մուավիան Գրիգոր Մամիկոնյանին նշանակեց Հայոց իշխան և ուղարկեց Հայաստան⁷⁶: Բայց այդ շրջանում Երևանում նման կոիվ հավանորեն տեղի չի ունեցել, քանի որ հայերը կատարել են Մուավիայի պահանջը՝ մինչև 682 թ. պահպանելով հավատարմությունը խալիֆայությանը⁷⁷:

Փաստորեն, բացառվում է «Երևանի կովի» տեղի ունենալը Հովհաննես Դրասխանակերտցու նշած ժամանակաշրջանում: Պետք է ենթադրել, որ նա տեղյակ էր, որ «Երևանի կոիվը» տեղի է ունեցել Անաստաս կաթողիկոսի աթոռակալության շրջանին շատ մոտ, ուստի իր պատմության մեջ տեղադրել է այդ իրողության հիշատակությունը: Ըստ որում՝ նա դա արել է Դավիթ Դվնեցու մկրտության և տարիներ անց Դվինում նրա նահատակության մասին հիշատակությունից անմիջապես հետո, որն առնվազն տարօրինակ է և հուշում է, որ կաթողիկոս-պատմիչի համար անորոշ է եղել այդ դեպքի հստակ ժամանակը, դրա մասին նա միայն մոտավոր գիտեր, ուստի զետեղել է այնպիսի տեղում, ուր այն չպետք է լիներ:

Երևանի կովի հատուկ հիշատակությունը պատմիչների աշխատություններում ցույց է տալիս, որ այն եղել է կարևոր իրադարձություն տվյալ ժամանակաշրջանի Հայաստանի կյանքում: Վերոհիշյալ թվագրումները հուշում են, որ այդ կարևորությունը առնչվում էր Հայաստանում արաբական տիրապետության վերջնական հաստատման հետ: Ուսումնասիրողները նկատել են այդ իրողությունը: Ինչպես նշում է Թ. Հակոբյանը, այդ կովի հետևանքով արաբները կարողացան տիրել Երևանին⁷⁸: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ արաբները, տիրելով Երևանին, այն ամրապնդեցին ու դարձրին

⁷² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 413-414:

⁷³ Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայաստանի քաղաքական ինքնուրույնությունը VII դարի 30-90-ական թթ. // Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ, հատոր II, Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, Երևան, 1984, էջ 315:

⁷⁴ «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց» (այսուհետև՝ Ղևոնդ), Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 14:

⁷⁵ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 286-288:

⁷⁶ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 14:

⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

⁷⁸ Տե՛ս Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 198-199:

իրենց նստավայրերից մեկը⁷⁹, թեև նախորդ իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ Երևանի բերդն առանց այն էլ անառիկ էր:

Հաշվի առնելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ «Երևանի կովի» հիշատակության մասին վերոասացյալը՝ առավել հավանական է թվում, որ իրականում Երևանի այդ կռիվը տեղի ունեցած լինելը 655 թ. արաբական արշավանքի ժամանակ, երբ արաբական զորքը գլխավորում էր Հաբիբ իբն Մասլաման:

Այդ արշավանքը հիշատակում է Թեոփանես Խոստովանողը՝ նշելով, որ արաբները պարտության են մատնել բյուզանդական բանակն ու հասել Կովկասյան լեռներին⁸⁰: Ըստ Բալազուրիի՝ արաբական զորքը, արշավելով Վասպուրականից, անցել է Այրարատ, հասել Արտաշատ, այնտեղից շարժվել հյուսիս, հետո շրջվել հարավ ու անցել Մեծամոր (ալ-Աքրադ) գետը⁸¹ և ընթանալով դեպի հարավ՝ կանգ առել Դվինի դաշտում՝ հեծելագործ ուղարկելով քաղաքի դեմ: Դվինը գրավելուց հետո արաբները շարժվել են արևելք ու կանգ առել Գառնիի մերձակայքում, այնտեղից արշավել Աշոցքի կողմը, ապա վերադարձել ու նվաճել Ագատ գետի հովիտն ու Դվինի շրջակայքի գյուղերը: Այդ դեպքերից հետո նրանց հպատակություն է հայտնել Շիրակի, Տայքի ու Բագրևանդի տերը⁸²: Ի դեպ, Ս. Բարխուդարյանը, անդրադառնալով Բալազուրիի վերոբերյալ նկարագրությանը, գտնում է, որ արաբ հեղինակի տեքստում Երևանի անվան բացակայությունը հուշում է, որ այն նշանավոր կենտրոն և քաղաքատիպ վայր չի եղել⁸³: Սակայն դա հազիվ թե ընդունելի տեսակետ է, քանի որ Բալազուրին միայն Երևանը չէ, որ չի հիշատակում:

⁷⁹ Տե՛ս Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 300:

⁸⁰ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 13, «Բյուզանդական աղբյուրներ», Դ, Թեոփանես Խոստովանող, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1983, էջ 56:

⁸¹ Նույնացումը Ա. Տեր Ղևոնդյանին է: Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 16, «Արաբական աղբյուրներ», Գ, էջ 320, ծանոթ. 124:

⁸² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 271:

⁸³ Տե՛ս Բարխուդարյան Ս., նշվ. հոդվ., էջ 70:

Բալազուրիի մանրամասն նկարագրությունից բխում է, որ արաբական բանակը Մեծամոր գետն անցնելուց հետո Դվին կարող էր շարժվել Երևանով կամ մերձակայքով: Ապա Գառնուց դեպի Աշոցք արշավանքից հետո Ագատ գետի հովիտ էլ պետք է վերադառնար դարձյալ Երևանով կամ մերձակայքով: Նույնիսկ, եթե հեղինակը խախտել է իրադարձությունների աշխարհագրական ու ժամանակագրական հերթականությունը, պարզ է մի բան. այն հատվածում, ուր, ինչպես կտեսնենք ստորև, ժամանակին անցնում էր պարսկա-բյուզանդական սահմանագիծը ըստ 591 թ. բաժանման, արաբական զորքը պարբերական ու ծավալուն նվաճումներ է կատարել, ուստի պատահական չէ, որ հիշատակված են թե Ագատ գետի հովիտը, որտեղով անցնում էր նշված սահմանագիծը և Գառնին, որ այդ հատվածի ամրակուտ ամրոցն էր:

Երևանի ռազմավարական դիրքը VII դ. առաջին կեսին և արաբական արշավանքների երթուղիները նրա շրջակա տարածաշրջանում

Հայտնի է, որ Հայաստանի և Վիրքի 591 թ. բաժանումով Պարսից տերությունը «...ետ նոցա (բյուզանդացիներին-Ա.Ե.) զԱրուստան զամենայն մինչև ցՄծբին, և զերկիրն Հայոց. որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էր, գտունն Տանուտերական մինչև ցգետն Հուրագդան, և զգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի և ցեզր ծովուն Բզնունեաց, և ցԱռեստաւան և զԳոգովիտ զավառ մինչև ցՀացին և զՄակու: Եւ կողմն Վասպուրական գնդին էր ի ծառայութիւն Պարսից արքային»⁸⁴: Ն. Ադոնցը գրում է, որ «Կոտայքում Գառնին հանդիսանում էր սահմանագծի վերին կետը, Առեստը՝ ծովի ափին՝ ստորին կետը, իսկ Հացինը և Մակուն՝ Գոգովիտի կողմից՝ միջին կետը: Ուրեմն՝ սահմանագիծը Գառնիից անցնում էր Հացինի և Մակուի վրայով դեպի Առեստ»⁸⁵: Է. Դա-

⁸⁴ Մեթեոս, էջ 84:

⁸⁵ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, 1987, էջ 262:

նիւնյանը սահմանագիծը սույն հոդվածի շրջանակներում մեզ հետաքրքրող Երևանի տարածաշրջանում հյուսիսից հարավ անցկացնում է Հրազդան գետի վերին հոսանք-Գեղամա լեռների լանջեր-Ազատ գետ գծով⁸⁶։ Գրեթե նույն սահմանագիծն է նշում նաև Բ. Հարությունյանը⁸⁷։ Այս ամենի հիմամբ Ազատ և ոչ Հրազդան գետն է պարսկա-բյուզանդական սահմանագիծ համարել Վ. Իսկանյանը⁸⁸։

Հետազոտողները Հրազդան գետի՝ որպես պարսկա-բյուզանդական սահմանագիծ հիշատակությունից ելնելով փորձել են գտնել այն հատվածը, որտեղ այն իրոք սահմանագիծ էր երկու գերտերությունների միջև, քանի որ ավելի հարավ, ինչպես տեսանք, այն անցնում էր Ազատ գետով։ Հաշվի առնելով պատմիչների հաղորդումները և հետազոտողների՝ վերնումբերված տեսակետները, Մեքենսի՝ «գտունն Տանուտերական մինչև ցգետն Հուրագդան, և զգաւառն Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի» արտահայտությունից կարելի է ենթադրել, որ պարսկա-բյուզանդական սահմանագիծը Հրազդանի հունով պետք է անցներ վերջինիս վերին հոսանքի ավազանում⁸⁹, այնուհետև ձգվեր Գեղամա լեռների գծով՝ մինչև Գառնի, որից դեպի արևմուտք շարժվեր Ազատ գետով՝ Երևանը թողնելով Բյուզանդիայի կազմում։ Մի հայ-քաղկե-

⁸⁶ Տե՛ս Դանիելյան Է., Արևելյան Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումը (591-629), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1986, N 8, էջ 56։

⁸⁷ Տե՛ս «Հայաստանը Բյուզանդական կայսրության ու Մասանյան Պարսկաստանի թուլացման շրջանում և արաբական արշավանքների նախօրյակին» // «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, Երևան, 2005, էջ 54-55։

⁸⁸ Տե՛ս Իսկանյան Վ., Մարզպանական Հայաստանը VI դարում // «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հատոր II, Երևան, 1984, էջ 264-265։

⁸⁹ Տե՛ս Դանիելյան Է., Արևելյան Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումը, էջ 56։

դոնական սկզբնաղբյուրի հավաստմամբ՝ Խոսրով թագավորն «ամբողջ Հայաստանը մինչև Դվին տվեց Մավրիկիոս կայսեր»⁹⁰։

Պարսկա-բյուզանդական սահմանագծին հայտնված Երևանի առումով հնարավոր է կատարել որոշակի պատմաաշխարհագրական ճշգրտումներ։ Բյուզանդիայի Մավրիկիոս կայսեր (582-602) կողմից Երևանի տարածքում՝ Ավան քաղաքագյուղում, մոտ 600 թ. հաստատվեց կայսրության հովանավորությունը վայելող՝ հայոց կաթողիկոսին հակառակաթոռ կաթողիկոսի նստավայրը։ Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ «...ըստ հրամանի կայսերն Մարկայ զՅոհան ոմն ի գաւառէ Կոգայ, ի Բագարան գեղջէ կացուցանեն կաթողիկոս յունական կողմանն՝ բնակեցուցանելով զնա ի քաղաքագիւղն Ավան, ուր եւ շինեացն իսկ ինքնին Յոհան [Հովհաննես Բագարանցի (600-616)] զպայծառակերտ քաւարանն սուրբ եւ շուրջանակի նորա յարդարեաց կալուածս կայանի իւրոյ»⁹¹։ Հաջորդ իսկ տողում պատմիչը խոսում է այն մասին, որ կաթողիկոս Աբրահամը (607-616) նստում էր Դվինում, «վասն զի գետն Ազատ զսահման բաժնիցն երկոցունց (երկու կաթողիկոսների-Ա.Ե.) ընդ մէջ հատանէր»⁹²։ Նշվածից պարզ է, որ Ազատ գետը, ոչ միայն երկու տերությունների միջև սահմանագիծն էր այդ տարածաշրջանում, այլ նաև երկու կաթողիկոսների տիրույթների սահմանագիծը։ Այս առումով հույժ կարևորվում է Երևան քաղաքագյուղի պարագան⁹³, որն ուներ ռազմավարական առումով կարևոր դիրք և ամրակուռ բերդ⁹⁴ ու գտնվում էր Բյուզանդիայի հովանավորությունը վայելող կաթողիկոսի տիրույթների մերձավոր հարևանությամբ։ Վերջին հիշատակությունից բխեցնելով կարելի է պնդել, որ Երևանը նորահաստատ հակառակաթոռ կաթողիկոսության տիրույթ էր։

⁹⁰ Տե՛ս Բարթիկյան Հ., «Narratio de rebus Armeniae». հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, N 6, էջ 466։

⁹¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 401։

⁹² Նույն տեղում։

⁹³ Տե՛ս Ղաֆադարյան Կ., Երևան քաղաքի պատմության մի քանի հարցերի մասին // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1969, N 1, էջ 12։

⁹⁴ Տե՛ս Հակոբյան Թ., նշվ. հոդվ., էջ 18

Հաշվի առնելով «Երևանի կովի» նախօրեին ստեղծված իրավիճակը, կարելի է պնդել, որ 655 թ. արաբների՝ Մեծամոր գետից մինչև Դվին և Դվինից մինչև Գառնի կատարած նվաճումները չէին կարող շրջանցել ժամանակին բյուզանդացիների համար կարևոր հենարան հանդիսացած Երևանը, որ թեև ուղղակիորեն չի հիշատակված, սակայն անկասկած գտնվել է դեպքերի զարգացման կիզակետում: Ու քանի որ Երևանի շրջակայքով ներկայացված է արաբական զորքի ոչ թե մեկ, այլ առնվազն երեք տեղաշարժ՝ Արտաշատից Մեծամոր, Մեծամորից Դվին և Աշոցքից դեպի Ազատ գետի հովիտ, կարելի է բխեցնել, որ այդ տեղանքի նվաճումը արաբներին հաջողվել է մեծ դժվարությամբ:

Քանի որ ի վերջո ամբողջ տարածաշրջանը գրավվել էր արաբների կողմից, ամենայն հավանականությամբ, նրանք Երևանի բերդը գրավել կարողացել են միայն Աշոցքից դեպի հարավ արշավելիս: Խնդիրն այն է, որ արշավանքի այդ փուլում թերևս միայն Երևանն էր, որ մնացել էր աննվաճ, քանի որ արդեն գրավվել էին տարածաշրջանի հիմնական ամրությունները՝ թե՛ Դվինը և թե՛ Արտաշատը: Արաբների վերադարձը և նոր ասպատակությունները մեզ հետաքրքրող պատմաաշխարհագրական միջավայրում կարող էին ունենալ միայն մեկ պատճառ. նրանց թիկունքում պաշարված էր մնացել մի կարևոր ռազմավարական հենակետ: Եվ այդ հենակետը Երևանն էր: Երևանի պաշտպանները կռիվ են մղել արաբների դեմ, ուստի, հավանաբար, հենց այդ իրադարձությունն էլ պատմիչները հիշատակում են որպես «Երևանի կռիվ»: Այս տեսակետից «Երևանի կռիվ»-ը պետք է կարևորություն ստանար հայ պատմիչների կողմից, ուստի պատահական չէ, որ երկու ստուգապատում պատմիչ հիշատակում են այն հղելով այլ հեղինակների, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, մանրամասնորեն նկարագրել են այդ իրադարձությունները: Բայց այդ տեղեկությունները չեն պահպանվել:

Ինչ վերաբերում է Մամվել Անեցու կողմից այդ կռիվի թվագրմանը հայոց ՃԷ (107) թվականով, ապա դրա սրբագրումը ՃԴ-ի (104՝ համապատասխան 655/656 թ.) ամեն ինչ կարգավորում է:

Ամփոփում

VII դ. Երևանը, քաղաքի վերածվելու ճանապարհին, որպես ամուր բերդ ունեցող քաղաքագյուղ, զարգանում էր մեծ տարանցիկ մայրուղու վրա: Մյուս կողմից, մեծ էր նրա ռազմավարական նշանակությունը դարի կեսերին տարածաշրջանում գերակայության ձգտող արաբների համար: Այդ ամենի հետ կապված՝ մեծացել էր Երևանի կարևորությունը Հայաստանի քաղաքական կյանքում ու օտար նվաճողների դեմ պայքարում: 650-ական թթ. դրությամբ Երևանում տեղի է ունեցել մի կարևոր կռիվ կամ ճակատամարտ, որի մասին հիշատակում են Հովհաննես Դրասխանակերտցին և Մամվել Անեցին՝ հղում կատարելով Ասողիկին և Շապուհին, որոնք մանրամասնորեն պատմել են այդ մասին: Սակայն Ասողիկի աշխատությունում այդ մասին տեղեկություն չի պահպանվել, իսկ Շապուհի գործը կորած է, որի պատճառով հետազոտողները միայն ենթադրություններ են կատարել «Երևանի կռիվ» ժամանակի և բովանդակության մասին: Ոմանք «Երևանի կռիվը» նույնացրել են 650 թ. արաբների կողմից Երևանի բերդի անհաջող պաշարմանը, իսկ ոմանք այդ երկու իրադարձությունները առանձնացրել իրարից: Սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների նոր քննությունը հնարավորություն է տալիս հստակեցնելու, որ «Երևանի կռիվը» տեղի է ունեցել արաբների 655 թ. արշավանքի ընթացքում, երբ Երևանի տարածաշրջանում արաբական զորքերը տարբեր ուղղություններով մի քանի գորաշարժ են կատարել՝ նվաճելով տեղի բոլոր բնակավայրերն ու ամրոցները: Դատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից Երևանն ի վերջո գրավվել է արաբական զորքի կողմից, սակայն երկարատև կռիվներից հետո, որը տարբերվել է տարածաշրջանի մյուս հատվածների նվաճման տրամաբանությունից իր բնույթով և տևողությամբ, ուստի պատմիչների կողմից առանձնացվել է ու կոչվել «Երևանի կռիվ»:

YEREVAN DURING THE ARAB INVASIONS IN THE 50S OF VII CENTURY

In the 7th century, Yerevan, becoming an urban settlement, developed as a fortress city on a large transit highway. On the other hand, it was of great strategic importance to the Arabs who aspired to dominance in the region in the middle of the century. In connection with all this, the influence of Yerevan in the political life of Armenia and in the struggle against foreign invaders increased. As of the 750s, a fierce battle or fight took place in Yerevan, which is mentioned by Hovhannes Draskhanakertsi and Samvel Anetsi, referring to Asogik and Shapuhi, who told about it in detail. However, no information was preserved in the work of Asoghik, and the history of Shapukh has disappeared; so the researchers made only assumptions about the content of the time of the "Battle of Yerevan". Some identify the "Battle of Yerevan" with the failed siege of the Yerevan fortress by the Arabs in 650, others separate these two events. The study of new sources makes it possible to clarify that the "Battle of Yerevan" took place during the Arab invasion in 655, when the Arab troops in the Yerevan region carried out several operations in different directions, capturing all the local settlements and fortresses. Judging by the sources, Yerevan was eventually captured by the Arab army, but after a long struggle, which differed from the logic of the conquest of other parts of the region in its character and extent, therefore it was singled out by historians and called the "Battle of Yerevan".

ԵՐԵՎԱՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՒՆԵՐԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ. ՈՐՊԵՍ ՔԱՂԱՔ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Երևանի հիշատակությունները IX-XI դարերում

Երևանի VIII դ. պատմության մասին սկզբնաղբյուրներում հիշատակություններ չեն պահպանվել: Խնդիրն այն է, որ այդ ժամանակ Հայաստանում հաստատվել էր արաբական տիրապետությունը, և պատմիչների ուշադրության կենտրոնում երկրում տիրող ծանրագույն իրավիճակն էր, երկրի ասպատակությունն ու ժողովրդի հարստահարություններն ու հալածանքը: Այդ իսկ պատճառով ոչ միայն Երևանի, այլ նաև Հայաստանի բազմաթիվ քաղաքների վերաբերյալ VIII դ. տեղեկություններ չեն պահպանվել:

IX դ. վերջի և X դ. սկզբի Հովհաննես Դրասխանակերտցին (հայոց կաթողիկոս՝ 898-925 թթ.) VII դ. երկրորդ կեսին վերաբերող մի հիշատակության մեջ Երևանը կոչում է քաղաքագյուղ: Սկզբնաղբյուրներում օգտագործվում է նաև այդ եզրույթի «գյուղաքաղաք» տարբերակը⁹⁵, որ միևնույնն է: Խոսելով հայոց Անաստաս կաթողիկոսի (661-667) աթոռակալության և Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանության շրջանի (662-685) իրադարձությունների մասին՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է, որ «Յայնմ ժամանակի ասեն լինել զկոնին, որ ի քաղաքագիւղն Երեւանի, զոր եւ բաւական քեզ ուսուցանեն զայնր պատերազմի զհանգամանս՝ որ

⁹⁵ Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց» (այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի), «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, «Պատմագրութիւն», Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 567, Մամուլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն Աղամից մինչեւ 1776 թ. (այսուհետև՝ Մամվել Անեցի եւ շարունակողներ), աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի. Երևան, 2014, էջ 182:

նախ քան զմեզ զնա պատմագրեցին»⁹⁶: Այդ իրադարձության մասին պատմող մյուս միջնադարյան հեղինակը՝ Սամվել Անեցին, չի նշում, թե ինչ բնակավայր էր Երևանը⁹⁷:

Երևանը IX դարից սկսած՝ պայմանավորված Բագրատունիների վերելքով, շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ Հայաստանի կյանքում: Գեղարքունյաց ծովի կղզու Ս. Առաքելոց եկեղեցու 874 թ. արձանագրությամբ Սյունյաց տիկին Մարիամը հայտնում է, որ նորակառույց եկեղեցուն նվիրաբերել է ի թիվս այլոց նաև «այգի ի Գառնի եւ յԵրեւան»⁹⁸: Միևնույն արձանագրության տեքստը մեջ է բերում նաև Ստեփաննոս Օրբելյանը, բայց այստեղ խոսքը ոչ թե այգու, այլ այգիների մասին է. «այգիս ի Գառնի և յԵրևան»⁹⁹: Պատմիչը, որ տեղյակ էր արձանագրության բովանդակությանը, դժվար թե իրականությանը հակասող հիշատակություն թողներ, ուստի կարելի է համոզված ասել, որ Երևանից եկեղեցուն նվիրաբերվել է ոչ թե մեկ այգի, այլ այգիներ, ինչը վկայում է նրա՝ այգեգործությամբ հարուստ բնակավայր լինելու մասին:

Հույժ կարևոր է նաև Մաքենիս վանքին Սյունյաց Գրիգոր Սուփան իշխանի նվիրաբերությունների մասին 901 թ. տեղեկությունը: Ըստ Ստեփաննոս Օրբելյանի՝ իշխանը «զարդարե զնա անխնայ զանձիւք և փարթամացուցանէ բազում ընչիւք. նա և գեղօք և ագարակօք և այգեստանօք ի Գառնի և յԵրևան և յայլ տեղիս»: Այնուհետև նա մեջ է բերում նաև վանքի պատին արված արձանագրության տեքստը, որով իշխանը հայտնում է, որ, ի թիվս այլոց, վանքին «...ետու և 5 կուղպակս ի յԱնի և 5 այգի յԵրևան և 500 առու այգի ի գիւղաքաղաքն Գառնի, և 2 այգի յԵղե-

զիս»¹⁰⁰: Հետաքրքրական է այն, որ պատմիչն ի տարբերություն իր իսկ կողմից մեջբերված արձանագրության, հիշատակում է վանքին Գառնիում, Երևանում և այլ վայրերում նվիրաբերված գյուղերի, ագարակների և այգեստանների մասին: Հավանաբար, նրան հայտնի էր, որ բացի այգիներից՝ Երևանում ու Գառնիում վանքին են նվիրաբերվել նաև գյուղեր ու ագարակներ, թեև արձանագրության մեջ նվիրաբերված գյուղերի ու ագարակների մասին խոսք չկա:

Երևանը հիշատակված է նաև Աշոտ Գ Ողորմած արքայի (953-978) դստեր՝ Հռիփսիմեի՝ Ս. Նախավկայի վանքին տրված 981 թ. կալվածական ընծայագրում: Վանքին նվիրաբերվում են կալվածքներ, ի թիվս այլոց, նաև «հանդէպ Երևանու»¹⁰¹: Այս ընծայագրում հիշատակված է նաև «Երևանի ճանապարհը»¹⁰²: Ակնհայտ է, որ Երևանի՝ X դարի վերջին տնտեսապես բարգավաճ քաղաքացյուղ լինելու պատճառով էլ ճանապարհը կոչվում էր նրա անունով:

Երևանի կարևորագույն հիշատակություններից մեկը Բագրատունիների շրջանում վերաբերում է Գագիկ Ա-ի գահակալության (990-1018) շրջանին: Ըստ Սամվել Անեցու՝ «...ասեն եկե(ա)լ ի Հայս Վա[սի]լ կայսրն [և ուն]ել ընդ ինքե[ա]ն զխաչն փրկչական եւ զպատկե[րն] տիրական զսուրբ Ամենափրկիչն եւ պարգեւ[եաց] արքային Գա[գկայ] շահանշահի եւ թագ[աւորն] պարգեւե(ա)ց Գեորգայ իշխ[ան]ին///զարեգակն/// մ[եծ] մ[ենա]րանն եւ խաչն մեծահրաշ եւ բազում ակամբ յաւրինե(ա)լ եւ [ո]ր ի զլուխս դրոշային [որ] կայս/// յԵրեւան գեղա[ք]աղաքն, որ ասեն

⁹⁶ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 414:

⁹⁷ Տե՛ս Սամվել Անեցի և շարունակողներ, էջ 152:

⁹⁸ Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Երևանի հիշատակությունը Սևանի 874 թ. արձանագրության մեջ // ՍՍՌՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի Տեղեկագիր, 1940, N 4-5, էջ 117-118:

⁹⁹ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց». Թիֆլիս, 1910, էջ 174:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 179, «Վիմական տարեգիր», ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց: Կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս.-Պետերբուրգ, 1913, էջ 5:

¹⁰¹ «Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1839 թ.թ.)», պրակ I, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով: Կազմեց Հար. Արրահամյան, Երևան, 1941, էջ 11:

¹⁰² Նույն տեղում:

երկ[ու]/// եւ ի սուրբ նշան եւ է անունն ///այ Տէրունական սուրբ նշանն»¹⁰³:

Այս տեքստից հեռուն գնացող եզրակացություններ կատարելը դժվար է, քանի որ այն խիստ վնասված է, առավել ևս, որ Ստեփաննոս Օրբելյանից հայտնի է, որ Գագիկ Ա-ն Բյուզանդիայի կայսր Վասիլ Բ-ից (976-1025) ստացված փրկչական խաչի մասունքը, որի վրա պահպանվել էր Հիսուս Քրիստոսի արյան հետքը, նվիրել էր Սյունիքի Հովհաննես եպիսկոպոսին¹⁰⁴: Կարելի է ենթադրել, որ Երևան գյուղաքաղաքում էին պահվում քրիստոնեության կարևոր երկու սրբությունները՝ փրկչական խաչի մասունքն ու Հիսուս Քրիստոսի պատկերը, որ կոչվում էր Ամենափրկիչ¹⁰⁵: Դա ցույց է տալիս, որ XI դարի սկզբին Երևանը, որ դարձյալ հիշատակված է որպես գյուղաքաղաք կամ քաղաքագյուղ, կարևորություն էր ձեռք բերել Հայոց թագավորության ոչ միայն քաղաքական, այլև հոգևոր կյանքում:

Դատելով Մխիթար Այրիվանեցու մի տեղեկությունից՝ XI դարում Երևանում գործունեություն է իրականացրել այնպիսի մի նշանավոր իշխան, ինչպիսին էր Բյուզանդիայից մագիստրոսի կոչում ստացած Գրիգոր Ապիրատը: Նա XI դ. սկզբին «շինեաց զԿեչառուս և եհան զառուն Երեւանայ»¹⁰⁶: «զԿեչառուսի» ներքո պետք է հասկանալ Կեչառիսի Ս. Գրիգոր եկեղեցին¹⁰⁷:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում բյուզանդական աղբյուրում հիշատակվում է նաև Երևանի ամրոցը՝ Ծիծեռնակաբերդը, որը, դատելով հնագիտական պեղումների արդյունքից՝ իր կարևորությունը չի կորցրել ողջ Բագրատունիների դարաշրջանում և հետագայում՝ մինչև XVII դ.¹⁰⁸: 1046-1047 թթ. բյուզանդա-

ցիները նվաճում էին տարածաշրջանի բերդերը, այդ թվում՝ փորձ կատարելով գրավել Խելիդոնիոնը կամ թարգմանաբար՝ Ծիծեռնակաբերդը¹⁰⁹, «որը գահավեժ լեռան վրա է կառուցված և գտնվում է Դվինից ոչ հեռու»: Ըստ Հովհաննես Սկիլիցեսի՝ բյուզանդացիներն «...այդ բերդը խրամատներով ու ցանկապատներով օղակի մեջ առնելով, ջանում էին [երկարատև] պաշարմամբ տիրանալ. պաշարյալները պարենի պակաս էին զգում, անակնկալ հարձակման պատճառով նրանք չէին հասցրել իրենց պարենով ապահովել»: Թեև պատմիչը փորձում է այնպես ներկայացնել, որ բյուզանդական բանակը «համարյա գրավել էր բերդը», սակայն, ի վերջո, թիկունքում ապստամբության բռնկման պատճառով, պաշարումը դադարեցվեց և, «Խելիդոնիոնն ահա այսպես խույս տվեց գրավումից»¹¹⁰:

Հաշվի առնելով ասվածը՝ կարելի է ենթադրել, որ նույն Ծիծեռնակաբերդն է, որ 650 թ. արաբները գրավել չկարողացան¹¹¹:

Երևանում գտնված Բագրատունիների ժամանակաշրջանին վերաբերող դրամները ցույց են տալիս, որ այն նաև հանդիսացել է կարևոր հանգույց առևտրական ճանապարհների վրա: Ըստ որում՝ VII դ. երկրորդ կեսին, երբ Հայաստանում դեռ վերջնականապես չէր հաստատվել արաբական տիրապետությունը,

¹⁰⁹ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 10, «Բյուզանդական աղբյուրներ», Գ. Հովհաննես Սկիլիցես, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979, էջ 356, ծանոթագրություն 533, John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History 811-1057, Translated by John Wortley, with Introductions by J.-C. Cheynet and B. Flusin and Notes by J.-C. Cheynet, Cambridge, 2010, p. 413, n. 80, Honigmann E., Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches: von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935, s. 176, Minorsky V., Studies in Caucasian History, London, 1953, p. 53-54, Grousset R., Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris, 1973, p. 584, Юзбашян К., Скилица о захвате Анийского царства в 1045 г., «Византийский временник», том 40, 1979, с. 88.

¹¹⁰ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 149-150:

¹¹¹ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 220, Մանանյան Հ., Երկեր, հատոր Բ, Երևան, 1978, էջ 528-536, Եղիազարյան Ա., Երևանի հիշատակությունը VII դարի առաջին կեսին // «Բանբեր Երևանի համալսարանի», «Հայագիտություն», 2018, N 1, էջ 3-13:

¹⁰³ Սամվել Անեցի և շարունակողներ, էջ 182:

¹⁰⁴ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 304:

¹⁰⁵ Տե՛ս Սամվել Անեցի և շարունակողներ, էջ 388, ծանոթագրություն 217:

¹⁰⁶ «Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն ժամանակագրական», ի լոյս բնծայեաց Ք. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 73:

¹⁰⁷ Տե՛ս Մաթևոսյան Կ., Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր մագիստրոս, Երևան, 2015, էջ 7, 34:

¹⁰⁸ Տե՛ս Բաբայան Ֆ., Ժամկոչյան Ա., Ուրվագծեր հին Երևանի պատմության և հնագիտության, Երևան, 2015, էջ 6:

Երևանում շրջանառվում էին բյուզանդական, իսկ VIII դ. սկզբից՝ նաև արաբական դրամներ, որոնք գերակշռող էին: IX դարի վերջերից, երբ հիմնադրվեց Բագրատունիների թագավորությունը, Երևանում դարձյալ սկսում են, ի թիվս այլոց, շրջանառվել բյուզանդական դրամներ, որոնց քանակությունը հատկապես ավելանում է X դարից¹¹²: Դրա պատճառն այն էր, որ 893 թ. հայոց Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորը (891-914) դաշինք կնքեց Բյուզանդիայի հետ¹¹³, ինչի շնորհիվ վերականգնվեցին երկար ժամանակ դադարած առևտրական կապերը Փոքր Ասիայի տարածքով, ընդհանուր առմամբ, Արևելքի ու Արևմուտքի և, մասնավորապես, Հայաստանի ու Բյուզանդիայի միջև¹¹⁴:

Նշված ուղղակի և անուղղակի տեղեկությունները հաշվի առնելով՝ կարելի է փաստել, որ Երևանը Բագրատունիների վերելքի շրջանում Հայաստանի նշանակալից բնակավայրերից էր: Այն անշեղորեն բռնել էր մեծ քաղաքի վերածվելու ճանապարհը, ու պատահական չէ, որ VII դարի դեպքերի մասին պատմող Հովհաննես Դրասխանակերտցին, հաշվի առնելով ինչպես օգտագործած աղբյուրների տեղեկությունները, այնպես էլ, անկասկած, իր դարաշրջանի (IX դարի վերջ և X դարի սկիզբ) իրողությունները, այն կոչում է քաղաքացու: Որպես կանոն, դատելով «քաղաքացու» եզրույթից, հայկական պատմագրության մեջ այդպես են կոչվել քաղաքի վերածվող բնակավայրերը, որտեղ, չնայած քաղաքային մշակույթի, տնտեսության և կենսակերպի ձևավորմանը, դեռևս զգալի տեղ ունեն գյուղատնտեսությունը: Այդպես էր նաև իրավիճակը միջնադարյան Եվրոպայում¹¹⁵: Բ. Առաքել-

յանը նաև հստակեցնում է, որ գյուղաքաղաքները «գավառական փոքրիկ և զուտ տեղական նշանակություն ունեցող կենտրոններ էին: Կային և խոշոր քաղաքների մերձակայքում գտնվող գյուղաքաղաքներ, որտեղ արհեստներն ու առևտուրը նշանակալից զարգացում չունեցան, բայց որոնք ոչ միայն սպասարկում էին տվյալ խոշոր քաղաքը մթերքներով և հումքով, այլև ունեին իրենց արհեստանոցներն ու շուկան»¹¹⁶:

Երևանի՝ քաղաքի վերածվելու ժամանակի խնդիրը պատմագրության մեջ

Երևանի՝ Բագրատունիների շրջանի պատմությունը և զարգացման փուլերը հետաքրքրել են բազմաթիվ հետազոտողների, որոնք, ուսումնասիրելով հիմնահարցը, հանգել են տարաբնույթ եզրակացությունների:

Ղ. Ալիշանը, խոսելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշատակած կովի մասին, ուղղակի արձանագրում է, որ Երևանը VII դ. կեսերին եղել է քաղաքացու¹¹⁷:

Ե. Շահագիրը Հովհաննես Դրասխանակերտցու հեղեկության հիմամբ կարծում է, որ «...յոթներորդ դարու սկզբից մինչև ԺԵ դարու կեսը Յերեվանը յեղել է մի փոքրիկ գյուղաքաղաք»¹¹⁸:

Լ. Մելիքսեթ-Բեկը կարծում է, որ IX դ. վերջին Երևանը «այգեպատ» բնակավայր էր¹¹⁹:

Ս. Բարխուդարյանը համարում է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին պարզապես կրկնել է Սեբեոսի տեղեկությունն արաբների կողմից Երևանի 650 թ. կովի մասին: Նա կարծում է, որ Երևանը նախքան IX դարը Երևանը չի եղել նշանավոր կենտ-

¹¹² Տե՛ս Մուշեղյան Խ., Դրամագիտական տվյալներ Երևանի պատմության վերաբերյալ // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1968, N 3, էջ 30-31:

¹¹³ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 455-456:

¹¹⁴ Տե՛ս Եղիազարյան Ա., Մետաքսի ճանապարհը և հայոց թագավորությունը IX դարի վերջին և X դարի սկզբին (ճանապարհային երթուղիների քննություն) // «Բանբեր Երևանի համալսարանի», «Հայագիտություն», 137.1, 2012, էջ 3:

¹¹⁵ Տե՛ս Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. I, Երևան, 1958, էջ 25-32, "Town and Country in the Middle Ages: Contrasts, Contacts and Interconnections, 1100-1500". Edited by K. Giles and Ch.

Dyer, Leeds, 2005, pp. 7-22, 111-197, 229-250, 275-292, "Город в средневековой цивилизации Западной Европы", в 4-х томах, том I, М., 1999, сс. 9-41, 150-160, 169-187, 251-271, том II, сс. 8-35, 279-293:

¹¹⁶ Առաքելյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 84:

¹¹⁷ Տե՛ս «Այրարատ բնաշխարհի Հայաստանեայց», տեղագրեաց Հ. Ղևոնդ Վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1890, էջ 300:

¹¹⁸ Շահագիր Յե., Հին Յերևանը, Յե., 1931, էջ 71:

¹¹⁹ Տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ Լ., նշվ. աշխ., էջ 117:

րուն և քաղաքատիպ վայր, քանի որ IX դ. հեղինակ Բալագուրին, որը իր աշխատության՝ Հայաստանի նվաճման հատվածում հիշատակում է երկրի քիչ թե շատ կարևոր բնակավայրերը, Երևանը չի հիշատակում: Բացի այդ, 901 թ. Մաքենիս վանքին կատարած նվիրատվությունների արձանագրության մեջ Գառնին հիշատակված է որպես գյուղաքաղաք, իսկ Երևանը՝ ոչ, ինչը, ըստ նրա՝ նշանակում է, որ Երևանը գյուղաքաղաք չի եղել: Ավելին, ըստ նրա՝ հատկանշական է այն, որ Երևանից նվիրաբերվել են այգիներ, քանի որ Երևանը գերազանցապես այգեգործական վայր էր¹²⁰: Ուսումնասիրողը հավելում է, որ միայն Հովհաննես Դրասխանակերտցին է, որ հիշատակում է Երևանը որպես քաղաքագյուղ¹²¹, փաստորեն, համարելով, որ Երևանը քաղաքագյուղ է դարձել X դարում, իսկ քաղաքի է վերածվել XIV դ.¹²²:

Տեսակետը, որ Երևանի մասին հիշատակությունը Հովհաննես Դրասխանակերտցին վերցրել է Սեբեոսից, կրկնում է նաև կաթողիկոս-պատմիչի աշխատության անգլերեն թարգմանությունն իրականացրած և ծանոթագրած Կ. Մակսուդյանը, սակայն ոչինչ չի ասում Երևանի՝ քաղաքի վերածվելու գործընթացի մասին¹²³:

Ըստ Կ. Ղաֆաղարյանի՝ V-VII դդ. Երևանը աղբյուրներում հաճախ չի հիշատակվում: Այն գյուղաքաղաք չէր, բայց մեծ բնակավայր էր և զգալի դեր է խաղացել երկրի քաղաքական ու ռազ-

մական անցուղարձի մեջ¹²⁴: Պատահական չէ, որ V դ. այնտեղ գոյություն ունեւ եռանավ Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին¹²⁵:

Թ. Հակոբյանը սխալ է համարում որոշ ուսումնասիրողների այն տեսակետը, թե Հովհաննես Դրասխանակերտցին Երևանը քաղաքագյուղ է կոչել՝ ելնելով իր ժամանակաշրջանի իրողություններից, իսկ VII դ. Երևանը քաղաքագյուղ չէր: Իրականում, ըստ Թ. Հակոբյանի՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին արաբական արշավանքների շրջանի կոիվները ներկայացրել է ոչ թե իր ժամանակաշրջանի իրողությունները նկատի ունենալով, այլ օգտագործած աղբյուրների հիման վրա, ուստի Երևանը քաղաքագյուղ է եղել դեռևս VII դ. զարգանալով Դվին-Պարտավ ճանապարհի այն հատվածի վրա, որն անցնում էր Երևան-Սևան-Գավառ-Մարտունի-Սոթքի լեռնանցք-Պարտավ ուղեգծով¹²⁶: Ըստ հեղինակի դիպուկ դիտարկման՝ որպես կանոն, հայկական պատմագրության մեջ քաղաքագյուղ են կոչվել այն քաղաքային բնակավայրերը, որտեղ մեծ տեղ էր հատկացված գյուղատնտեսական ճյուղերին և մասամբ՝ արհեստներին ու առևտրին¹²⁷: Ուսումնասիրողը նկատել է նաև այն իրողությունը, որ Երևանը, որպես քաղաքագյուղ, 901 թ. արձանագրության մեջ հիշատակված է ոչ թե գյուղերի (Վարսեր, Ցամաքաբերդ, Գոմաձոր, Բերդք, Ուռեաց տափ, Բողաշեն, Դեղձանագետ, Կեթիկ, Անմեռ), այլ Անի քաղաքի և Գառնի ու Եղեգիս քաղաքագյուղերի մեջ¹²⁸:

Հաշվի առնելով եղած տվյալները (Երևանում հիշատակվող խանութները, Երևանին առնչվող՝ հարուստների գործարքները, քաղաքում և նրա շրջակայքում հայտնաբերված մոնղոլա-

¹²⁰ Տե՛ս Բաբխուդարյան Ս., Մի քանի դիտողություններ Երևանի Կաթողիկե եկեղեցու արձանագրությունների վերաբերյալ // ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1947, N 5, էջ 70:

¹²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70:

¹²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71:

¹²³ Տե՛ս Yovhannēs Drasxanakertci. History of Armenia. Translation and Commentary by Rev. Fr. Krikor Vardapet Maksoudian. Atlanta, Georgia, 1987, p. 45:

¹²⁴ Տե՛ս Ղաֆաղարյան Կ., Երևան քաղաքի պատմության մի քանի հարցերի մասին // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1969, N 1, էջ 12-14:

¹²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12, նույնի՝ Երևանի միջնադարյան հուշարձանները // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1969, N 1, էջ 77:

¹²⁶ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Երևանը VII-IX դարերում // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1968, N 3, էջ 22-24:

¹²⁷ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ., Երևան, 1969, էջ 283:

¹²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 201:

կան շրջանի տարբեր երկրների մեծ թվով դրամները¹²⁹ և այլն), Թ. Հակոբյանը ենթադրում է, թե Երևանը քաղաք է դարձել XIII-XIV դարերում¹³⁰:

Ա. Միմոնյանն ու Թ. Հակոբյանը իրենց համատեղ՝ «Երևան 2750» աշխատության մեջ, խոսելով այն մասին, որ աղբյուրային նյութից դատելով՝ Երևանը IX դարում արդեն գյուղաքաղաք էր, հավելում են. «Հավանաբար, նա գյուղաքաղաք է համարվել նաև VII դարում»¹³¹:

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների ուսումնասիրությամբ զբաղված Բ. Առաքելյանը կարծում էր, որ Երևանը IX-X դդ. Երևանը կարևոր ու հայտնի բնակավայր էր՝ հայտնի իր այգիներով¹³²: Այն քաղաք է դարձել XII դարից սկսած¹³³: Ըստ նրա՝ XII-XIII դարերում Հայաստանում առաջացել է չորս քաղաք, որոնցից առավել աչքի էր ընկնում Երևանը¹³⁴:

Միջնադարյան վիմագիր արձանագրություններում Երևանի հիշատակություններին անդրադարձած Ա. Հարությունյանը նշում է, որ վիմագրերում Երևանը հիշատակվում է IX դ. սկսած՝ մինչև XIII-XIV դդ. ներկայացվելով որպես այգեվետ բնակավայր: Հեղինակը, սակայն, համոզված է, որ Երևանը որպես քաղաք ձևավորվել է առնվազն XI-XII դդ.¹³⁵:

Ու. Բ. Ֆիշերը և Կ. Է. Բոսվորթը, խոսելով XI դ. իրողությունների մասին, Երևանը Դվինի և Անիի հետ միասին ներկայաց-

նում են այն քաղաքների թվում, որոնք գտնվել են պատերազմների թատերաբեմում¹³⁶:

Փաստորեն, ուսումնասիրողների շրջանում միասնական տեսակետ չկա Երևանի՝ քաղաքի վերածվելու և, մասնավորապես, Բագրատունիների դարաշրջանում կարգավիճակի վերաբերյալ:

Երևանի՝ քաղաքացյուղից քաղաքի անցումը Բագրատունիների դարաշրջանում

Վերևում ներկայացվածը փաստում է, որ հայագիտական միտքը Երևանի՝ որպես քաղաք հանդես գալու ժամանակաշրջանի առումով երկփեղկված է. ուսումնասիրողների մի մասը կարծում է, որ այն քաղաք է դարձել խնդրա առարկա ժամանակաշրջանում, իսկ մյուս մասը՝ ավելի ուշ: Խնդիրն այն է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Երևանը ներկայացնում է որպես քաղաքայուղ, իսկ որպես քաղաք այն հիշատակվում է XIII դարից սկսած: Վարդան վարդապետի XIII դարի «Աշխարհացոյց»-ում Երևանը հիշատակված է որպես քաղաք: Այնտեղ կարդում ենք. «Կոտայք Երեւան քաղաքն է իւր վիճակովն...»¹³⁷: Փաստորեն, Երևանն այդ շրջանում արդեն ոչ միայն քաղաք էր, այլ վերոհիշյալ տեքստի տրամաբանությամբ՝ նաև Կոտայք գավառի կենտրոնը:

Երևանի, որպես քաղաք մնացյալ հիշատակությունները վերաբերում են նշված և ավելի ուշ շրջաններին: 1336 թ. մի ձեռագրի հիշատակարանում գրված է. «Ի քաղաքէն այն պատուական, որ իր անունն է Երևան»¹³⁸: Ակնհայտ է, որ «պատուական»

¹²⁹ Տե՛ս Մուշեղյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 31:

¹³⁰ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը, էջ 209:

¹³¹ Հակոբյան Թ., Միմոնյան Ա., Երևան 2750, Երևան, 1968, էջ 31:

¹³² Տե՛ս Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. II, Երևան, 1964, էջ 86:

¹³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 87:

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 86:

¹³⁵ Տե՛ս Հարությունյան Ա., Միջնադարյան Երևանը վիմական արձանագրություններում // «Վեմ համահայկական հանդես», 2020, N 3, էջ 247-248:

¹³⁶ Տե՛ս Fisher W. B., Bosworth C. E., Araxes River // "Encyclopaedia Iranica", Volume II, Fascicle 3. Edited by E. Yarshater, London, Boston and Henley, 1987, p. 268-271:

¹³⁷ «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», քննական հրատարակություն Հայկ Պերպերեանի, Բարիդ, 1960, էջ 31:

¹³⁸ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 287, 288, 329:

բառի ներքո հասկացվում էր թե՛ քաղաքի մեծությունը և թե՛ կարևորությունը:

Հայտնի է, որ զարգացած միջնադարում երկրի քաղաքական կենտրոն եղած որոշ ավաններ և քաղաքագյուղեր այդպես էլ քաղաքի չվերածվեցին: Դրանցից հատկապես նշելի են Բագարանը¹³⁹ և Երագգավորսը¹⁴⁰: Վերջիններիս աճը և կարևորությունը հատկապես ընդգծվել է այն պատճառով, որ հանդիսացել են արքայանիստ քաղաքագյուղեր, և սակայն արքունի նստոցի տեղափոխությունը կասեցրել է դրանց զարգացումը: Խնդիրն այն է, որ այդ քաղաքագյուղերը Հայաստանի կարևոր առևտրական կենտրոնների շարքին երբեք էլ չեն դասվել, այլ միայն եղել են արքայանիստ կենտրոն¹⁴¹:

Երևանն այս առումով շահեկանորեն տարբերվում էր նրանցից: Գտնվելով առևտրական մայրուղիների խաչմերուկում՝ նրա զարգացումն ու քաղաքի վերածվելու գործընթացը կախում չունեի երկրի քաղաքական կյանքում ունեցած կարևորությունից: Ուստի պատահական չէ, որ այստեղ արդեն XI դ. գործունեություն են սկսում իրականացնել նշանավոր իշխաններ, որոնցից էր Գրիգոր Ապիրատը, որ 1031 թ. զարկ էր տվել Երևանի գյուղատնտեսությանը՝ առու կառուցելով¹⁴²: Կ. Մաթևոսյանը Մխիթար Այրիվանեցու տեղեկությունից եզրակացրել է, որ Գրիգոր Ապիրատ իշխանը Երևանում ջրանցք է կառուցել¹⁴³, իսկ Թ. Հակոբյանը ենթադրել է, որ Երևանը Գրիգոր Ապիրատի տիրույթն էր¹⁴⁴: Անկախ ամեն ինչից, անհայտ է մնում Երևանի կարգավիճակը այդ շրջանում: Ինչպես տեսանք, Գագիկ Ա-ի թագավորության շրջանում այն հիշատակված է որպես գյուղաքաղաք, սակայն դա մատնանշում է, որ մեծ քաղաքի վերածվելու ուղին բռնած Երևանում արդեն առկա են քաղաք համարվելու համար անհրաժեշտ

բոլոր պայմանները: Հավանական է թվում, որ Երևանի՝ քաղաքագյուղից անցումը քաղաքի պետք է տեղի ունենար հենց Բագատունիների դարաշրջանի ավարտին, երբ ստեղծված էին բոլոր պայմանները դրա համար: Այդ են վկայում վերջին շրջանի հնագիտական պեղումները, որոնց արդյունքները հնարավորություն են տալիս Երևանի, որպես քաղաք հանդես գալը թվագրել XI-XII դարերով¹⁴⁵՝ այսինքն՝ այդ գործընթացը հասցնելով Բագատունիների դարաշրջան:

Այլ բան է, որ Երևանի՝ այս շրջանի սակավ հիշատակություններում չկա նրա՝ որպես քաղաք որևէ ուղղակի հիշատակություն, սակայն այդ երևույթը չի վերաբերում միայն Երևանին: Աղբյուրների տեղեկությունները որպես կանոն կենտրոնացել են երկրի քաղաքական կյանքի համար կարևոր իրադարձությունների շուրջ, իսկ Երևանը դուրս է մնացել այդ շրջանակից: Սակայն նշվածը բոլորովին էլ չի նշանակում, որ քաղաքը դուրս էր նաև երկրի տնտեսական զարգացումներից, քանի որ, գտնվելով հարավից հյուսիս և արևմուտք ընթացող և երկրի համար կենսական կարևորություն ունեցող մայրուղիների վրա, այն առևտրից քաղում էր մեծ օգուտներ:

Ի դեպ, այս համատեքստում հարկ է նշել, որ Ս. Բարխուդարյանի տեսակետը, թե Երևանը Բագատունիների դարաշրջանում քաղաքագյուղ չի եղել, քանի որ այգեգործական բնակավայր էր, այնքան էլ հիմնավոր չէ: Խնդիրն այն է, որ նույնիսկ XIII դ., երբ Երևանն արդեն քաղաք էր, դարձյալ այնտեղ այգիներ կային, որոնք նվիրաբերվում էին: Նման տեղեկություններ են պահպանվել Հառիճավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու՝ 1201 թ. արձանագրության մեջ¹⁴⁶ և Անիի Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու պատին փորագրված՝ 1215 թ. արձանագրության մեջ¹⁴⁷: Ուստի կարող ենք նշել, որ Երևանում այգիների հաճախակի հիշատակությունը

¹³⁹ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 478:

¹⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 436, 471, 544:

¹⁴¹ Տե՛ս Առաքելյան Բ., նշվ. աշխ., հ. I, էջ 85, 124:

¹⁴² Տե՛ս Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 58:

¹⁴³ Տե՛ս Մաթևոսյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 15-16, 34:

¹⁴⁴ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը, էջ 212:

¹⁴⁵ Տե՛ս Բաբայան Ֆ., Ժամկոչյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 9:

¹⁴⁶ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ X, Շիրակի մարզ, կազմեց Ս.Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 2017, էջ 45, 53:

¹⁴⁷ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 63:

չի կարող հիմք դառնալ նրա՝ զուտ այգեգործայան բնակավայր լինելու մասին տեսակետի համար: Նույնիսկ շատ ավելի ուշ՝ XVIII դ. սկզբին, ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ Երևանն աչքի էր ընկնում այգեգործական ընդարձակ գոտիներով: Ըստ պատմիչի՝ «քաղաքի մեջն բովայդակ պարտեզ եւ բուրաստան այ, յայգեստան այ»¹⁴⁸ և «...շուրջ քաղաքան էին այգիք եւ ծառատունկք ուռեաց բազում խիտք, զորս ի վաղ ժամանակաց տնկեալք էին լինիլ ի պահպանութիւն, ի պատսպարութիւն քաղաքին»¹⁴⁹, այսինքն՝ պտղատու այգիները և ուռիները շրջապատում էին Երևանը և տնկված էին հին ժամանակներում, ըստ որում՝ այնքան խիտ, որ հեղինակն ավելացնում է, թե դրանք «լինիլ ի պահպանութիւն, ի պատսպարութիւն քաղաքին»¹⁵⁰: Այսինքն՝ Երևանը, որի՝ մեծ և նշանակալի քաղաք լինելը XVIII դ. սկզբին կասկածից վեր է, այդ ժամանակ դարձյալ լի էր այգիներով: Ավելին, XIX դ. վերջին ևս Երևանում բնակիչների հիմնական զբաղմունքը մնում էր այգեգործությունը: Երևանի վերաբերյալ 1889 թ. և 1899 թ. տպագրված հայրենագիտական ձեռնարկներում ասված է. «Մեր քաղաքի բնակիչները գլխաւորապէս պարապում են այգեգործութեամբ և պարտիզպանութեամբ, որովհետև Երեւանը իւր կլիմայով ամբողջ Կայսրութեան (Յարական կայսրություն – Ա. Ե.) մէջ առաջին յարմար տեղին է այգեգործութեան համար»¹⁵¹:

Ի վերջո, փաստ է, որ Հովհաննէս Դրասխանակերտցին Երևանը հիշատակում է որպէս քաղաքագյուղ, այսինքն՝ փաստում, որ առնվազն իր օրոք այն արդէն ձեռք էր բերել միջնադարյան քաղաքին բնորոշ հատկանիշները: Ասողիկը Հայաստանում քաղաքի ձևավորման առումով բերում է ազարակից մինչև քաղաք անցման բանաձևը. «...ազարակաց աւանացեալ եւ աւանաց

¹⁴⁸ Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ եւ ծանոթագրութիւններ պատրաստեց Հ. Սահակ Ճեմճեմեան, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1977, էջ 29:

¹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 102:

¹⁵⁰ Նույն տեղում:

¹⁵¹ «Տեղագրութիւն [հայրենագիտութիւն] Երեւանի». աշխատասիրեց Ա. Աղամեանց, Երևան, 1889, էջ 30, նույնի՝ 2-րդ հրատ., Երևան, 1899, էջ 34:

քաղաքացեալ բազմամարդութեամբ եւ ընչեղութեամբ, մինչեւ հովուաց եւ անդէորդաց մետաքսեայս զգենուլ պատմուճան»¹⁵², ասել է՝ ձևավորվող քաղաքներում մեծ հարստություններ են կուտակվում, և նույնիսկ հովիվները մետաքսե պատմուճաններ են հագնում: Փաստորեն, Բագրատունիների շրջանում քաղաքը ձևավորվում էր ավանների զարգացման և ընդարձակման արդյունքում, այն աչքի էր ընկնում մեծ բնակչությամբ և հարստությամբ: Ակնհայտ է, որ քաղաքագյուղը, որը բնակավայրի՝ ավանից առաջանցիկ զարգացման հաջորդ աստիճանն է, արդեն իսկ ունի քաղաքին բնորոշ բոլոր հատկանիշները, այնտեղ ծաղկում են արհեստներն ու առևտուրը և աստիճանաբար չքանում են գյուղին բնորոշ երևույթները:

Այն, որ Երևանն արդեն ձեռք էր բերել քաղաքին բնորոշ դիմագիծ, երևում է նաև նրանից, թե ինչպիսի ընդարձակ տարածք էր այն զբաղեցնում: Հիմնվելով ճարտարապետական հին հուշարձանների առկայության վրա՝ կարելի է մեծ հավանականությամբ ենթադրել, որ քաղաքը Բագրատունիների դարաշրջանում գրեթե նույնությամբ համընկնում էր ուշ միջնադարում քաղաքի ընդգրկած տարածքին: Այն ներառում էր Կոնդը և մայրաքաղաքի ներկայիս կենտրոնական հատվածները՝ Ս. Ջորավոր եկեղեցի (եկեղեցու տարածքում էր գտնվում Ս. Անանիայի մատուռը՝ կառուցված Երևանի սահմանին հին դարերում¹⁵³) - Օպերայի և բալետի պետական թատրոն (այստեղ էր գտնվում Գեթսեմանի մատուռը՝ կառուցված XII-XIII դարերում¹⁵⁴) - Աբովյան ու Սայաթ-Նովա փողոցների խաչմերուկ – (այստեղ է գտնվում Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցին՝ կառուցված նախքան XIII դարը¹⁵⁵,

¹⁵² Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, «Մատենագիրք հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 742:

¹⁵³ Տե՛ս «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 225, 294-295:

¹⁵⁴ Տե՛ս Դաֆադարյան Կ., Երևանի միջնադարյան հուշարձանները, էջ 45:

¹⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24, 26:

ինչպես նաև այստեղ է եղել V դ. կառուցված եկեղեցի¹⁵⁶) - Մոսկվա կինոթատրոն (այստեղ էր գտնվում Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին՝ կառուցված V-VI դդ.¹⁵⁷) գծի¹⁵⁸ և Հրազդան գետի միջև¹⁵⁹:

Երևանը հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթ

Հնագիտական պեղումները ցույց են տվել, որ Երևանի այն բերդը, որ կառուցված էր Հրազդան գետի ափին և գրավվել է ռուսական զորքի կողմից 1827 թ., հիմնվել է XVI դ. վերջին՝ «բոլորովին նոր տեղում, որտեղ նախապես ոչինչ կառուցված չի եղել»¹⁶⁰: Հետևաբար, անհրաժեշտ է պարզել, թե Բագրատունիների դարաշրջանում որտեղ էր գտնվում Երևանի բերդը: Ինչպես նշվեց, Հովհաննես Սկիլիցեսը հիշատակում է անառիկ Օիծեոնակաբերդը, որն էլ, անկասկած, Երևանի հիմնական ամրությունն էր:

Հույժ կարևորվում է նաև պարզելը, թե Բագրատունիների թագավորության անկման շրջափուլում ում էր պատկանում Օիծեոնակաբերդը, հետևաբար նաև՝ Երևանը: Դա հնարավոր է Հովհաննես Սկիլիցեսի վերոբերյալ՝ Խելիդոնիոն-Օիծեոնակաբերդի հետ առնչվող իրադարձությունների նկարագրության տվյալներով: Ըստ պատմիչի՝ մինչև Անիի գրավումը բյուզանդացիների կողմից Անի թագավորության մի քանի բերդ նրանց թույլտվությամբ ռազմակալել էր Դվինի Շադդադյան տիրակալ Աբու ալ-Ասվարը: Անիի Բագրատունի վերջին գահակալ Գագիկ Բ-ն, փաստորեն, հարձակման ենթարկվելով բյուզանդացիների և շադդադյանների զորքերի կողմից, հուսահատվեց և Անին հանձնեց կայսերը: Դրանից հետո բյուզանդացիներն Աբու ալ-Ասվարից հետ պահանջեցին նրա գրաված բերդերը: Նա հրաժարվեց, և

ռազմական գործողություններ սկսվեցին: Դվինի պարիսպների մոտակայքում հայ-բյուզանդական բանակը պարտություն կրեց ու նահանջեց¹⁶¹, որից հետո բյուզանդական զորքը՝ նոր հրամանատարի գլխավորությամբ, որոշեց նախ գրավել շադդադյանների տիրացած բերդերը՝ Սուրմարին, Ամբերդը, ինչպես նաև Սուրբ Գրիգորը: Վերջինիս տեղորոշումը հստակ չէ: Փորձ է կատարվել այն նույնացնելու Խոր Վիրապին կամ Փարապին¹⁶² կամ Ամբերդի մոտակա Սուրբ Գրիգոր գյուղին¹⁶³: Հ. Բարթիկյանն այն տեղորոշում է Աշոցքում¹⁶⁴: Բյուզանդական բանակը պաշարեց ու գրավեց Սուրմարին, Ամբերդը, Սուրբ Գրիգորը, իսկ Աբու ալ-Ասվարը օգնության շտապելիս պարտություն կրեց¹⁶⁵: Այնուհետև բյուզանդացի հեղինակը նշում է, որ «Նրանք (բյուզանդացիները – Ա. Ե.) եկան նաև Խելիդոնիոն կոչվող բերդը»¹⁶⁶, որից հետո տեղի ունեցավ վերոհիշյալ անհաջող պաշարումը: Այն ավարտին չհասցվեց Բյուզանդիայում բռնկված ապստամբության պատճառով, ուստի բյուզանդացի հրամանատարը Աբու ալ-Ասվարի հետ հաշտություն կնքեց, թողեց պաշարումն ու հեռացավ կայսերն օգնության¹⁶⁷: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, հիմնվելով Հովհաննես Սկիլիցեսի տեղեկությունների վրա, կարծում է, որ Օիծեոնակաբերդ-Խելիդոնիոնը բյուզանդացիների թույլտվությամբ նախապես գրավվել էր Աբու ալ-Ասվարի կողմից, իսկ 1047 թ. դիմացել բյուզանդական բանակի պաշարմանը: 1048 թ. Հայաստան են ներխուժել սելջուկները, որով բյուզանդական հաջորդ արշավանքը

¹⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24, ծանոթագրություն 1:

¹⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32, Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը, էջ 204-205:

¹⁵⁸ Տե՛ս Ղաֆադարյան Կ., Երևանի միջնադարյան հուշարձանները, էջ 16:

¹⁵⁹ Տե՛ս Բաբայան Ֆ., Ժամկոչյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 6:

¹⁶⁰ Ղաֆադարյան Կ., Երևանի միջնադարյան հուշարձանները, էջ 96-97:

¹⁶¹ Տե՛ս «Պատմություն Արիստակիսի Լաստիվերտցու», աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ն. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 63:

¹⁶² Տե՛ս Minorsky V., նշվ. աշխ., էջ 53, Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունիների Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 212:

¹⁶³ Տե՛ս Юзбашян К., Скилица о захвате Анийского царства в 1045 г. // «Византийский временник», том 40, 1979, с. 88:

¹⁶⁴ Տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 356, ծանոթագրություն 532:

¹⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 147-148:

¹⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 149:

¹⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 149-150:

կասեցվել է¹⁶⁸։ Փաստորեն, ըստ ուսումնասիրողի՝ Օիծեոնակաբերդը գտնվել է Դվինի քուրդ տիրակալի ենթակայության ներքո, որն այն գրավել էր, փաստորեն, Գագիկ Բ թագավորից։ Օիծեոնակաբերդը գտնվում էր Դվինից ոչ այնքան հեռու՝ նշված բերդերի հետ միևնույն աշխարհագրական միջավայրում, ինչը կարող է հավելյալ հիմնավորում լինել ուսումնասիրողի կարծիքի համար։ Սակայն իրականում Հովհաննես Սկիլիցեսի տեղեկությունն այնքան էլ միանշանակ չէ։ Նա, որպես Դվինի ամիրային ենթակա, հիշատակում է միայն Սուրմարին, Ամբերդը և Սուրբ Գրիգորը, որոնց Աբու ալ-Ասվարը փորձեց օգնության հասնել բյուզանդական բանակի կողմից պաշարման ժամանակ, իսկ Խալիդոնիոն-Օիծեոնակաբերդի պաշարումը ներկայացնում է այդ բերդերի գրավումից հետո միայն։ Պատմիչը որևէ կերպ չի հիշատակում Խալիդոնիոն-Օիծեոնակաբերդի պատկանելը Դվինի ամիրային, ավելին, վերջինս չի փորձում, ինչպես վերոհիշյալ երեք բերդերի պարագայում էր, օգնության հասնել Երևանի պաշարված բերդին։ Իսկ այն, որ Խալիդոնիոն-Օիծեոնակաբերդի պաշարումը թողնելով՝ բյուզանդական զորավարը հաշտություն է կնքում Աբու ալ-Ասվարի հետ, որևէ կերպ չի հիմնավորում այդ բերդի՝ քուրդ ամիրային ենթակա լինելը, այլ միայն վկայում է այն բանի օգտին, որ հեռանալիս բյուզանդացիները փորձել են ապահովել իրենց թիկունքը։ Ուստի՝ Օիծեոնակաբերդի քուրդ ամիրային պատկանելու տեսակետը հարկ է համարել հավելյալ հիմնավորումների կարոտ։ Նույնիսկ, եթե այն ճշմարիտ է, կարելի է հստակորեն արձանագրել, որ Երևանը Անի թագավորների արքունի տիրույթ էր¹⁶⁹, որի պատճառով էլ Անիին տիրանալուց հետո բյուզանդացիները փորձ են կատարել գրավել այն և մերձակա անառիկ Օիծեոնակաբերդը, սակայն բերդի պաշարումը հաջողություն չի բերել։

¹⁶⁸ Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 211-213։

¹⁶⁹ Տե՛ս Եղիազարյան Ա., Հայ Բագրատունիների տերությունը (պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011, էջ 81-82, նաև՝ էջ 81-ին կից քարտեզը։

Ամփոփում

Ի մի բերելով հետազոտության արդյունքները՝ կարելի է նշել, որ Երևանը, դեռևս VII դարում լինելով քաղաքացյուղ, Բագրատունիների դարաշրջանում ձեռք էր բերել ավատատիրական քաղաքին բնորոշ հատկանիշներ և աղբյուրներում դարձյալ հիշատակվում է որպես քաղաքացյուղ, այսինքն՝ քաղաքի վերածված, բայց դեռևս գյուղին բնորոշ հասարակական-տնտեսական հարաբերություններ պահպանող բնակավայր։ Փաստորեն, Երևանն աստիճանաբար վերածվում էր մեծ քաղաքի և կարևորություն էր ձեռք բերում Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում, ինչի պատճառով ավելի ու ավելի հաճախ է հիշատակվում սկզբնաղբյուրներում։ Խնդրո առարկա դարաշրջանում Երևանում հայտնի էր Օիծեոնակաբերդը, որտեղ բյուզանդական բանակը անհաջողության է մատնվել 1047 թ.։ Երևանի տարածքը, որը Բագրատունիների դարաշրջանում մտնում էր արքունի տիրույթների մեջ, ընդարձակ էր՝ ընդգրկելով մի կողմից Հրազդան գետի, իսկ մյուս կողմից՝ Կոնդի, Կաթողիկե և Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցիների միջև ընկած տարածքները։

YEREVAN IN THE AGE OF BAGRATIDS

The purpose of the article is to study the history of Yerevan in the era of the Bagratids (IX-XI centuries). The task is to explore the time and circumstances of the process of the formation of Yerevan as a feudal city. To effectively solve the problem, all the material from the primary sources on the history of Yerevan, relating to the period under review, and the conflicting opinions expressed by researchers on the topic were collected and researched. As a result, the main events and their content of that important period of the medieval history of Yerevan were presented in detail. The study was carried out with a historical-critical approach, within the framework of which an attempt was made to find out the reliability of the information from sources on the history of Yerevan in the 9th-11th centuries, to restore historical realities. With the help of the historical-genetic method, the process of development of Yerevan as a city is presented and highlighted, as well as the fact that in the era of the Bagratids Yerevan was a royal possession. It has been found out that the study of the history of Bagratid era Yerevan is of great importance, on the one hand, in terms of full and comprehensive coverage of its development, and on the other hand, in terms of clarifying the time of Yerevan's formation as a city. It is substantiated that Yerevan, having formed as an urban settlement by the middle of the 7th century, in the Bagratid era, being a royal possession and situated on the highways of international importance, developed significantly, acquiring all the features of a feudal city.

ԵՐԵՎԱՆԸ XIII-XVI ԴԱՐԵՐՈՒՄ.
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Երևանը Զաքարյանների իշխանապետության շրջանում

Մեջուկյան արշավանքները էապես կասեցրին Հայաստանի զարգացումն ընդհանրապես և քաղաքների զարգացումը մասնավորապես: Սակայն արդեն XII դ. վերջին և XIII դ. իրավիճակը փոխվեց: Զաքարյան իշխանների գլխավորությամբ հայկրացական զորքին հաջողվեց ազատագրել Հայաստանի զգալի տարածքներ, որոնց մեջ էր նաև Երևանը:

Քաղաքի դերը Զաքարյանների շրջանում կարևորված էր, որի ապացույցն է այն, որ այստեղ տիրույթներ էր ձեռք բերել անձամբ Զաքարե իշխանը: Արդեն նշվել է, որ Վարդան վարդապետի «Աշխարհացոյց»-ից հայտնի է, որ այս ժամանակաշրջանում Երևանը Կոտայք գավառի կենտրոնն էր: Երևանում իր ունեցած այգիներից երկուսը Զաքարեն 1201 թ. նվիրաբերել է Հատիճի և Հաղարծինի վանքերին¹⁷⁰:

Ղ. Ալիշանը գտնում էր, որ Զաքարյանները տիրում էին Կոտայք գավառին¹⁷¹: Այդ իրողությունն արտացոլված է Ստեփաննոս Օրբելյանի աշխատության մեջ, որտեղ ասված է, որ Իվանե աթաբեկն Օրբելյաններին ի թիվս այլոց, նվիրաբերել է գյուղեր նաև Կոտայքում¹⁷²:

Երևանն այս շրջանում, եթե նույնիսկ Կոտայքի հետ միասին մտնում էր Զաքարյանների տիրույթների մեջ, ապա ուներ

¹⁷⁰ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր. ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց», կազմյալ Կ. Կոստանեանց, ՍՊԲ, 1913, էջ 43, 141:

¹⁷¹ Տե՛ս «Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեայց», տեղագրեալ Զ. Ղևոնդ Վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1890, էջ 284:

¹⁷² Տե՛ս «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 360, 397:

նան տեղական ավատատերեր, որոնցից հիշատակված են Վարդ ըմբելը, Մարգիսը և Դուր:

Վարդ ըմբելի անունը պահպանվել է Կեչառիսի Ս. Գրիգոր եկեղեցու 1204 թ. արձանագրության մեջ, որտեղ ասված է. «Ես Վարդ ըմբել, որ նորոգեցի ի յԵրեւան գՄեղիտոնոյ էգոյն՝ չարեքն...»¹⁷³: Եկեղեցու մեկ այլ արձանագրության մեջ Վարդը հիշատակված է որպէս «Վարդ Երեւանո»։ «Կամաւն ԱՅ ես ապատրոն Վարդ Երեւանո ետու զիմ հայրենի այգին...»¹⁷⁴:

Երկու արձանագրությունների համադրությունը հնարավորություն է տալիս նույնացնելու դրանց հերոսին: Թ. Հակոբյանը նույնացնում է «ըմբել» և «պատրոն» տիտղոսները և Վարդին համարում է Երևանի տերը XII դ. վերջին և XIII դ. սկզբին¹⁷⁵: Բայց արձանագրության տեքստը նման ենթադրության համար հիմքեր չի տալիս: Այն, որ Վարդը կրել է [ա]պատրոն տիտղոսը, չի նշանակում, որ նա եղել է ողջ Երևանի [ա]պատրոնը, այլապես գրված կլինեք ոչ թե «ապատրոն Վարդ Երեւանայ», այլ «Վարդ ապատրոն Երեւանայ» կամ «Վարդ Երեւանայ ապատրոն»: Ավելին, միևնույն եկեղեցու երկու արձանագրություններում մի դեպքում «ըմբել», իսկ մյուս դեպքում՝ «ապատրոն» տիտղոսների առկայությունը հիմք է տալիս պնդելու միևնույն անձի երկու տարբեր տիտղոսների մասին, որոնք գուցե ժամանակագրորեն հաջորդել են միմյանց: Ի դեպ, մեկ այլ Երևանցի պատրոնի՝ Սարգիսի¹⁷⁶ հիշատակությունը որպէս Վարդի ժամանակակից¹⁷⁷ ժխտում է «պատրոն» տիտղոսով հիշատակված անձին Երևանի տեր ընկալելու տեսակետը: Թեև դժվար է բացատրություն գտնել «ըմբել»-

ին¹⁷⁸, բայց այն «պատրոն»-ին նույնացնելու միջոցով ներկայացնելն այնքան էլ հիմնավոր չէ: Ավելին, կարելի է կարծել, որ քաղաքը ղեկավարվել է ավագների (պատրոններ, տանուտերեր, պարոններ) կողմից:

Հույժ կարևոր է այն, որ այս շրջանում հիշատակվում է նաև Երևանի տանուտերերից Դուր: Գեղարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արձանագրությունը բարբառում է. «Ես Դուր և Երեւանո տանուտեարքս և պարոնայքս ի ժամ մահուան Դուլիս գիր յդարկեցաք և զհայրն կոչեցաք և նա իւր քահանայիւք և եպիսկոպոսովքն հաղորդեցոյց և ի գերեզմանահանգոյց տուաք զխնկեայք իւր ընծայիւքն ի Այրի վանս. Ա աւր ժամ Դուլնի Ա Վարդինա Պատրիին»¹⁷⁹:

Այս արձանագրությունը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում XIII դ. սկզբի Երևանի մասին: Նախ պարզվում է, որ Երևանը միանձնյա չէր ղեկավարվում որևէ պատրոնի կողմից: Հետաքրքրական է, որ «պատրոն»-ի ընկալումը որպէս «գլխավոր» կամ «ավագ» կարող է լույս սփռել Երևանում տիրող իրավիճակի վրա: «Երեւանո տանուտեարքս և պարոնայքս» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ քաղաքում այդժամ տերուտնօրեն էին հենց նրանք՝ հավանաբար ձևավորելով ավագանի կամ ավագների խորհուրդ¹⁸⁰: Հիշատակված է նաև Վարդ «Պատրին», որ նույնանում է Վարդ ապատրոնին: Ուստի որևէ առանձին անձի Երևանի տեր համարելը հիմնագուրկ է:

Հետաքրքրական է, որ Երևանում ավագների ինստիտուտը գործում էր նաև XVII դարում: Շահ Աբասի կողմից գաղթեցված երևանցիները Սպահանում շարունակում էին ղեկավարվել ավագի կողմից: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ երևանցիների ավագի դերում հանդես են եկել տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ՝

¹⁷³ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 262:

¹⁷⁴ «Վիճական տարեգիր», էջ 231:

¹⁷⁵ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ., Ե., 1969, էջ 215:

¹⁷⁶ Տե՛ս Ստեփաննոս վ. Մխիթարեանց, Ստորագրութիւն հոջակաւոր մեծի ուխտին Այրի վանոց սրբոյ Գեղարդայ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 28-29:

¹⁷⁷ Տե՛ս Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 215:

¹⁷⁸ Բացատրությունը խնդրահարույց է: Ե. Լալայանն այն կարդում էր որպէս «Վարդըմբել»: Տե՛ս Լալայեան Ե., Նոր-Բայազետի գաւառ. նշանաւոր վանքեր. Կեչառիս, «Ազգագրական հանդէս», կիսամեայ պատկերագրող, տասընչորսերորդ տարի, գիրք XXII, 1912, N 1, էջ 103:

¹⁷⁹ Ստեփաննոս վ. Մխիթարեանց, նշվ. աշխ., էջ 50:

¹⁸⁰ Տե՛ս Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 220:

քահանան (Աղա տերտեր)¹⁸¹, վաճառականը (խոջա Հակոբ-ջան)¹⁸², ինչից կարելի է եզրակացնել, որ ավագանին կամ ավագների խորհուրդ, որում ընդգրկված էին, փաստորեն, աշխարհիկ ու հոգևոր խավերի ներկայացուցիչներ, իր կազմից ընտրում էր ավագի, որին էլ, դատելով պատմիչի տեղեկություններից, տրվում էին ի թիվս այլոց նաև ներկայացուցչական գործառնություններ:

Հատկանշական է, որ Թ. Հակոբյանը Երևանի տեր է համարում նաև ոմն Հուսիկի, որ իր կնոջ հետ նվիրաբերություն է կատարել Հովհաննավանքին: Նա կոչված է «տեր Զուսիկ Երևանայ»¹⁸³: «Տէր» բառը Թ. Հակոբյանին հիմք է տվել կարծելու, որ նա Երևանի տերերից մեկն էր XIII դ. վերջին և XIV դ. սկզբին: Նա թեականորեն հնարավոր է համարում այն, որ Հուսիկը եղել է ոչ թե հոգևոր առաջնորդ, այլ Երևանի պատրոններից մեկը¹⁸⁴: Քանի որ նախորդ արձանագրություններում խոսվում էր Երևանի տաճարների մասին, ապա Թ. Հակոբյանի տեսակետը կարելի է հիմնավորել՝ Հուսիկին Երևանի տաճարներից մեկը համարելով: Այն, որ նա հոգևոր գործիչ չէր, ցույց է տալիս վանքին նրա՝ «հալալ գանձագին հայրենի այգին»¹⁸⁵ նվիրաբերելու փաստը:

Երևանում այս շրջանում տիրություններ ուներ նաև Անիի մեծահարուստներից նշանավոր Տիգրան Հոնենցը: Անիի Ս. Գրիգոր վանքի շինարարությունից հետո, ըստ 1215 թ. արձանագրության, նա վանքին է նվիրել մի այգի Երևանում¹⁸⁶:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանը Երևանի պատմության մեջ նշանավորվեց նոր եկեղեցիների ի հայտ գալով: Այդ ժա-

¹⁸¹ Տե՛ս «Պատմություն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 186:

¹⁸² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 451:

¹⁸³ «Վիմական տարեգիր», էջ 246:

¹⁸⁴ Տե՛ս Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 217-218:

¹⁸⁵ «Վիմական տարեգիր», էջ 246:

¹⁸⁶ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ 1, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1965, էջ 62-63:

մանակ կառուցվեցին Ս. Կաթողիկե¹⁸⁷, Ս. Անանիայի¹⁸⁸ եկեղեցիները, Գեթսեմանի մատուռը¹⁸⁹ և այլն:

Երևանը մոնղոլների և Լենկ Թեմուրի արշավանքների շրջանում

XIII դ. Երևանը Հայաստանի ընդարձակ շրջանների հետ միասին ենթարկվեց այս անգամ արդեն մոնղոլական ասպատակություններին: Չնայած արշավանքի աղետալի հետևանքներին, քաղաքային կյանքը Երևանում շարունակվեց: Այստեղ գործունեություն էին ծավալում հայազգի մեծահարուստներ: Ամենայն հավանականությամբ, 1220-1230-ական թթ. Դվինի կործանումից հետո այնտեղից Երևան են տեղափոխվել վաճառականներ ու արհեստավորներ¹⁹⁰:

Երևանի մոնղոլական շրջանի տերերից հիշատակված է հայազգի Սահմադինը: Նրա մասին պահպանվել են բազմաթիվ տեղեկություններ: 1261 թ. վերաբերող արձանագրության համաձայն նա դարձել էր Անիի ավագներից մեկը¹⁹¹: Իսկ դրանից երեք տարի անց՝ 1264 թ. գնել է Երևան քաղաքը և այն դարձրել իր կալվածքը: Երևանի Ս. Կաթողիկե եկեղեցուն մերձակա Ս. Աստվածածին եկեղեցու արձանագրության համաձայն. «Ի Թ ԶԺԳ (1264): ԱՅ ողորմութ(եամ)բն ու եղանին»¹⁹² ուժովն էս՝ Սահմատինս,

¹⁸⁷ Տե՛ս Դաֆադարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Ե., 1975, էջ 24:

¹⁸⁸ Տե՛ս Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 272-273: Այս մատուռի մասին 1410 թ. մի հիշատակարանում գրված է. «սուրբ տաճարիս Անանիայ առաքելոյ»: Տե՛ս «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն առաջին, (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 106:

¹⁸⁹ Տե՛ս Դաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 45:

¹⁹⁰ Տե՛ս Մուշեղյան Խ., Դրամագիտական տվյալներ Երևանի պատմության վերաբերյալ. «Պատմաբանասիրական հանդես», 1968, N 3, էջ 31:

¹⁹¹ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 106:

¹⁹² Իլդան կամ իլխան (ցեղի խան): Ըստ Վարդան վարդապետի՝ «Էլդան»: Տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 149: Մոնղոլական Հուլավու գորավարի կողմից 1256 թ. հիմնադրած՝ նաև Հայաստանն ընդգրկող իշխանապետության (իլխանության) տիրակալը նույն ինքը Հուլավուն (մահ. 1265 թ.):

Պարոն Աւետե(ա)ց որդիս, զԵրեւան գնեցի հողով եւ ջրով եւ իրաւունք զայս արար. հայրենիք, որ գնած էլանի ու գիր առած...»¹⁹³: Հայտնի է, որ ուն հայազգի պարոն Սահմադին (որդի Սարավանի) 1261 թ. մոնղոլներից ստացել էր նրանց տերության՝ Հայաստանն ընդգրկող Գյուրջիստան վարչական շրջանի (վիլայեթի) քաղաքացիական կառավարումը¹⁹⁴: Ակնհայտ է, որ թե՛ Սահմադին և թե՛ Սարավան անունները հայազգի անձանց իսկական անունները չեն, այլ հավանաբար նրանք անվանակոչվել են ի նշան հավատարմության օտար տիրողների: Ուստի, եթե ընդունենք, որ խոսքը մինչև Սահմադինի մասին է, որի հոր հայկական անունն Ավետիք էր, ապա հնարավոր կլինի կատարել մի էական բացահայտում: Գյուրջիստանում առաջնային պաշտոններից մեկը զբաղեցնող Սահմադինը ձեռք է բերել Երևանը «իլդանի ուժով»՝ հողով ու ջրով, իսկ որ ամենակարևորն է, այն դարձնելով սեփական նստավայրը¹⁹⁵: Պատմագիտության մեջ ընդունված է կարծել, որ Սահմադինը Երևանին տիրացել է միայն իր դրամաքսակի (իմա՝ հարստության) ուժով¹⁹⁶, սակայն Սահմադինն այդ իրողությունը վերագրում է իլդանի ուժին, ասել կուզի՝ նա քաղաքը ստացել է հենց մոնղոլ տիրակալից¹⁹⁷, հավանորեն, հենց նստավայր դարձնելու նպատակով: Այս իրողությունը Երևանի զարգացման համար բացում էր մեծ հեռանկարներ: Պետք է հիշել սակայն, որ չնայած նա տիրացավ Երևանին, այդուհանդերձ, քաղաքի մյուս ավատատերերը պահպանեցին իրենց հողատիրական իրավունքները¹⁹⁸:

¹⁹³ Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 137:

¹⁹⁴ Տե՛ս Շահնագարյան Ա., Զաքարյան Հայաստանն Իլխանության առաջին շրջանում // «Պատմաբանասիրական հանդես», 2010, N 3, էջ 137:

¹⁹⁵ Նրա ամառանոցը Մրենն էր: Տե՛ս Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 228-229:

¹⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 229:

¹⁹⁷ Այս իրողությունից բխեցվել է, որ Երևանն այդ ժամանակ պետական կալվածք էր: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 230:

¹⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 230-231, Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Ե., 1957, էջ 210: Կարծիք է հայտնվել, որ XIII-XIV դդ. Երևանը գտնվել է Սյունիքի Օրբելյանների տիրություններում: Տե՛ս Բաբայան Ֆ., Ժամկոչյան Ա., Ուրվագներ հին Երևանի

1284 թ. մի թերի արձանագրությունից կարելի է բխեցնել, որ Երևանի եկեղեցիներին նվիրաբերություն է կատարել Խաղբակյան կամ Պոռշյան Պոռշ իշխանը, փաստորեն, իր մահվան տարում¹⁹⁹: Հետագայում ևս տարբեր իշխաններ ու մեծահարուստներ նման նվիրաբերություններ են կատարել Երևանի եկեղեցիներին:

1301 թ. Գեշմարդ անունով անձն արձանագրության միջոցով տեղեկացնում է, որ «...միաբանեցա Երեւանո ժամատեղացս եւ տվի ...Բ (2) կուղպակն ներքնատներովն ու խղիրովն, եւ այլ բազում արդիւնք»²⁰⁰: Կ. Ղաֆադարյանը իրավացիորեն բխեցրել է, որ XIV դ. Երևանն ունեցել է քաղաքին հատուկ վաճառատներ (կուղպակ) և արհեստանոցներ, ինչպես նաև պահեստային նկուղներ և օժանդակ այլ շենքեր²⁰¹:

1318 թ. թվագրված արձանագրության համաձայն՝ Գ[ե]որգը և նրա կին Դովլաթը հաղորդում են, թե «միաբանեցաք Երեւանո ժամատեղացս եւ տվաք ի Նորագաւիթ զմեր հողն որ ի Դիւական» (Դիվականը Նորագավիթի հանդամասերից մեկն էր - Ա.Ե.)²⁰²: Այստեղ հետաքրքիր է երկու հանգամանք: Նախ՝ 1301 թ. արձանագրության համեմատությունից ի հայտ է գալիս Երևանի եկեղեցիներին (ժամատեղիներ) կատարվող նվիրաբերությունների հետաքրքրական ձևակերպում՝ «միաբանեցա Երեւանո ժա-

պատմության և հնագիտության, Ե., 2015, էջ 10: Այդ տեսակետը հիմնված է Ստեփաննոս Օրբելյանի՝ 1261 թ. վերաբերվող մի հիշատակության վրա, համաձայն որի՝ Լիպարիտի որդի իշխանաց իշխան Սմբատը եկեղեցուն է նվիրում կալվածքներ իր «հալալ հայրենեաց» բաժնից, ի մասնավորի, «...զԱզատ գիւղն իւր ամեն սահմանովն, շրջակայ լեռամբ եւ դաշտով՝ սկսեալ ի բարձր դիտաւոր սարէն որ Քութակախաղաց կոչի, մինչ ի յԵրեւան...»: Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 360-361: Սակայն «մինչ ի յԵրեւան» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ Սյունյաց իշխանների տիրությունները հասնում էին մինչև Երևան և ոչ թե այն, որ Երևանն այդ տիրությունների սահմաններում էր:

¹⁹⁹ Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 143:

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 138:

²⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139, ծան. 3:

²⁰² Նույն տեղում, էջ 140:

մատեղաց», երբ մեծահարուստները «միաբանվում» էին եկեղեցուն և նվիրաբերության դիմաց այնտեղ նրանց անուններով պատարագ էր մատուցվում, իսկ մյուս կողմից՝ ներկայիս Երևանի Նորագավիթ թաղամասի հիշատակությունը ցույց է տալիս, որ այդ շրջանում քաղաքն ընդգրկում էր նաև այդ տարածքը: Կեչառիսի վանքի՝ 1213 թ. արձանագրությունից հայտնի է, որ Վաչուտյան իշխաններից մեկը միաբանվել է վանքին և նրան տվել «ի գանձագին գեղն Շենգավիթ»²⁰³: Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը ներկայիս Երևանի Շենգավիթի մասին է, որի տարածքում էր արդեն Նորագավիթը: Ակնհայտ է, որ Երևանի այդ հնագույն հատվածը զարգացած միջնադարում մաս էր կազմում Երևան քաղաքի:

XIV դ. Երևանի կարևորության մասին պատկերացում կազմելու համար հույժ հետաքրքրական է այն իրողությունը, որ եթե նախկինում քաղաքում գործածական էին այլ վայրերում հատված դրամները, ապա այժմ ոսկյա և արծաթե դրամներ են հատվում հենց Երևանում: Ոսկյա առաջին դրամը Երևանում հատվել է 1333 թ., իսկ արծաթե դրամները՝ սկսած 1344 թվականից²⁰⁴: Երևանի՝ սելջուկական դրամահատարանով օժտված լինելը ցույց է տալիս նրա՝ երկրի քաղաքական և հատկապես առևտրատնտեսական կյանքում ունեցած կարևորությունը: Հետաքրքրական է նաև այն, որ Երևանում հատվել են դրամներ ոչ միայն օտար տիրույթների լեզվով, այլև հայերեն «Հանուն հօր և որդւոյ և հօգւոյն Սրբոյ, Միակ» մակագրությամբ դրամներ²⁰⁵:

Երևանի դերի կարևորությունը հիմնված էր այն իրողության վրա, որ այն գտնվում էր բանուկ առևտրական ճանապարհների վրա, որոնցից ամենակարևորը Թավրիզից Ջուղայի վրայով եկող ու Երևանով Կարս ու Կարին ընթացող մայրուղին էր²⁰⁶:

XIV դ. կեսերին մոնղոլական իշխանության քայքայման պայմաններում Հայաստանը դարձավ մանր ամիրների ու խաների միջև պայքարի թատերաբեմ, իսկ 1380-ական թվականներին այնտեղ ներխուժեց միջնադարի խոշորագույն նվաճողներից մեկի՝ Լենկ Թեմուրի զորքը 1387 թ. արշավանքի ժամանակ: Քաղաքի գրավման մասին տեղեկություններ է հաղորդում Գրիգոր վարդապետ Խլաթեցին: Ի թիվս այլ քաղաքների գրավման նկարագրության՝ նա պատմում է, որ «Եւ յԵրեւան մեծ աւանին արս հինգհարեւր կոտորեցին»²⁰⁷:

Երևանից առաջ Լենկ Թեմուրի զորքը գրավել էր Բջնիի բերդը և այնտեղից բազմաթիվ մարդկանց գերել, իսկ ահա Կապույտ բերդում և Երևանում կոտորել համապատասխանաբար՝ 400 և 500 տղամարդ²⁰⁸: Ակնհայտ է, որ պատճառներից մեկը և, թերևս, գլխավորն այն էր, որ Բջնին հանձնվել էր առանց կռիվի, իսկ Կապույտ բերդն ու Երևանը պաշտպանվել էին: Իսկ մահմեդական իրավունքը դեռ հնուց սահմանում էր, որ ուժով նվաճվածները համարվում են ավար, իսկ կամովին հնազանդվածներն իրենց ունեցվածքը կարող էին պահպանել հարկ վճարելու պայմանով²⁰⁹:

Հետաքրքրական է Երևանի ներկայացումը որպես «մեծ ավան»: Ակնհայտ է, որ կա՛մ ըստ հեղինակի մեծ ավանը նույնական է քաղաքի հետ և կա՛մ Երևանը մոնղոլական տերության քայքայման պայմաններում աստիճանաբար կորցրել էր քաղաքին բնորոշ հատկանիշները: Առավել հավանական է, որ հեղինակի տեսակետից մեծ ավանը քաղաքի նշանակություն ուներ: Պատահական չէ, որ 1405 թ. հիշատակարանում Երևանը սկզբում կոչված է «ցյուղաքաղաք»²¹⁰, իսկ այնուհետև՝ «մայրա-

²⁰⁷ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն առաջին, էջ 276:

²⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰⁹ Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., VIII-IX դդ. մահմեդական իրավունքը՝ վաղ միջնադարյան Հայաստանի ուսումնասիրման աղբյուր // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1976, N 2, էջ 75-88:

²¹⁰ Տե՛ս «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն առաջին, էջ 50:

²⁰³ Լալայեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 103:

²⁰⁴ Տե՛ս Մուշեղյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 32, Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 248-249:

²⁰⁵ Տե՛ս Բաբայան Ֆ., Ժամկոչյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 10:

²⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11:

քաղաք»²¹¹: 1441 թ. դրությամբ Երևանը որպես գյուղաքաղաք է հիշատակում Թովմա Մեծոփեցին²¹²: 1465 թ. մի հիշատակարանում Երևանը կոչված է «քաղաք»²¹³, իսկ մեկ այլ՝ 1476 թ. հիշատակարանում «գյուղաքաղաք»²¹⁴: Թ. Հակոբյանն իրավամբ կարծում է, որ քաղաքը, որտեղ մեծ տեղ էր հատկացված գյուղատնտեսական ճյուղերին, տարբեր հեղինակների կողմից տարբեր կերպ կարող էր ընկալվել²¹⁵:

Երևանը Արևելյան Հայաստանի վարչաքաղաքական կենտրոնի կարգավիճակում

XV դարի սկզբին Լենկ Թեմուրի տերությունը քայքայվեց: Հայաստանին այս անգամ արդեն տիրեցին թուրքմենական կարա-կոյունլու ցեղերը: Ահա՛, հենց վերջիններիս տիրապետության շրջանում է, որ Երևանը մեծ կարևորություն ձեռք բերեց երկրի կյանքում: Կարա-կոյունլուների տիրապետության շրջանում Երևան կենտրոնով կազմավորվեց մի ընդարձակ վարչական շրջան, որն ընդգրկում էր Այրարատի (ըստ պատմիչների՝ Արարատյան երկրի) մեծ մասը: Հավանորեն, վերջինս հանձնված էր սաադլու (ցեղապետ Ամիր-Սաադի անունով) ցեղի իշխանությանը: Հենց այդ ցեղի անունից էլ երկրամասը երբեմն կոչվում էր Չուխուր-Սաադ (Սաադի փոս)²¹⁶: Երևանի մոտակայքում Արգա-

վանդում է գտնվում սաադլու ցեղի պետ Ամիր-Սաադի դամբարանը (կառուցված 1413 թ. նրա որդի Փիր Հուսեյնի կողմից²¹⁷), որն էլ տիրում էր Երևանին և Արարատյան երկրին²¹⁸: Ամիր-Սաադի դամբարանի կողքին եղել են նաև այլ դամբարաններ, որոնք ցույց են տալիս, որ այդտեղ գտնվել է նրա և հաջորդների տոհմական գերեզմանոցը: Նման տոհմական գերեզմանոցի ամկայությունը ցույց է տալիս, որ հենց Ամիր-Սաադի կամ նրա որդու օրոք էլ Երևանը դարձել է Արարատյան երկրի վարչական կենտրոնը²¹⁹: Ուրանի որ առկա է նաև վերոհիշյալ Երևանի 1405 թ. հիշատակությունը որպես մայրաքաղաք, ապա կարելի է կարծել, որ Արարատյան երկրի կենտրոնի Երևանը վերածվել է Լենկ Թեմուրի արշավանքներից անմիջապես հետո:

Կարևոր է նշել, որ Երևանի շրջակայքն ընդգրկող գավառը XV դարի 30-ական թթ. դրությամբ կոչվում էր Երևանի գավառ: 1432 թ. Էջմիածնի Մայր Տաճարի համար գնված յոթ գյուղերի կալվածագրում հիշատակված է «Երևանա գավառ»-ը, որի մեջ էր մտնում Կարբիի գավառակը²²⁰: Այստեղ հնարավոր է երկու եզրակացություն: Կա՛մ այդ անունով է կոչվել ողջ Արարատյան երկիրը, կա՛մ Արարատյան երկրի այն հատվածը, որ տարածվում էր Երևանի շուրջը, ժամանակակիցները կոչում էին կենտրոնի անունից: Առավել հավանական է թվում առաջին պնդումը, քանի որ հիշատակությունը՝ «...Կարբույ գաւառակի Երևանա[յ] գաւառի ի նահանգին Հաղիբեջանու» (թարգմանաբար՝ «Ատրպա-

թ. մի վավերագրում, որ վերաբերում է Վաղարշապատին: Տե՛ս նույն տեղում:

²¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23:

²¹⁸ Տե՛ս «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն երկրորդ, էջ LIX, «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. IV, Երևան, 1972, էջ 57:

²¹⁹ Տե՛ս Փափազյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դ.), էջ 24:

²²⁰ Տե՛ս «Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1655-1839 թթ.)», պրակ I, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով, կազմեց Հար. Արքահամյան, Ե., 1941, էջ 13:

²¹¹ Նույն տեղում, էջ 51:

²¹² Տե՛ս «Թովմա Մեծոփեցու յիշատակարանը», հրատարակեց իւր յառաջաբանով Կ. Կոստանեանց, Թիֆլիզ, 1892, էջ 64-65:

²¹³ Սխալմամբ գրված է «Վան», բայց քանի որ հիշատակարանը գրվել է Նորագավթում, պետք է կարդալ Երևան: Տե՛ս «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն երրորդ, (1481-1500 թթ.), կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 443:

²¹⁴ Տե՛ս «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն երկրորդ, (1451-1480 թթ.), կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 397-398:

²¹⁵ Տե՛ս Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 283:

²¹⁶ Տե՛ս Փափազյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դ.) // «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1960, N 7-8, էջ 23: «Չուխուր-Սաադ» վիլայեթի անվանումն առաջին անգամ հանդիպում է 1428

տական նահանգի Երևանի գավառի Կարբիի գավառակում»), խոսում է այն բանի օգտին, որ Երևանի գավառը մտցված էր կարա-կոյունլուների պետության Ատրպատական վարչական միավորի մեջ:

Արդեն XV դարի 30-ական թվականներին Արարատյան երկրի կառավարիչ է նշանակվում Ամիր-Ռուստամը՝ Սյունյաց իշխան Բեշկեն Օրբելյանի որդին²²¹:

1441 թ. Հայ առաքելական եկեղեցու կաթողիկոսական աթոռը Կիլիկիայից տեղափոխվեց Վաղարշապատ: Այդ առիթով նույն թվականին Թովմա Մեծոփեցու և Հովհաննես Հերմոնեցու նախաձեռնությամբ մեծ ժողով է գումարվում Էջմիածինում: Կարևոր է այն, որ նախաձեռնողները վայելում էին կարա-կոյունլուների հովանավորությունը: Արարտյան երկրի այդ շրջանի կառավարիչ Յաղուր-բեկը կարա-կոյունլուների տիրակալ Ջհանշահի (1437-1467) հրամանով սկզբում իր նստավայր Երևանում հավաքեց ժողովականներին, իսկ այնուհետև պատիվներով ճանապարհեց Վաղարշապատ²²²:

Արարատյան երկրում Երևանի, որպես կենտրոն հանդիսանալը մեծապես բարձրացրել էր քաղաքի նշանակությունը, որն առանց այդ էլ կարևորված էր դեռ մոնղոլական շրջանից, երբ իլխանի հովանավորությամբ քաղաքին տեղ էր դարձել Սահմադինը:

Վերևում տեսանք, որ 1465 թ. հիշատակարանում Երևանը հիշատակված է որպես քաղաք, իսկ 1476 թ. հիշատակարանում՝ որպես գյուղաքաղաք: Ամենայն հավանականությամբ Երևանի «կարգավիճակ»-ի փոփոխությունը կապված է Հայաստանում աղ-կոյունլուների իշխանության տարածման հետ 1460-ական թվականների երկրորդ կեսին (1468 թվականից): Եվ եթե կարա-կոյունլուների տիրապետության ժամանակաշրջանում Երևանը Արարատյան երկրի վարչական կենտրոնն էր, այսինքն՝ քաղաք

²²¹ Տե՛ս Փափազյան Հ., Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից // «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1955, N 8, էջ 86-88:

²²² Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, էջ 68:

բոլոր առումներով, ապա աղ-կոյունլուների իշխանության հաստատմամբ կորցրեց իր նշանակությունը, ասպատակվեց ու կողոպտվեց: Այն նաև կորցրեց իր նշանակությունը որպես վարչական կենտրոն²²³, քանի որ այդ դերն անցավ Նախճավանին²²⁴:

Հայաստանին աղ-կոյունլուների տիրապետության օրոք բաժին հասած դժբախտությունները նկարագրված են տարբեր հեղինակների մոտ, ըստ որոնց՝ երկրի գյուղերն ու քաղաքները վերածվում էին անապատի²²⁵:

Ի վերջո, XV դարի վերջին Հայաստանը դարձավ տարածաշրջանային պատերազմների և աղ-կոյունլուների երկպառակտչական կոիվների թատերաբեմ, որի հետևանքով քաղաքային կյանքը երկրում գրեթե կանգ առավ²²⁶: Երևանում ևս իրավիճակն անկումային էր:

Երևանը XVI դ. տարածաշրջանային պատերազմների թիրախում

XVI դարի սկզբին տարածաշրջանում գերակայության համար պայքար է սկսվում երկու գերտերությունների՝ Մեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև: Մեֆյան պետության հիմնադիր Շահ Իսմայիլ Ա-ն (1502-1524) գահակալության առաջին տարիներին ջախջախիչ պարտության է մատնում աղ-կոյունլու ցեղերին և տիրում ողջ Պարսկաստանին, Միջագետքին, Ատրպատականին, Վրաստանին ու Հայաստանին: Նրա ստեղծած տերությունը հյուսիս-արևմուտքում սահմանակցում էր մինչև Եփրատ գետը տարածվող Օսմանյան կայսրության հետ: Նրանց միջև սկսվեցին երկար տասնամյակներ ձգձգվող արյունալի պատերազմներ: Այդ ընթացքում Երևանը, որ Արա-

²²³ Տե՛ս Փափազյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դ.), էջ 25:

²²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:

²²⁵ Տե՛ս «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն երկրորդ, էջ 394:

²²⁶ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. IV, էջ 48-55:

րաւոյան երկրի կենտրոնն էր ու հույժ կարեւոր ռազմավարական դիրք ուներ, մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցաւ²²⁷:

Մեֆյան տերութեան բանակները Երևանին տիրեցին 1502 թ. Շարուրի դաշտում աղ-կոյունլուներին պարտության մատնելուց հետո: Երևանի առաջին խանը հիշատակվում է որպէս Ռևան-խան (Րևան-խան), որից հետևեցրել են, որ նա այդպէս է կոչվել Երևանի անունից²²⁸, թէև իրականում Ռևան խան կնշանակէ պարզապէս «Երևանի խան»²²⁹:

Հետաքրքրական է, որ ըստ Էվլիյա Չելեբիի Երևանը կառուցվել է 1412 թ. Իրանի շահ Իսմայիլի հրամանով՝ վեզիր Ռևան Կուլի խանի կողմից, որն էլ այն կոչել է իր անունով²³⁰: Ակնհայտ է, որ այդ պատմությունը հավաստի չէ, քանի որ 1502-1524 թթ. իշխած շահ Իսմայիլ Ա-ն մեկ դար առաջ բերդ կառուցելու հրաման արձակել չէր կարող, իսկ հնուց անտի գոյություն ունեցող Երևանի անվանումը ունի խանի անունից բխեցնելը Էվլիյա Չելեբիի սխալմամբ կատարած եզրահանգումն է միայն, երբ անուն ստացողը վերածվել է անուն տվողի:

1512-1514 թթ. թուրք-պարսկական ռազմական գործողություններն առժամանակ դադարեցին 1515 թ. զինադադարով, որով Արևմտյան Հայաստանը հայտնվեց Օսմանյան կայսրության հսկողության ներքո, իսկ Արարատյան երկիրը՝ Երևանով հանդերձ, մնաց Մեֆյան Իրանի տիրապետության տակ: Արարատյան երկրից օսմանյան տիրապետության ներքո անցան Ախուրյան գետից և Հայկական պար լեռնաշղթային արևմուտք ու հարավ ընկած շրջանները: Հավանորեն, Երևանը շարունակում էր մնալ սաադլու ցեղի իշխանության ներքո²³¹, քանի որ այդ ժամա-

²²⁷ Տե՛ս Շահազիզ Յե., Հին Յերևանը, Յե., 1931, էջ 86:

²²⁸ Տե՛ս Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 300:

²²⁹ Տե՛ս Փափազյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դ.) // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1973, N 6, էջ 25:

²³⁰ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Դ, «Թուրքական աղբյուրներ», Գ, Էվլիյա Չելեբի, Երևան, 1967, էջ 81:

²³¹ Տե՛ս Փափազյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դ.), էջ 25:

նակ նրանք ընդարձակ տիրություններ ունեին ողջ Արարատյան երկրում²³²:

1515 թ. հետո Շահ Իսմայիլը Արարատյան երկրի բեկլարբեկությունը (բառացի՝ իշխանաց իշխան. խոսքը խանի պաշտոնի մասին է) հանձնեց ռումլու ցեղին, որի տիրակալներից Դիվսուլթանը Երևանում մզկիթ կառուցեց²³³: 1517 թ. Դիվսուլթանը ասպատակեց Վրաստանն ու վերադարձավ Երևան, որը թերևս նրա նստոցն էր²³⁴:

1534 թ. սուլթան Սուլեյման Ա-ի օրոք (1520-1566) օսմանյան գործը գրավում է Երևանը²³⁵:

Մի քանի տարի անց սեֆյաններին հաջողվեց վերդարձնել կորսված Երևանը: Ժամանակագիրներից մեկը պատմում է, որ «Շահ Թահմազ ...թվին ՋԴ (1541) գնաց էառ Երևան, Գանջայ, Շամախի, գնաց և ի Վրաց տուն և բազում աւերութիւն արար»²³⁶:

1549 թ. դեպի Երևան արշավեց Էրզրումի Իսքանդար փաշան: Նա գրավեց քաղաքը, կողոպտեց, հրդեհեց և հեռացավ: Ռումլու ցեղի առաջնորդ Հուսեյն-ջանը խուսափեց նրա հետ ընդհարումից²³⁷: Դրա պատճառով Մեֆյան շահ Թահմազ Ա-ն (1524-1576) Արարատյան երկրի բեկլարբեկությունը հանձնեց Շահդուլի սուլթան Ուսթաջլուին²³⁸: Վերջինս 1558 թ. Երևանում ապաստան տրամադրեց օսմանյան սուլթան Սելիմ Բ-ի (1566-1574)՝ գա-

²³² Տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», 2, «Կալվաճագրեր», պրակ Ա, կազմեց Հ.Դ. Փափազյան, Երևան, 1968, վավ. 21, 23, 25, 27:

²³³ Տե՛ս «The Travels of Sir John Chardin into Persia and East Indies», the First Volume, Containing the Author's Voyage from Paris to Ispahan, London, 1686, p. 246.

²³⁴ Տե՛ս Փափազյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դ.), էջ 26:

²³⁵ Տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 61:

²³⁶ «Մանր ժամանակագրություններ» XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց՝ Վ.Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 427:

²³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

²³⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

հակալակական պայքարում պարտություն կրած եղբայր Բայազիդին²³⁹:

1551 թ. Թահմազ շահի գորքի հարձակմանն ի պատասխան 1554 թ. սուլթան Սուլեյման Ա-ի գորքը հարձակվեց Մեֆյան պետության վրա: Ի թիվս այլ քաղաքների՝ գրավվեց Երևանը: Ըստ մի ժամանակագրի՝ այդ ժամանակ օսմանյան զորքերը «...գերևան և գՆախչուան զամենայն գերի բերին»²⁴⁰: Թուրքական պատմագիր Փեչևի-Իբրահիմը պատմում է, որ 1554 թ. օսմանյան «բանակը շարժվեց դեպի ...Երևան քաղաքը, որն Աջեմների (պարսիկների) հոգին է: ...իջևանեցին [Երևանում]: ...Շահի, նրա որդու և մի շարք անվանի խաների և սուլթանների հոյակապ և գեղեցկագարդ պալատները, պարտեզներն ու այգիները, մասնավորապես «Սուլթանական բաղ» անունով հայտնի դրախտանման այգին, բոլորը կրակի տվին, այրեցին և հողին հավասարեցրեցին...»²⁴¹:

1555 թ. մայիսի 29-ի Ամասիայի հաշտության պայմանագրով Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը՝ Երևանով, մնաց սեֆյանների տիրապետության ներքո:

Շահդուլի սուլթան Ուսթաջլուից հետո բեկլարբեկ դարձավ նրա որդի Մուհամմադ խան Թոխմախ Ուսթաջլուին: Վերջինս Երևանում վերականգնեց դեռևս ուրարտական շրջանից գոյություն ունեցող արհեստական լիճը, որ մինչև վերջերս նրա անունով կոչվում էր «Թոխմախ-խան գյուղ»²⁴²:

1578 թ. օսմանյան զորքը՝ Լալա Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ ներխուժեց Վրաստան և այնտեղից անցավ Արևելյան Այսրկովկաս: Փաշայի հրամանով Էրզրումի Հուսեյն փաշան 1579 թ. աշնանը 40 հզ. բանակով արշավեց դեպի Երևան: Թեև օս-

մանյան զորքը կարողացավ ներխուժել քաղաք, բայց Մուհամմադ խանի կատաղի դիմադրության պատճառով այն թողեց ու հեռացավ Էրզրում²⁴³: Սակայն գրավման մեկ օրն էլ բավական էր, որ օսմանյան զորքը քաղաքում անասելի բարբարոսություններ կատարեր: Ժամանակագրություններից մեկում այս առթիվ կարդում ենք. «գերևան քաղաք գերեցին ԺԸ (18) գեղով, և ցուեցին զկին և զտղայ յամենայն աշխարհ»²⁴⁴: Այս մասին մանրամասնություններ գրում է Հովհաննես գրիչը.

«Վա յ տանք երկրին Արարատեան,

Մայրաքաղաքն ի Երեւան,

Եւ գեղանուն ամենեքեան,

Ձեռն այլագգեաց գերի անկան:...

Նախ եւ առաջ յորժամ եկին՝

Ի Նորագեղ փաշայքն իջին.

Լաշկարն՝ անկարծ բոլորեցին,

Շատ ոք անմեղ ըսպանեցին:

Երեվանայ քաղաքէն տարար

Շատ սարկաւագ սաղմոսաձայն.

Ոմանք պաշտէն ըզշարական,

Եւ քահանայք գաւետարան.

Սաղմոսաց ձայնըն վերացաւ,

Եկեղեցեաց լոյսըն հանգեաւ.

Ժամ և պաշտոն խափանեցաւ,

Գիւղս եւ քաղաք աւեր դարձաւ»²⁴⁵:

Զաքարիա սարկավագի տեղեկության համաձայն՝ թուրքերը քաղաքից և շրջակա գյուղերից գերի են տարել 60 հզ. մարդ (հայ և մահմեդական)²⁴⁶: Ըստ Դավիթ Բաղիշեցու՝ Երևանից գերվել է 30 հզ. մարդ²⁴⁷: Ամենայն հավանականությամբ, թվերի այս

²³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

²⁴⁰ «Մանր ժամանակագրություններ» XIII-XVIII դդ., հ. I, կազմեց՝ Վ.Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 157:

²⁴¹ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», Ա, կազմեց՝ Ա.Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961, էջ 33:

²⁴² Տե՛ս Փափազյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դ.), էջ 30:

²⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31:

²⁴⁴ «Մանր ժամանակագրություններ» XIII-XVIII դդ., հ. I, էջ 172:

²⁴⁵ Ալիշան Դ., նշվ. աշխ., էջ 300-301:

²⁴⁶ Տե՛ս «Զաքարեայ սարկավագի պատմագրություն» հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 13:

²⁴⁷ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ» XIII-XVIII դդ., հ. II, էջ 355:

տարբերությունը վերագրելի է այն իրողությանը, որ առաջին դեպքում հիշատակված է Երևանից և 18 գյուղերից, իսկ երկրորդը՝ միայն քաղաքից գերեվարվածների թվաքանակը: Ըստ թուրքական աղբյուրի՝ միայն Երևան քաղաքից գերեվարվել է 20 հազարից ավելի կին ու երեխա²⁴⁸, որից կարելի է բխեցնել, որ գերեվարվածների ընդհանուր թիվը կազմել է շուրջ 30 հզ. մարդ:

Այս պայմաններում, Երևանի բնակիչների մի մասը գաղթում էր քաղաքից ավելի անվտանգ վայրեր: Միսիանի Դարաբաս գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու խաչքարի՝ 1581 թ. մի արձանագրություն բարբառում է, որ Ղազար Էրեվանցին իր կողակցի համար կանգնեցրել է խաչքար²⁴⁹: Կարելի է ենթադրել, որ նա Սյունիքում է հայտնվել հենց 1579 թ. աղետալի դեպքերից հետո:

Ամփոփում

Երևանի XIII-XVI դդ. պատմության ուսումնասիրությունը հետաքրքրական է քաղաքի զարգացման եւ Արեւելյան Հայաստանի վարչաքաղաքական կենտրոնի կարգավիճակի ձեռքբերման գործընթացի տեսանկյունից: Սկզբնաղբյուրներից ստացված վկայությունները որոշակի եզրակացությունների հիմք են տալիս քաղաքի ներքին կյանքի մասին XII դ. և XIII դ. սկզբին Զաքարյան իշխանների օրոք: Միաժամանակ քաղաքը զարգանում է, կառուցվում են մի քանի եկեղեցիներ:

XIII դ. քաղաքը գրավել են մոնղոլները, որից հետո՝ Թաւերլանի գործերը: Այս ընթացքում քաղաքային կյանքը զգալի անկում է ապրել:

XV դարից քաղաքը հարակից շրջանի հետ մտել է կարակոյունլուների պետության մեջ, իսկ XV դ. առաջին կեսին դարձել երկրի վարչաքաղաքական կենտրոն: Սակայն դարի երկրորդ կեսին քաղաքն իր կարգավիճակը որպէս վարչաքաղաքական

²⁴⁸ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», Ա, էջ 47:

²⁴⁹ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ II, Գորիսի, Միսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց՝ Ս.Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 112:

կենտրոն կորցրեց այն բանից հետո, երբ 1468 թ. աղ-կոյունլու ցեղերը տիրեցին քաղաքին:

XVI դ. Երևանը պարբերաբար գրավել են Սեֆյան և Օսմանյան զորքերը: Երկու տերությունների միջև երկարատև պատերազմները բերեցին քաղաքը անկմանը: Նրա բնակչության զգալի մասը տարվել է գերության, շատերը լքել են քաղաքը՝ ավելի ապահով վայրեր փնտրելու համար:

YEREVAN IN THE XIII-XVI CENTURIES: THE CITY AS THE
ADMINISTRATIVE AND POLITICAL CENTER OF THE ARARAT
COUNTRY

The history of Yerevan in the XIII-XVI centuries is very interesting from the point of view of the development of the city and the process of acquiring the status of the administrative and political center of Eastern Armenia. Evidence from primary sources provides the basis for certain conclusions about the internal life of the city during the reign of the Zakarian princes in the XII and early XIII centuries. At the same time, the city developed and several churches were built.

In the XIII century, the city was captured by the Mongols, after which the city was taken by the troops of Tamerlane. During this period there was a significant decline in urban life.

From the XV century, the city, together with the surrounding region, was included in the Kara-Koyunlu state, and in the first half of the XV century made Yerevan the center of the region. But in the second half of the century, the city's status as an administrative and political center was lost after the Ak-Koyunlu tribes took possession of the city in 1468.

In the XVI century, Yerevan was alternately occupied by Safavid and Ottoman troops. Long wars between the two powers led the city to decline. A significant part of the city's population was carried away into captivity, many left the city in search of safer places.

ԵՐԵՎԱՆԻ 1724 ԹՎԱԿԱՆԻ ԻՆՔՆԱԿԱԶՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԱՊՐԱՅԻՆԱԿԱՆ ԿԵՂԵՍԱՐԱՌԻԹՅՈՒՆԸ

Մուտք

Հայոց պատմության նշանակալի իրադարձություններից է օսմանյան թուրքերից Երևանի 1724 թ. հերոսական ինքնապաշտպանությունը: Ամիսներ շարունակ Երևանի բնակիչները համառ կռիվներով կասեցնում էին բազմահազարանոց թուրքական բանակի անընդհատ հարձակումները՝ նրան պատճառելով հսկայական կորուստներ: Սակայն Երևանի հայության ինքնապաշտպանությանն առնչվող աղբյուրագիտական տեղեկությունները միմյանցից էապես տարբերվում են, ինչը հնարավորություն է տվել պատմաբաններին հանգելու հաճախ իրարամերժ եզրակացությունների: Ներկայումս, երբ Երևանի պատմության ուսումնասիրությունը բացի զուտ պատմական իրողությունների լուսաբանումից ստացել է նաև քաղաքական հնչեղություն, հրատապ է Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանության ամբողջական և խորքային ուսումնասիրությունը:

Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանության մասին
աղբյուրագիտական տեղեկությունները

1720-ական թվականների սկզբին աֆղանների ներխուժման պատճառով Իրանական պետությունը հայտնվել էր կործանման եզրին: Օգտվելով ախոյան երկրի ծանր վիճակից՝ օսմանյան թուրքերը վերստին օրակարգ են բերում Երևանին տիրելու իրենց վաղեմի ծրագիրը: Օսմանյան բանակն անցնում է հարձակման: 1724 թ. սկզբին Երևանի պարսիկ խան Միհր-Ալին Եղվարդում փորձում է կասեցնել արշավող օսմանյան բանակի առաջխաղացումը, բայց պարտություն կրելով նահանջում է

Երևան, որտեղ ապաստանել էին շրջակա բնակավայրերի բնակիչները: Ապրիլին սկսվում է Երևանի հայերի շուրջ երկամսյա ինքնապաշտպանությունը:

Այս հերոսամարտն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրված է Աբրահամ Երևանցու «Պատմութիւն թագայորի պարսից» երկում, որի բնագիրն ընդգրկող՝ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության Ս. Ղազարի թիվ 2717 ձեռագրում նշվում է, որ մարտի 6-ին օսմանյան բանակը Ախուրյան գետի (Արփա-չայ) ափից շարժվեց և հասավ Եղվարդ: Այստեղ նրանց դեմ դուրս եկավ Երևանի Միհր-Ալի խանի 12 հազարանոց բանակը, որը պարտվեց և գրեթե լիովին ոչնչացվեց: Օսմանյան բանակը Եղվարդից տեղաշարժվեց և պաշարեց Կարբի գյուղը: Գյուղացիները շուրջ 40 օր պաշտպանվեցին, մինչև որ տեղ հասած փաշան առաջարկեց նրանց հանձնվել: Կարբեցիները 10 օր խնդրեցին որոշում կայացնելու համար, այդ ընթացքում Երևանի խանից օգնություն խնդրեցին, բայց չստացան, ուստի որոշեցին հանձնվել²⁵⁰: Այնուհետև Աբրահամ Երևանցին տեղեկացնում է, որ օսմանյան զորքը շարժվել է Երևանի վրա: «Եղեւ վարդայ վեր կացաւ մինչ ի Երեւան, զ [=3] ավուրն հասաւ Երեւանայ մօտն»²⁵¹: Այդ ընթացքում Երևանի բոլոր կողմերի գյուղերի բնակիչները եկել, ապաստանել էին քաղաքում: Օսմանյան զորքը Երևանին մոտեցավ արևմուտքից: «Երեւանայ խանն, որ կասեն Միհրայլի խան, հրայման ետ, քաղաքի թուրքն եկաւ քրիստոնի մէջն մտաւ, կռիւ արին օսմանցուն հետ՝ մինչ ի կ [=60] օրն»²⁵²: Մի քանի օր տևած կռիվներից հետո օսմանյան զորքը թուլանում է և օգնության կանչում այլ զորքերի: Բայագետից ուղարկվում են 35 հազար զինվորներ, բայց դրանից հետո ևս Երևանը մնում է անառիկ: Սուլթանը կրկին 10 հազարանոց զորաբանակ է ուղարկում, որը բանակում է Նորա-

²⁵⁰ Տե՛ս Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ եւ ծանոթագրութիւններ պատրաստեց Հ. Սահակ Ճեմճեմեան Մխիթարեան Ուխտեն, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1977, էջ 23-25:

²⁵¹ Նույն տեղում, էջ 25:

²⁵² Նույն տեղում:

գավիթի կողմում: Օգնություն ստանալուց երեք օր անց օսմանյան բանակը հզոր հարձակում է ձեռնարկում և անցնելով գետը՝ քաղաք մտնում Ձորագյուղի կողմից՝ կոտորելով երկու հազար հայերի: Աբրահամ Երևանցին տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ «...տաշիզըն (պարսից զինվորները – Ս. Ե.) փախաւ մտաւ բերդի մէջն, քրիստոնայ մնաց ի քաղաքի մէջն»²⁵³: Պարզվում է, որ խանն իր հետ բերդ էր տարել մի քանի հայ մեծամեծերի՝ իրենց ընտանիքներով²⁵⁴: Գիշերը Երևանի ինքնապաշտպանության հրամանատարները՝ «Հունդի բէկենց Յօհանն, Քէչի բէկենց Պողոսըն, Միրզայջանենց Թավի, Կառճիկ Օվանէսն», հավաքվում են խորհրդակցության: Նրանք հասկանում էին, որ եթե իրենք օգնություն չստանան, հաջորդ օրը օսմանյան բանակը ամբողջությամբ կգրավի քաղաքը: Նրանք որոշում են դիմել Կոնդի բոշաներին: Բոշաների մեծավորները խոստանում են 200 զինվոր ուղարկել: Իրոք, շուտով նրանք ներկայացան 234 զինվորներով²⁵⁵: Օգտվելով այն բանից, որ հաջորդ օրը թշնամին գրոհ չձեռնարկեց, որոշվեց արագորեն զորահավաք կատարել Երևանում ապաստանած Փարաքար, Գոգումբեթ, Կավակերտ, Առինջ, Ավան, Գավան, Ձագ, Նորագյուղ և մյուս գյուղերի ժողովրդի շրջանում: Երևանից և գյուղերի բնակիչներից հավաքվեց ավելի քան ինը հազար զինվոր, որոնք կենտրոնացվեցին Ձորագյուղում: Հավաքված զորքը բաժանվեց խմբերի՝ պաշտպանելու Ձորագյուղ բերող ճանապարհները և կարևոր տեղամասերը: Կոնդի զինվորներին հանձնարարվեց ջրաղացի և Դաբախանի ճանապարհների պահպանությունը, Ձորագյուղի երեք հազար զինվորներին՝ Ծակքար տեղամասը, Երևանի Ջուհայրենց թաղի 955 զինվորներին՝ Դարբինոցի ճանապարհը: Հին Երևանի չորս հազար զինվորներին, որոնց գլխավորում էին փահլևան (գոտեմարտիկ) Նիկողոսը (Նիկողայոս), Մարիամի որդի (Մարիամյան) Անդոնը (Անտոնիոս), Խաթունի որդի (Խաթունյան) Բուրթիքը և տեղ Մովսեսը, հատկացվեց առանձին պաշտպանական տեղամաս: Ինքնապաշտպա-

²⁵³ Նույն տեղում, էջ 26:

²⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

²⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

նության զինվորների ընդհանուր թիվը 9423 էր, իսկ խաղաղ բնակչությունը՝ 28 հազար²⁵⁶: Ըստ այդմ՝ հավաքված զինվորներից շուրջ 5000-ը հավաքագրվել էին Երևանի բուն հայ ազգաբնակչությունից, իսկ այլը՝ փախստականներից և Կոնդի բռնաներից²⁵⁷:

Ինքնապաշտպանական ուժերի՝ Ձորագյուղում կենտրոնանալն ուներ իր պատճառը: Ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ օսմանյան բանակը շրջապատել էր քաղաքը բոլոր կողմերից, սակայն «ոչ կարեր մտանել քաղաքն ոչ [=4] կողմեն, գերայ քաղաքի մեջն թօվայդակ պարտեզ եւ բուրաստան այ, յայգեստան այ, երկու դուն ունէր, օսմանցի ոչ կարեր մտանել ի քաղաքն. գերայ, Ձորայգեղու կողմն ոչ կայ բուրաստան պարդէս, բաց է, ոչ կայ ծառ, ոչ կայ յագեստան, հանայապագ օսմանցին տեղէմ երիշ կանէր, հանայապագ թօփերն կրակելով ի վերայ քաղաքի»²⁵⁸: Փաստորեն, քաղաքի շուրջը գտնվող ծառաստանները արգելափակում էին օսմանյան բանակի ճանապարհը՝ ստիպելով նրան քաղաքի վրա գրոհել միայն Ձորագյուղի կողմից:

Շուտով օսմանյան բանակին օգնության եկավ երեք հազարանոց եգիպտական զորքը, որը սկզբում տեղակայվեց Նորագյուղի կողմում, իսկ այնուհետև գրոհեց Ձորագյուղի ուղղությամբ, որի ճակատը փլուզվեց: Հայ զինվորները սկսեցին նահան-

²⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

²⁵⁷ Ձորագյուղից հավաքագրված երեք հազար զինվորներին Մ. Կարապետյանը վերագրել է Ձորագյուղի տեղացիներին (տե՛ս Կարապետյան Մ., Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թվականներին // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1987, N 3, էջ 95), սակայն հազիվ թե նման կարծիք կարելի է կազմել Աբրահամ Երևանցու «Ձորայգեղայ հօգորքն (իմա՝ զորք – Ա. Ե.), որ է ԳՌ [3. 000] պատվայկան գեղից մարդիք» տեղեկությունից (Աբրահամ Երևանցի, էջ 28): Վերջինս իրականում վկայում է այն բանի մասին, որ զինվորները հավաքագրվել էին Երևանի շրջակա գյուղերից քաղաքում ապաստանածներից («պատվայկան գեղից մարդիք»): Պետք է հիշել, որ Մ. Կարապետյանը քաղաքի մշտական բնակչության թիվը հավասարեցնում է 20 հազարի (տե՛ս Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 95), մինչդեռ այդքան բնակչից իր իսկ հաշվումներով՝ 8189 զինվոր հավաքագրելը անհնար էր (տե՛ս նույն տեղում):

²⁵⁸ Աբրահամ Երևանցի, էջ 29:

ջել, և Ձորագյուղի կեսն ընկավ թշնամու ձեռքը: Ինքնապաշտպանությանը միացան 234 բռնա զինվորները: Հայերը բարձունքում էին, թուրքերը ձորում: Այդ օրը հայկական ուժերը մեծ հաղթանակ տարան՝ տալով 1300 զոհ: Պարտված և գետի մյուս կողմը նահանջած Օսմանյան բանակի սպանված զինվորների թիվը վեց հազար էր²⁵⁹:

Օսմանյան բանակը հաջորդ անգամ, մինչև օգնություն ստանալը, գրոհեց Կոնդի վրա: Հայկական ուժերը արագորեն տեղափոխվեցին նոր ճակատ և քշեցին թշնամուն՝ տալով 440 զոհ (400 հայ և 40 բռնա)²⁶⁰: Օսմանյան բանակը մինչև նոր օգնական ուժերի գալը երկար ժամանակ գրոհներ չէր կազմակերպում, իսկ 15 օր անց, երբ եկան նոր զորքեր՝ երկու փաշաների գլխավորությամբ²⁶¹, Երևանն արդեն պաշարվեց հինգ փաշաների զորքերով: Նոր զորքերի գալու հաջորդ օրը, որ ուրբաթ էր, կոնվը վերսկսեց: Հայկական զորքը հավաքվել էր Ձորագյուղում, իսկ թուրքերը գրոհում էին տարբեր կողմերից: Կոնվը տևեց առավոտից մինչև երեկո, Երևանի պաշտպանները կոմեցին մինչև վերջին զինվորը: Օսմանյան բանակը Երևանի պաշտպաններին կարողացավ հաղթել միայն թվաքանակով՝ նրանց դեմ կենտրոնացնելով ահռելի ուժեր: Աբրահամ Երևանցին արձանագրում է. «Թվին ՌՃՀԳ [1724] ումն, ունիսի է [=7] ումն, օսմանցին առավ քաղաքն, նստավ: Մնաց բերդն»²⁶²:

Անցնելով պաշարված բերդի հանձնմանը՝ Աբրահամ Երևանցին գրում է, որ «Բերդի թուրքն (պարսից զինվորները – Ա. Ե.) ոչ կարէ դուս լինել ի բերդէն, մանավանդ թէ որ թուրքն բերթիցն դուրս գտանի, օսմանցին շուտով կու սպանէ»²⁶³: Բերդի հանձնման և պարսից կայազորի կյանքի ապահովության համար միջնորդ եղավ Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցին (715-725): Հարդյունս կաթողիկոսի միջնորդության՝ «Հրայ-

²⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29-30:

²⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30:

²⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶² Նույն տեղում, էջ 31:

²⁶³ Նույն տեղում, էջ 33:

ման ետ փաշէն, ինչ որ թուրք կայ բերդին մէջն բովանդակ՝ դուս լինեն: Բովանդակ դուս արավ, էլ ոչ մնաց թուրք ի մէջ բերդին»²⁶⁴: Այնուիւետն Աբրահամ Երևանցին արձանագրում է բերդի հանձնման ամսաթիվը. «Թվին ՌՃՀԳ [1724] ումն, օգոստոսի ի [20] մին, եղավ վերջ, հանդարտեցավ օսմանցին, միչ ի նուեմբերն»²⁶⁵:

Երևանի գրավումից հետո քաղաքում տեղի ունեցածի մասին Աբրահամ Երևանցին պատմում է. «Աստուած ազատէ, Տէր փրկէ, այնչաք յարուն թաքեց որ Զանկու ջուրն կամրայծառեց, յարունայ հոտն ի մէջ քաղաքէն կը բուրէ, ողորմելի քրքիստոնէքն բովանդակ գտուն քաշեցին, ոչ մնաց քրիստոնայ. անմեղ արդարներըն գերի վարեցին, կուս աղչիքունքն ջրում խեղդեցավ, այսչաք գերի գնաց ի ձեռն օսմանցու: Գերիքն լեցվեց օսմանցու չատիրներն, մնացել անտէր եւ անճաճանչ ողորմելի արդարք: Եղավ պղծութիւն, անօրէնութիւն, վասն քրիստոնի մեղացն, որ մեղքն բազմացավ քրքիստոնի»²⁶⁶:

Աբրահամ Երևանցու՝ «Պատմութիւն թագայորի պարսից» ձեռագրի համեմատությամբ, Ս. Ղազարի թիվ 2681 ձեռագրում, որը կոչվում է «Պատմութիւն պատերազմացն» և Աբրահամ Երևանցու երկի խմբագրած տարբերակն է, նշմարելի են հետևյալ տարբերությունները.

ա. Կարբի գյուղի ինքնապաշտպանության տևողությունը նշված չէ²⁶⁷,

բ. հատակեցված է, որ Երևանի վրա Եղվարդից արշավող զորքն Աբդուլլա փաշայի բանակն էր, որն օգնության էր հասել Կարբին պաշարող օսմանյան զորքին²⁶⁸,

գ. նշվում է հայերի կողքին Միհր-Ալի խանի հրամանով մարտնչող պարսիկների և ոչ թե թուրքերի մասին²⁶⁹,

դ. պարսիկների՝ բերդում ապաստանելուց հետո, միայն հայերն էին, որ օսմանյան բանակի դեմ մարտնչում էին «յանպարիսպ քաղաքի»²⁷⁰,

ե. հայերի հրամանատարներն էին՝ Հովհաննես Հունդիբեկյանը, Պողոս Քիջիբեկյանը, Հովհաննես Կառօիկը և Դավիթ Միրզեանյանը²⁷¹,

զ. քաղաքի և այնտեղ ապաստանած հայ զինվորների թիվը 9443 էր²⁷²,

է. զորքի բաշխումը իրականացվել է քաղաք մտնող ճանապարհները պահպանելու նպատակով²⁷³,

ը. քաղաքի շուրջ եղած ծառաստանների մասին առկա է ավելի հստակ տեղեկություն. «...շուրջ քաղաքան էին այգիք եւ ծառատունկք ուռեաց բազում խիտք, զորս ի վաղ ժամանակաց տնկեալք էին...»²⁷⁴, այսինքն՝ պտղատու այգիները և ուռիները շրջապատում էին Երևանը և տնկված էին հին ժամանակներում, ըստ որում՝ այնքան խիտ, որ հեղինակն ավելացնում է, թե դրանք «լինիլ ի պահպանութիւն, ի պատսպարութիւն քաղաքին»²⁷⁵,

թ. Երևանի խանի կողմից բերդ տարված հայ մեծամեծների թիվը նշված է հստակ՝ 12 անձ իրենց ընտանիքներով²⁷⁶,

ժ. քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցող բոշաների թիվը նշված է 300²⁷⁷,

ժա. Երևանի բերդից օսմանյան փաշայի կողմից ազատ արձակվածները հիշատակված են որպես ոչ թե թուրք, այլ պարսիկ²⁷⁸:

Երևան քաղաքի գրավումը խիստ համառոտ ներկայացնում է Դուկաս Սեբաստացին. «Արդ սոքա (օսմանյան թուրքերը

²⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 35:

²⁶⁵ Նույն տեղում:

²⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 31:

²⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 96-99:

²⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 99:

²⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100:

²⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

²⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁷² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102:

²⁷³ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103:

²⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 110:

– Ա. Ե.) իբրեւ այսպէս գորացան ի կողմանս յայնոսիկ, եւ առեալ զմայրաքաղաքն Երեւան՝ ի սուր սուսերի մաշեցին զամենայն բնակիչսն»²⁷⁹:

Հայկական անանուն հիշատակարաններից մեկում նշվում է. «Թվին ՌՃՀԳ (1724) առին Երևան սեպտեմբեր ամսոյն»²⁸⁰:

Հովակիմ գրիչը տեղեկացնում է, որ պարսիկները Երևանի բերդը պաշտպանել են «ամիսս երիս աւելի և կամ պակաս»²⁸¹:

Մարտիրոս դի Առաքելը Երևան կոիվների և բերդի հանձնման մասին գրում է. «...գորքն Օսմանցոց ելին ի վերայ Երևանայ և պատերազմեցան յոյժ սաստիկ, ապա կամաւ ետուն զբերդն»²⁸²:

Հայ ազատագրական շարժման գործիչ Իվան Կարապետը 1724 թ. մարտի 10-ին գրված մի նամակում նշում է, որ ըստ չճշտված լուրերի՝ թուրքերը գրավել են Երևանը²⁸³:

1724 թ. աշնան սկզբին Ներսես վանականը Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանին (1702-1728) տեղեկացնում է, որ ումանք խոստում են թուրքերի կողմից Երևանի գրավման մասին, իսկ այլք՝ հերքում են այդ²⁸⁴:

Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցին Եսայի Հասան-Ջալալյանին 1724 թ. սեպտեմբերի 4-ին գրում է, որ օսմանյան զորքերը տիրել են պարսկական տերության տարբեր

²⁷⁹ Ղուկաս Սեբաստացի, Դաւիթ Բէկ կամ Պատմութիւն Ղափանցոց, րնագիրը՝ Հ. Սամուէլ Արամեանի, Երևան, 1992, էջ 102:

²⁸⁰ Հակոբյան Վ., Ժամանակագրական մի փաստի ճշգրտման շուրջը // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1974, N 5, էջ 81: Հեղինակը վկայակոչել է Մատենադարանի N 3602 ձեռագիրը:

²⁸¹ Հակոբյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 79-80: Այստեղ հեղինակը վկայակոչել է Մատենադարանի N 2121 ձեռագրի 367բ էջը:

²⁸² «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 433:

²⁸³ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, часть II, под ред. А. Г. Иоаннисяна, Ереван, 1967, с. 84-85:

²⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198-199:

շրջանների՝ մինչև Երևան: Ընդ որում՝ հատուկ նշում է. «Դուք մի մտածեք, որ այդ վայրերը գրավված չեն, իրապես գրավված են»²⁸⁵:

Նկարագրելով Երևանի գրավումը՝ թուրք հեղինակ Չելեբի-Ջադեն պատմում է, որ օսմանյան բանակը շարժվել է Ախուրյան գետի (բնագրում՝ Արփա-Չայիր) ափի բանակավայրից դեպի Երևան հունիսի 13-ին: Երևանի բերդի պաշարման սկզբում ներխուժելով բերդի պարիսպներին արտաքուստ կից «վարոշ» (արվարձան) օսմանյան զորքը կոտորեց 10 հազար պարսիկ զինվորների: «Բացի այդ, ժողովրդից 10 հազարից ավելի ընտանիք և երեխաների գերի վերցրին»²⁸⁶: Նրանք նաև քանդեցին քաղաքի բերդին հարևան տները և բերդի շուրջն ամայի տարածք ստեղծեցին՝ պաշարելով այն²⁸⁷: Երևանը պաշարող օսմանյան բանակը պարբերաբար օգնական ուժեր էր ստանում, որոնցից հատկապես հիշատակելի է եգիպտացիների երեք հազարանոց զորագունդը²⁸⁸: Երկարատև պաշարումից հետո՝ սեպտեմբերի 23-ին, Միհր-Ալի խանը Երևանի բերդը հանձնեց թշնամուն²⁸⁹:

«Ռեվանի (Երևանի – Ա. Ե.) գրավման մասին գրքում», որ գրվել է դեպքերի ժամանակակցի կողմից, ներկայացված է Երևանի բերդի պաշարման այլ թվագրում՝ 1724 թ. հուլիսի 6-ից հոկտեմբերի 7-ը²⁹⁰:

Ըստ Կոստանդնուպոլսի ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ի. Նեպլյուևի 1724 թ. սեպտեմբերի 1-ի տեղեկագրի՝ Իրանում գործող զորքերի փաշան գրել է Բարձր դռանը, որ ցանկանում է միանալ Երևանը պաշարած զորքին, քանի որ այն

²⁸⁵ Эзов Г., Сношения Петра Великого с армянским народом, документы, СПб., 1898, с. 378.

²⁸⁶ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», թարգմ. թուրքերեն բնագրերից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տերմինաբանական բառարանով և հավելվածով, հ. Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961, էջ 143:

²⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146:

²⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 149-150:

²⁹⁰ Տե՛ս «1720-1724 Osmanlı-İran muhasebetleri ve Silahşör Kemânî Mustafa Ağâ'nın Revân fetih-naîmesi», by M. Münir Aktepe, İstanbul, 1970, s. 45-70:

միայնակ ի վիճակի չէ գրավելու հայերի, պարսիկների և մի խումբ վրացիների համատեղ ուժերով պաշտպանվող քաղաքը, որի կեսը շրջափակված է զառիթափ լեռներով, իսկ մյուս կեսը՝ ջրով²⁹¹։ Ըստ Ի. Նեպյունի 1724 թ. սեպտեմբերի 25-ի տեղեկագրի Երևանի շուրջը հավաքվել է 30 հազարանոց կանտնավոր թուրքական բանակ, նույնքան էլ անկանոն զորամիավորումներ, որոնց միացել է Եգիպտոսից ուղարկված երեք հազարանոց զորաջոկատը։ Թուրքերն ամեն օր մարդ են ուղարկում քաղաք՝ առաջարկելով հանձնվել, սակայն քաղաքացիները հրաժարվում են՝ նախընտրելով մեռնել կովում, քան հանձնվել։ Երևան քաղաքի կռիվողների թիվը 5 հինգ հազար է։ Ըստ դիվանագիտական ներկայացուցչի՝ մեկ այլ փաշա արշավում է դեպի Թավրիզ, բայց թուրքերը հույս չունեն, թե նա կկարողանա գրավել այն, քանզի գրավված վայրերում կայագործներ է թողել, իսկ մի մեծ զորախումբ էլ՝ Երևան է ուղարկել²⁹²։ Իսկ հոկտեմբերի 10-ի զեկուցագրում Ի. Նեպյունը գրում է, որ Երևանի բերդի կայագործը հանձնվել է թշնամուն 60-օրյա կռիվներից հետո՝ 1724 թ. սեպտեմբերի 22-ին²⁹³։

Ջ. Հանվեյը հաղորդում է, որ օսմանյան բանակն անցել է Արաքսը 1724 թ. հունիսի կեսին և հասել Երևան հունիսի վերջին²⁹⁴։ Բերդը հանձնվել է հոկտեմբերի սկզբին²⁹⁵։

Մ. Լ. Շեյը հայտնում է, որ Երևանի պաշարումը տևել է 90 օր²⁹⁶, փաստորեն, հունիսից մինչև սեպտեմբեր։

²⁹¹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Վ., Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, N 2, էջ 189-190։

²⁹² Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, часть II, с. 220։

²⁹³ Տե՛ս Մարտիրոսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 190։

²⁹⁴ Տե՛ս «The Revolutions of Persia by Jonas Hanway», the Third Edition, vol. II, London, 1762, p. 211։

²⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 212-213։

²⁹⁶ Տե՛ս Shay M. L., The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as Revealed in Despatches of the Venetian Baili, Urbana, 1944, p. 120։

Ըստ Թ. Կրուշինսկու՝ օսմանյան բանակը, որն արշավել է Երևանի ուղղությամբ, այն գրավել է առաջին իսկ գրոհից, իսկ 30 հազար հայեր, որոնք չեն կարողացել ապաստանել քաղաքում, կոտորվել են։ Բերդը դիմադրել է երկու ամիս և հանձնվել հայոց պատրիարքի միջնորդությամբ²⁹⁷։

Երևանի 1724 թ. կռիվների հարցը պատմագիտության մեջ

Երևանի պաշտպանության և գրավման վերաբերյալ հայագիտության մեջ արտահայտվել են բազմաթիվ և հակասական տեսակետներ։

Ղ. Ալիշանը և, նրանից օգտվելով, Ե. Շահագիզը, առանց ժամանակագրական հստակեցումների, պարզապես վերապատմում են Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունները Երևանի ինքնապաշտպանության մասին²⁹⁸։

Լեոն, հիմնվելով Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունների վրա, օսմանյան բանակի կողմից Երևանի գրավումը թվագրում է 1724 թ. հունիսի 7-ին²⁹⁹։

Ա. Հովհաննիսյանը Երևանի 1724 թ. կռիվներին վերաբերող փաստաթղթերում առկա «պարսիկներ» էթնանունը առաջարկում է կարդալ «Անդրկովկասի շիաներ» կամ «ադրբեջանցիներ»³⁰⁰, որից հետո պնդում է, թե քաղաքի հայերը կազմում էին բնակչության չորրորդ մասը, իսկ մեծամասնությունը՝ ադրբեջանցիներ էին³⁰¹։ Նրա կարծիքն իր ուսումնասիրության մեջ օգ-

²⁹⁷ «The History of the Late Revolutions of Persia», taken from the Memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan, the second edition, vol. II, London, 1733, p. 178.

²⁹⁸ Տե՛ս «Այրարատ բնաշխարհի Հայաստանեայց», տեղագրեաց Հ. Ղևոնդ Վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1890, էջ 305, Շահագիզ Յե., Հին Յերեվանը, Յե., 1931, էջ 105-108։

²⁹⁹ Տե՛ս Լեո, Երկեր, հատոր Գ, գիրք Բ, Երևան, 1973, էջ 157։

³⁰⁰ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, часть I, под ред. А. Г. Иоаннисяна, Ереван, 1964, с. LXXV, LXXVII։

³⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ LXXVII։

տագործում է աղբբեջանական հեղինակ Մ. Մամեդովը՝ ընդգծելով, որ քաղաքի բնակչության գերակշիռ մասը կազմել են թաթարները, այն է՝ աղբբեջանցիները³⁰²։ Մ. Կարապետյանը ապացուցել է, որ Ա. Հովհաննիսյանի օգտագործած սկզբնաղբյուրի Մամի-Կլերակի աշխատության տվյալը XVIII դ. սկզբի Երևանի հայերի քանակի մասին³⁰³ վերցված է ճիշդիտ Մոնիեի տեղեկությունից, ըստ որի՝ Երևանի բերդում այդ ժամանակ ապրում էր 4 հազար մարդ, որից հազարը՝ հայեր³⁰⁴։ Այդ տեղեկությունը վերաբերում է ոչ թե քաղաքին, այլ բերդին, ուստի նշված ուսումնասիրողների՝ դրա վրա հիմնված տեսակետը Երևան քաղաքում հայերի և այսպես կոչված աղբբեջանցիների թվաքանակների հարաբերակցության մասին հիմնագուրկ է³⁰⁵։ Ա. Հովհաննիսյանը համոզված է, որ հայերը, պարսիկները և աղբբեջանցիները Երևանում միասնական ճակատով կռվել են թուրքական զորքի դեմ³⁰⁶։ Նա գրում է, որ թուրքերի հարձակումը Երևանի վրա սկսվել է հունիսին և շարունակվել երեք ամիս³⁰⁷։ Աբրահամ Երևանցու տեղեկություններն Ա. Հովհաննիսյանը ժամանակագրորեն տեղավորում է հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին։ Ուսումնասիրողը, հենվելով մի թուրք հեղինակի կարծիքի վրա, Երևանի բերդի հանձնումը թվագրում է 1724 թ. սեպտեմբերի 28-ով³⁰⁸։

Հետագայում Ա. Հովհաննիսյանը «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական հրատարակության չորրորդ հատորի

³⁰² Տե՛ս Мамедов С., Исторические связи азербайджанского и армянского народов во второй половине XVII – первой трети XVIII в., Баку, 1977, с. 83:

³⁰³ Տե՛ս "Histoire De Perse", Depuis Le Commencement De Ce Siecle, tome II, Paris, 1750, p. 154.

³⁰⁴ Տե՛ս "Nouveaux Memoires des Missions De La Compagnie De Jesus Dans Le Levant", tome III, Paris, 1723, p. 37.

³⁰⁵ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ. // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1986, N 2, էջ 108:

³⁰⁶ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», т. II, часть I, с. LXXVII:

³⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ LXXXVIII:

³⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ LXXIX:

համապատասխան հատվածում նշում է, որ Երևանի պաշտպանությունը սկսվել է 1724 թ. հունիս 7-ին և տևել երեք ամիս՝ մինչև սեպտեմբերի 26-ը։ Բերդում կատաղի կռիվներ էին մղում հատկապես հայերը³⁰⁹։ Այն, որ Երևանի բերդի գրավումը թվագրված է սեպտեմբերի 26-ին, ամենայն հավանականությամբ, վրիպակ է, և պետք է լիներ սեպտեմբերի 28-ը։ Խնդիրն այն է, որ նման վրիպակներ հեղինակի տեքստում երբեմն հանդիպում են։ Օրինակ՝ Կոստանդնուպոլսի 1724 թ. ռուս-թուրքական պայմանագրի ամսաթիվը հունիսի 12-ի փոխարեն նշված է հուլիսի 12³¹⁰։

Ա. Միրզոյանը կարծում է, որ Եղվարդում պարտվելով՝ Երևանի խանը ամրացել է Երևանի բերդում՝ անպաշտպան թողնելով ամբողջ նահանգը և Երևան քաղաքը, որը երկու ամիս շարունակ պաշտպանում էին հայ բնակիչներն ու շրջակա գյուղերի հայ փախստականները։ Օսմանյան զորքը Երևանը գրավում է հունիսի 7-ին, որից հետո խանը օսմանյան բանակին է հանձնում նաև բերդը³¹¹։

Վ. Մարտիրոսյանը նոր սկզբնաղբյուրների ներգրավմամբ, որոնցից հատկապես կարևորվում են Կոստանդնուպոլսի ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ի. Նեպյուկի գեկուցագրերը՝ ուղղված ցարական արքունիքին, որտեղ նա պատմում է Երևանի բերդի պաշտպանության և անկման մասին, փորձում է հիմնավորել այն, որ Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունը, թե Երևանը գրավվել է հունիսի 7-ին, ճիշտ չէ, իսկ իրականում Երևանը գրավվել է 1724 թ. սեպտեմբերի 22-ին³¹²։ Վ. Մարտիրոսյանը հավելում է, թե իբր Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանությամբ

³⁰⁹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, Երևան, 1972, էջ 157:

³¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 156:

³¹¹ Տե՛ս Միրզոյան Ա., Երևանի 1724 թ. հերոսական պաշտպանությունը թուրքական զավթիչներից // ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1953, N 3, էջ 93-96:

³¹² Տե՛ս Մարտիրոսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 190-191: Տե՛ս նաև նույնի՝ Հայ և վրաց ժողովուրդների համագործակցությունը ազատագրական պայքարում (XVIII դարի 20-ական թվականներ), Երևան, 1971, էջ 149:

յան ժամանակ «կողք-կողքի համատեղ պայքարել են հայերը, աղբրեջանցիները և վրացիները»³¹³:

Ս. Պողոսյանը Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանությունը ներկայացնում է ըստ Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական և բովանդակային տվյալների՝ կոիվների 60 օրը թվագրելով ապրիլի 7-ից հունիսի 7-ը³¹⁴:

Ա. Սիմոնյանն ընդհանուր առմամբ ընդունում է Աբրահամ Երևանցու ներկայացրած ժամանակագրության իսկությունը՝ այն տարբերությամբ, որ Երևանի պաշտպանությունը, ըստ նրա տևել է «ավելի քան երկու ամիս»՝ ավարտվելով հունիսի 7-ին³¹⁵:

Թ. Հակոբյանը, որ հատորաշար է նվիրել Երևանի պատմությանը, Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանության լուսաբանման առումով լիովին վստահում է Աբրահամ Երևանցու (հետագոտողի խոսքով՝ «սկանառես և ամենաարժանահավատ պատմիչ») տեղեկություններին: Ըստ նրա՝ քաղաքի հայության ինքնապաշտպանությունը սկսվել է 1724 թ. ապրիլի 7-ին և ավարտվել հունիսի 7-ի երեկոյան: Ըստ որում՝ Երևանի բերդում ապաստանած Երևանի խանը որևէ կերպ չէր աջակցում քաղաքի հայությանը, իսկ երբ նաև օրհասական էր բերդի վիճակը, խանը Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցու միջնորդությամբ բանակցում է օսմանյան բանակի հրամանատարության հետ՝ ի վերջո հանձնվելով³¹⁶:

Ըստ Ջ. Արզումանյանի՝ Երևանը Այսրկովկասը գրավել ցանկացող օսմանյան պետության համար ուներ ռազմավարական խոշոր նշանակություն, քանի որ այն երկրամասի վարչա-

³¹³ Մարտիրոսյան Վ., Անդրկովկասի ժողովուրդների համատեղ ազատագրական պայքարի պատմությունից // ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1965, N 7, էջ 22: Տե՛ս նաև նույնի՝ Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը, էջ 191:

³¹⁴ Տե՛ս Պողոսյան Ս., Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II (IX-XIX դդ.), Երևան, 1965, էջ 285-288:

³¹⁵ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Երևան (1920-1967), Երևան, 1968, էջ 45-47:

³¹⁶ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), Երևան, 1971, էջ 77-90:

կան կենտրոններից մեկն էր և նրա անկումը բացասաբար կանդրադառնար մյուս դիմադրական օջախների վրա: Հեղինակը կարծում է, որ նախքան Երևանի բերդի պաշարումը թուրքական բանակը հանդիպել է Եղվարդ և Կարբի գյուղերի հայ բնակչության դիմադրությանը, և այն էլ այն պարագայում, երբ պարսկական բանակը ջախջախվել էր ու փակվել Երևանի բերդում: Թուրքական 60 հազարանոց բանակը 1724 թ. ամռան սկզբին պաշարեց Երևանի բերդը: Բերդում ամրացած շրջակա հայկական գյուղերի բնակիչները և պարսկական կայազորը երեք ամիս դիմադրեցին: Ի վերջո, Ջ. Արզումանյանը կարծիք է հայտնում, թե օսմանյան բանակը գրավել է Երևանը 1724 թ. սեպտեմբերի 22-ին³¹⁷:

Ս. Կարապետյանը, հենվելով Աբրահամ Երևանցու «քաղաքի թուրքն եկավ քրիստոնի մեջն մտավ, կոիվ արին օսմանցուն հետ» մինչ ի Կ(60)օրն»³¹⁸ հիշատակության վրա, գտնում է, որ Երևանի հայերը, ստանալով քաղաքի մահմեդականների աջակցությունը, շուրջ երկու ամիս պաշտպանվել են: Իսկ «թուրք», ինչպես նաև «տաճիգ» տերմինները, ըստ նրա՝ պատմիչն օգտագործել է դավանանքային նշանակությամբ՝ նկատի ունենալով մահմեդականներին³¹⁹: Ուսումնասիրողը կարծում է, որ օսմանյան բանակը սկզբում գրավել է քաղաքը, իսկ հետո, մի քանի ամիս անց՝ սեպտեմբերի 22-ին, բերդը³²⁰:

Հաշվի առնելով օսմանյան բանակի՝ Երևանի գրավմանն առնչվող գիտական գրականության մեջ առկա տարաձայնությունները՝ Վ. Հակոբյանը հարկ է համարել թեզերի ու հակաթեզերի այդ «բանավեճում» հանդես գալ յուրահատուկ սինթեզի դիրքերից: Նա Երևանի գրավման վերաբերյալ առկա տեսակետները համադրում ու եզրակացնում է, որ սկզբնաղբյուրների տեղե-

³¹⁷ Տե՛ս Արզումանյան Ջ., Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի պատմությունից // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1973, N 11, էջ 31-33:

³¹⁸ Տե՛ս Աբրահամ Երևանցի, էջ 25:

³¹⁹ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում, էջ 96:

³²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 96-97:

կությունները վերաբերում են երկու իրողության՝ Երևան քաղաքի և Երևանի բերդի գրավմանը, որոնցից առաջինը տեղի է ունեցել հունիսի 7-ին, իսկ երկրորդը՝ սեպտեմբերի 22-ին³²¹:

Հրապարակի վրա եղած սկզբնաղբյուրների և հետագոտությունների ամփոփմամբ Երևանի գրավման ժամանակագրությունը ճշտելու փորձ է կատարել Ա. Այվազյանը: Նա ի սկզբանե նշում է, որ Աբրահամ Երևանցու երկի ժամանակագրական տեղեկությունները հավաստի համարվել չեն կարող: Խնդիրն այն է, որ ըստ հեղինակի՝ մարտի 6-ից սկսած, երբ օսմանյան բանակը Արարատյան երկրում սկսեց իր առաջխաղացումը, մինչև Երևանի պաշտպանության մեկնարկը տեղի են ունեցել հետևյալ իրողությունները. մարտի 6-ից մի քանի օր անց Եղվարդի ճակատամարտում օսմանյան բանակը հաղթում է Երևանի խանի զորքին, ապա գալիս Կարբի, որի ինքնապաշտպանությունը տևում է 40 օր: Այնուհետև կարբեցիներին գենքը վայր դնելու համար օսմանյան զորքի հրամանատարը 10 օր է տալիս, դրանից երեք օր անց օսմանյան բանակը հասնում է Երևան, որից հետո անցնում է յոթ օր նախքան Երևանի պաշարումը սկսելը: Փաստորեն մարտի 6-ից մինչև Երևանի պաշարումը անցել է $40+10+3+7$ օր, այն է՝ երկու ամիս, որից հետո սկսված՝ Երևանի պաշարումը ևս, ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ տևել է երկու ամիս: Ա. Այվազյանը իր այս հաշվարկից ելնելով՝ նշում է, որ նման ժամանակագրությամբ Երևանի պաշարումը մայիսի 5-ից շուտ սկսվել չէր կարող, իսկ այդ պարագայում քաղաքի պաշարումը հունիսի 7-ին ավարտվել չէր կարող³²²:

Փոխարենը Ա. Այվազյանը հավաստի է համարում իբրև թե օսմանյան պաշտոնական փաստաթղթերից օգտված թուրք հեղինակ Չելեբի-Ջադեի ժամանակագրական տվյալները՝ կատարելով նաև հիջրայի ամսաթվերի վերծանումը, ըստ որոնց՝ Ախուրյան գետի ափից օսմանյան բանակը հունիսի 13-ին շարժվել է դեպի Երևան, որի մատույցներում բանակել հունիսի 24-ին՝

³²¹ Տե՛ս Հակոբյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 78-81:

³²² Տե՛ս Այվազյան Ա., Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1991, N 1, էջ 94-95:

սկսելով քաղաքի պաշարումը: Հունիսի 26-ին օսմանյան բանակը գրավել է Երևանի բերդից դուրս գտնվող հատվածը՝ վարոշը: Երևանի բերդը հանձնվել է սեպտեմբերի 23-ին³²³:

Ա. Այվազյանը հիշատակում է նաև անգլիացի վաճառական ու ճանապարհորդ Ջ. Հանվեյի տվյալներն այն մասին, թե օսմանյան բանակը Արաքսն անցել է հունիսի կեսերին և «Հայաստանի մայրաքաղաք Երևան» հասել հունիսի վերջին³²⁴: Ջ. Հանվեյը, սակայն, գրում է, որ Երևանի բերդը հանձնվել է հոկտեմբերի սկզբին³²⁵, որը ըստ Ա. Այվազյանի՝ հին ու նոր տոմարների տարբերության հետևանք է, քանի որ եվրոպացի հեղինակները արդեն օգտագործում էին նոր կամ գրիգորյան տոմարը: Ըստ ուսումնասիրողի՝ անհարժեշտ է հետհաշվարկ կատարել 11 օրով, քանի որ հենց այդքան էր կազմում հին ու նոր տոմարների տարբերությունը 1700-ական թթ.: Ստացվում է, որ Երևանը պաշտպանվել է երեք ամիս: Ըստ նրա՝ Երևանի 90-օրյա պաշարման մասին հիշատակում է նաև Կոստանդնուպոլսում Վենետիկի դեսպանը³²⁶:

Ա. Այվազյանը, այսպիսովը համարում է, որ Չելեբի-Ջադեի ժամանակագրական տեղեկությունները Երևանի պաշարման վերաբերյալ ստույգ են, թեև նկատում է, որ ըստ թուրք հեղինակի տվյալների՝ Երևանի բերդից դուրս գտնվող հատվածի՝ վարոշի գրավումը տեղի է ունեցել պաշարման երրորդ օրը, իսկ հայերի ինքնապաշտպանությանը մասնակցության մասին ընդհանրապես տեղեկություններ չկան³²⁷: Պաշարման տևողության առումով Ա. Այվազյանը մեջբերում է Թ. Կրուշինսկու տեղեկությունը, թե Երևանը գրավվել է առաջին իսկ գրոհից, իսկ բերդը դիմադրել երկու ամիս: Նա կարծում է, որ Չելեբի-Ջադեի տեղեկությունը վարոշը գրավելու մասին վերաբերում է ոչ թե ամբողջ քաղաքի, այլ նրա որոշ թաղամասերի գրավմանը, քանզի Աբրահամ

³²³ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները, հ. Ա, էջ 142-150:

³²⁴ Տե՛ս «The Revolutions of Persia by Jonas Hanway», p. 211:

³²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 213:

³²⁶ Տե՛ս Այվազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 96:

³²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

Երևանցին ևս նկարագրում է Ձորագյուղի և Կոնդի շրջանում ընթացող մարտերը, որտեղ կենտրոնացել էին Երևանի մյուս թաղերի և շրջակա գյուղերի բնակիչները: Ըստ էության, թուրք հեղինակը, նկարագրելով Երևանի պաշարումը, անդրադառնում է միայն Երևանի բերդի, իսկ Աբրահամ Երևանցին՝ միայն քաղաքի պաշարմանը՝ ստեղծելով տպավորություն, թե բերդում ամրացած պարսիկները չէին աջակցում հայերին³²⁸: Իրականում, ըստ Ա. Այվազյանի՝ հայերն ու պարսիկները համատեղ են պաշտպանել մայրաքաղաքը:

Համադրելով Աբրահամ Երևանցու և Չելեբի-Ջաղեի տեղեկությունները, Ա. Այվազյանը փորձում է ճշգրտել Երևանի պաշարման ժամանակագրությունը: Նա որպես հիմք է ընդունում «Եգիպտական զինվորների» մասնակցությունը Երևանի պաշարմանը: Նրա հաշվարկներով նրանք ժամանել են օգոստոսի 13-ին և մասնակցել Երևանի մատույցներում տեղի ունեցած հնգօրյա ճակատամարտին՝ 1724 թ. օգոստոսի 14-18-ը: Մահմեդականները, որ մինչ այդ Երևանի խանի հրամանով հայերի հետ մասնակցում էին քաղաքի պաշտպանությանը, բերդում են պատսպարվել ու հայերին մենակ թողել օգոստոսի 14-ին: Ի վերջո, հեղինակը կատարում է հետևյալ ամփոփումը. օսմանյան բանակը Երևանը պաշարել է 1724 թ. հունիսի 24-ին, Ձորագյուղը ընկել է սեպտեմբերի 8-ին՝ Էրզրումի Սարի Մուստաֆա փաշայի զորքի ժամանելու հաջորդ օրը, իսկ բերդը՝ սեպտեմբերի 23-ին³²⁹: Փաստորեն, Ա. Այվազյանը, մերժելով Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունները, փաստում է, որ վարոշի ինքնապաշտպանությունը տեղի է ունեցել հունիսի 24-26-ին, երբ օսմանյան զորքերը գրավել էին որոշ թաղամասեր, այնուհետև քաղաքի մյուս թաղամասերի հայերի պաշտպանությունը քաղաքի մահմեդականների հետ միասին տեղադրում է հունիսի 26-օգոստոսի 14-ին, որից հետո վերջիններս լքել են հայերին՝ ամրանալով բեր-

դում: Սեպտեմբերի 16-ին կռիվները դադարում են և սկսվում են բերդը հանձնելու բանակցությունները³³⁰:

Ա. Այվազյանի ուսումնասիրության արդյունքների մասին նշելի է, որ ժամանակագրական առումով նա լիովին անտեսում է Աբրահամ Երևանցու տվյալները՝ դրանք համարելով ոչ հավաստի: Մինչդեռ իրականում Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրության մեջ առկա են այնպիսի տվյալներ, որոնք ճշգրիտ են: Մասնավորապես, անդրադառնալով 1724 թ. հունիսի 7-ին օսմանյան բանակի վճռական գրոհին, նա նշում է, որ այն տեղի է ունեցել ուրբաթ օրը, ինչը ճշգրիտ է: Նմանապես քաղաքի պաշտպանության մասին հեղինակի մանրամասն տեղեկությունները՝ հաճախ շաբաթվա օրերի, մարտիկների քանակի և այլնի վերաբերյալ նշումներով, որևէ հնարավորություն չեն ընձեռում կասկածի ենթարկելու նրա ներկայացրած ժամանակագրական տեղեկությունները, քանի որ իրավիճակի վերաբերյալ նման խորքային տեղեկությունների տիրապետող հեղինակը անհնար է, որ չտիրապետեր դեպքերի ժամանակագրությանը: Ա. Այվազյանը, փաստորեն, ելնում է այն մեկնակետից, որ ժամանակագրական տվյալների հավաստիության առումով առավել ընդունելի են Չելեբի-Ջաղեի, այլ ոչ թե Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունները: Ուսումնասիրողի մոտեցումը, փաստորեն, նաև հայ և թուրք հեղինակների տեղեկությունների պարտադիր համադրումն է՝ համակցման տարբերակով. նա փորձում է Երևանի հայերի ինքնապաշտպանությանն առնչվող Աբրահամ Երևանցու հիշատակությունները ամեն կերպ միահյուսել Երևանի բերդի պաշարման Չելեբի-Ջաղեի տեղեկությունների հետ: Ուստի չնայած երկու հեղինակների աշխատություններում նման տեղեկություններ չկան, այդուհանդերձ ըստ Ա. Այվազյանի՝ զուգահեռաբար կռիվներ էին ընթանում Ձորագյուղի և Կոնդի հատվածներում և Երևանի բերդի շուրջ:

Տեսակետների նման բազմազանության պայմաններում, երբ «բանավեճը» կարծես այն բանի օգտին է, որ 1724 թ. Երևանում տեղի ունեցած կռիվներում պետք է առանձնացնել քաղաքի հա-

³²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97:

³²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100:

³³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97-100:

յերի ինքնապաշտպանությունը բերդի դիմադրությունից, զարմանալի է, որ 2010 թ. հրատարակված «Հայոց պատմության» նոր ակադեմիական հրատարակության Գ հատորի Ա գրքի համապատասխան հատվածի հեղինակ Վ. Դիլոյանը հենվում է միմիայն Վ. Մարտիրոսյանի և Ա. Մյվազյանի վերաբերյալ տեսակետների վրա՝ դրանք ենթարկելով ժամանակային վերաձևումների: Վ. Դիլոյանը ներկայացնում է հետևյալը. Երևանի խանը փակվում է բերդում, իսկ քաղաքի՝ հունիսի 7-ին սկսված պաշտպանությունը կազմակերպում են հայերը: Քաղաքի պաշտպանությունը տևում է երեքուկես ամիս: Կոստանդնուպոլսի ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ի. Նեպլյուևի ներկայացրած իրողությունները կապվում են հայերի ինքնապաշտպանության հետ: Օգոստոսի 18-ին տեղի է ունենում ինքնապաշտպանության ամենակատաղի մարտերից մեկը, երբ հարձակման ենթարկված Ձորագյուղի պաշտպանական ուժերը նահանջում են, սակայն Կոնդի բռնաներից ստանալով օգնություն՝ ետ են շարժվում թշնամուն, որը վեց հազար զոհ է տալիս: 1300 զոհ են տալիս հայ մարտիկները: 1724 թ. օգոստոսի 22/23-ին հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցու միջնորդությամբ Երևանի խանը հանձնում է բերդը³³¹:

Օսմանյան թուրքերի կողմից Երևանի գրավմանն անդրադաձել են նաև աղբբեջանցի հեղինակները: Վերջիններս հակված են Երևանի 1724 թ. կռվում լիովին անտեսելու քաղաքի հայերի ինքնապաշտպանության իրողությունը և ներկայացնելու միայն բերդի հետ կապված զարգացումները: Ն. Գյոզալովան, բոլորովին չանդրադառնալով հայկական սկզբնաղբբություններին և ներկայացնելով սահմանափակ թվով եվրոպական սկզբնաղբբությունների տեղեկություններ, կարծիք է հայտնում, որ կռիվը կենտրոնաց-

³³¹ Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես-XIX դարի վերջ), Երևան, 2010, էջ 40-42:

ված է եղել հիմնականում Երևանի բերդի շուրջ, որը սկսվել է 1724 թ. հունիսին և ավարտվել սեպտեմբերի 28-ին³³²:

Երևանի խանության պատմության վերաբերյալ կոլեկտիվ մենագրության մեջ աղբբեջանական հեղինակները 1724 թ. Երևանի ինքնապաշտպանությունը ներկայացնում են որպես աղբբեջանցիների կողմից հայրենի հողի պաշտպանության կռիվ, քանի որ, ըստ նրանց՝ «Իրևանի (Երևան – Ա. Ե.) պաշտպանության ժամանակ քաղաքի բնակչությունն ամբողջությամբ կազմում էին աղբբեջանցիները»³³³: Մենագրությունն ավելի շատ քարոզչական-հակահայկական բնույթ ունի, որտեղ առաջ են քաշված հայերին վարկաբեկող և նրանց անհայրենիք ներկայացնել փորձող աղբբեջանական տեսակետները, որոնք, պարզ է գիտական արժեք չունեն: Մասնավորապես, նշվում է, թե «Չուխուրսաղի (Արարատյան երկիր – Ա. Ե.) և Իրևանի բերդի ճակատագիրը հայերին բոլորովին չէր հետաքրքրում: Չունենալով մշտական հայրենիք, բայց վերաբնակվելով Ուչքիլիսեում (Էջմիածին – Ա. Ե.) և շրջակա տարածքներում՝ նրանք կազմված էին հիմնականում գրիգորյանական միսիոներներից: Այս վայրերում իրենց ամրապնդման նպատակով հայերը պատրաստ էին դավադրության դիմել երկիր ներխուժած յուրաքանչյուր արտաքին ուժի հետ: Այդ պատճառով էլ ո՛չ կաթողիկոսը, ո՛չ հայ միսիոներները չեն մասնակցել Երևանի պաշտպանությանը»³³⁴: Փորձ է կատարվում նաև ներկայացնելու, թե իբր օսմանյան թուրքերը հովանավորում էին հայերին³³⁵: Ակնհայտ է, որ աղբբեջանցի հեղինակների ներկայացրած տեսակետները պատմական իրականության հետ որևէ կապ չունեն, ինչն ի հայտ է գալիս ոչ միայն հայկական և օտար սկզբնաղբբությունների տեղեկություններին ծանոթանալիս, այլև վե-

³³² Տե՛ս Гёзалова Н., Вопросы истории Азербайджана XVIII в. (на основе сведений англоязычных источников историографии), Баку – Москва, 2010, с. 57-60:

³³³ Махмудов Я. и др., Иреванское ханство: российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана, Баку, 2010, с. 45.

³³⁴ Նույն տեղում:

³³⁵ Նույն տեղում:

րոնշյալ երկու աղբբեջանական մենագրություններում ներկայացված՝ Երևանի կռիվների նկարագրություններից, որոնք միմյանցից ամբողջությամբ տարբերվում են: Պատճառն այն է, որ առաջին հեղինակը փորձել է խնդիրը ներկայացնել եվրոպական սկզբնաղբբությունների և պատմագրության հիման վրա, ուստի ստացվել է երկրորդ մենագրության՝ հակահայկականությամբ տոգորված հեղինակների գրածից լիովին տարբերվող տեքստ. խոսք չկա այսպես կոչված աղբբեջանցիների կողմից Երևանը պաշտպանելու և Երևանի բնակչության այսպես կոչված աղբբեջանական լինելու մասին:

Հետազոտողների կարծիքների ներկայացումից պարզ է, որ Երևանի 1724 թ. կռիվների վերաբերյալ չկա միասնական և հստակ տեսակետ, ուստի անհրաժեշտ է սկզբնաղբբությամբ նոր քննություն՝ հայոց պատմության այդ կարևոր դրվագի խորքային լուսաբանման և պատկերի ամբողջական բացահայտման նպատակով:

Երևան քաղաքի պատմական աշխարհագրությունը XVIII դ. սկզբին

Երևանի 1724 թ. կռիվների վերաբերյալ ամբողջական և ճշգրիտ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է ճշգրտել քաղաքի տարբեր հատվածների տեղադրությունը, իրականացնել սկզբնաղբբությունների քննական վերլուծություն, որի հիման վրա հնարավոր կլինի պարզաբանել քաղաքի ինքնապաշտպանության թե՛ բովանդակությունը և թե՛ ժամանակագրությունը:

Երևանի բերդը, վարոշը (արվարձան) և քաղաքը: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում իրադարձությունների կենտրոնում Երևանի այն բերդն էր, որը 1827 թ. գրավեցին ռուսական զորքերը: Այն ուներ զույգ պարիսպ: Ըստ օսմանցի հեղինակ Չելեբի-Ջադեի՝ Երևանը «մեկը մյուսից 35 քայլաչափ տարածությամբ երկու ամրակուռ և հաստատուն պարիսպներով էր շրջապատված»³³⁶: Ըստ ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Շարդենի՝

³³⁶ Թուրքական աղբբությունները, հ. Ա, էջ 143:

բերդն ուներ երեք շարք պարիսպներ³³⁷: Դատելով թուրք հեղինակի այն տեղեկությունից, թե Երևանի բերդի «պաշարումը անպամանորեն կապված էր վարոշի գրավման հետ»³³⁸, ինչպես նաև այն նշումից, որ օսմանյան զինվորների կողմից «վարոշի պարիսպների մոտ գտնվող և նրանց կից տները ամբողջովին հողին հավասարվեցին, և շուրջանակի պարիսպների շրջակայքը ազատ հրապարակի վերածվեց»³³⁹, կարելի է հստակեցնել, որ Երևանի բերդի երկու պարիսպներից արտաքինի հարևանությամբ տարածվում էր թուրք հեղինակների կողմից հիշատակվող վարոշը, որը Ա. Մաֆրաստյանի պարզաբանմամբ՝ հունգարերեն բառ է և ընկալելի է որպես քաղաքի ծայրամաս, արվարձան կամ շրջակայք³⁴⁰: Վարոշի առումով խիստ էական տեղեկություններ է պարունակում Էվլիյա Չելեբիի՝ Երևանի նկարագրությունը 1640-ական թվականներին. «Բերդը գտնվում է Ջանգի գետի եզերքին, ձգված է հարավից դեպի հյուսիս և շատ նեղ է: ...Ունի երեք հաստատուն երկաթե դարպաս: Թավրիզի դարպասը բացվում է դեպի հարավ, Մեյդանի դուռը՝ դեպի հյուսիս: Վերջինս կոչվում է նաև Յայլայի դարպաս...: Յայլայի դռնից դուրս գտնվող մեծ վարոշը կոչվում է Էսքի շեհիր (հին քաղաք – Ա. Ե.)»³⁴¹: Ակնհայտ է, որ Էվլիան Չելեբին ևս վարոշ է կոչում հենց բերդի շրջակա արվարձանը: Ըստ որում՝ օսմանյան բանակը վարոշը գրավում է հայկական թաղերի ռազմակալումից հետո՝ արդեն հունիսի երկրորդ կեսին, քանի որ «վարոշի երկու կողմի քարքարոտ լինելը և դիմացից խիստ ուժեղ թափով հոսող Ջանգի գետը, վարոշի նվաճումն ու գրավումը դժվարացնում էին»³⁴²: Մյուս կողմից, այն իրողությունը, որ վարոշը գտնվում էր բերդի պարսպի հարևա-

³³⁷ Sté u "The Travels of Sir John Chardin into Persia and East Indies", the First Volume, Containing the Author's Voyage from Paris to Ispahan, London, 1686, p. 245:

³³⁸ Թուրքական աղբբությունները, հ. Ա, էջ 143:

³³⁹ Նույն տեղում:

³⁴⁰ Sté u նույն տեղում, ծանոթագրություն:

³⁴¹ «Օտար աղբբությունները Հայաստանի և հայերի մասին», Դ, «Թուրքական աղբբություններ», Գ, Էվլիյա Չելեբի, Երևան, 1967, էջ 84-85:

³⁴² Թուրքական աղբբությունները, հ. Ա, էջ 143:

նությամբ, ևս հաստատում է, որ այն քաղաքի հետ առնչություն չունեն, և չպետք է այն շփոթել քաղաքի հետ, ինչպես արել է Ա. Այվազյանը: Ժ. Շարդենի տեղեկություններից հայտնի է, որ քաղաքը գտնվում էր բերդից թնդանոթային կրակոցի հեռավորության վրա³⁴³: Ճիշտ է՝ Ժ. Շարդենի տեղեկությունները վերաբերում են 1670-ական թթ. սկզբներին, որից հետո՝ 1679 թ., տեղի է ունեցել Երևանի երկրաշարժը, սակայն քաղաքի հատակագծում երկրաշարժից հետո առանձնապես զգալի փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել:

Վերոհիշյալ տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս ճշգրտելու Երևանի բերդի և վարոշի աշխարհագրական դիրքերը: Հրազդան գետի ձախ գառիվայր ափին՝ դեպի արևելք, գտնվում էր զույգ պարիսպներ ունեցող բերդը, իսկ նրա հյուսիսային դարպասից դուրս, արտաքին պարսպի հարևանությամբ, տարածվում էր վարոշը: Վերջինս, դատելով այն իրողությունից, որ Երևանի քաղաքային հատվածի ինքնապաշտպանության ժամանակ ամբողջ հայությունը, լքված պարսիկների կողմից, համախմբվել էր Ձորագյուղի և Կոնդի հատվածում, բնակեցված էր մուսուլմաններով: Վարոշից այն կողմ՝ դեպի հյուսիս, տարածվում էր Երևան քաղաքը, որն ըստ արդեն նշված հիշատակությունների՝ բնակեցված էր շուրջ 30 հազար զուտ հայկական ազգաբնակչությամբ: Փաստորեն, վարոշը հենց բերդի արվարձանն էր և ոչ թե քաղաքի ծայրամասը: XVIII դ. սկզբի դրությամբ Երևանի բերդի հարևանությամբ արդեն ձևավորվել էր սեփական փոքրիկ արվարձանը, որտեղ բնակվում էին մուսուլմաններ, իսկ Երևանի հայ ազգաբնակչությունը տեղակայված էր բուն Երևանում՝ ըստ թաղամասերի:

Հետաքրքրական է, որ խնդրո առարկա դեպքերի նկարագրության ժամանակ չեն հիշատակվում Երևանի մյուս բերդերը: Մասնավորապես Ծիծեռնակաբերդը, որտեղ մարդկային կենսագործունեությունն անընդհատ շարունակվել է Ք. ա. XVII-XVI դա-

րերից մինչև XVII դարը³⁴⁴, փաստորեն, XVIII դարի սկզբին արդեն լքված էր: Ըստ բյուզանդական սկզբնաղբյուրի՝ Ծիծեռնակաբերդը (Խելիդոնիոն), «որը գահավեժ լեռան վրա է կառուցված», բյուզանդական բանակը պաշարել է Անիի թագավորության կործանման տարում՝ 1045 թ., սակայն գրավել չի կարողացել³⁴⁵: Հետագայում, փաստորեն, Ծիծեռնակաբերդը կորցրեց իր նշանակությունը՝ տեղը զիջելով Մեֆյան Իրանի տիրապետության շրջանում կառուցված³⁴⁶ և աստիճանաբար ամրապնդված բերդին³⁴⁷:

Ձորագյուղ: Հին Երևանի կարևոր հատվածներից մեկը Ձորագյուղն էր, որը գտնվում էր Կոնդի հարևանությամբ՝ Հրազդան գետի ձախ ափին, ներկայիս Հաղթանակի կամրջից դեպի վեր՝ ընդգրկելով նաև Ս. Սարգիս եկեղեցու տարածքը: Զաքարիա սարկավազն ու Սիմեոն Երևանցին այն կոչում են նաև Խնկելո ձոր կամ Խնկաձոր³⁴⁸:

Սիմեոն Երևանցին Ձորագյուղի անապատի գտնվելու տեղանքի մասին գրում է. «Ի գեղոս յայս Ձորագեղո, որ կոչի Խնկաձոր, ունի սուրբ Աթոռս գմեծ պարսպապատ տուն մի իւր սարօքն, յորում գոն երկու եկեղեցիք...: Այս երկոթեանս ևս՝ որք գոն ի մեջ միոյ մեծի պարսպի, և են շէն և ընդ իշխանութեամբ սրբոյ Աթո-

³⁴⁴ Տե՛ս Բաբայան Ֆ., Ժամկոչյան Ա., Ուրվագծեր հին Երևանի պատմության և հնագիտության, Երևան, 2015, էջ 6:

³⁴⁵ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 10, «Բյուզանդական աղբյուրներ», Գ, Հովհաննես Սկիլիցես, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979, էջ 149-150:

³⁴⁶ Տե՛ս Ղաֆադարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիճակն արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 96-97:

³⁴⁷ Ըստ հնագետ Հայկ Ավետիսյանի տվյալների՝ 1980-ական թթ. կեսերին այստեղ հայտնաբերվել է X-XIII դարերին պատկանող ջնարակված խեցեղեն:

³⁴⁸ Տե՛ս «Զաքարեայ սարկավազի պատմագրություն», հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 32, 51, «Զամբ. գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացոյիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեցեալ և տարագրեցեալ ի Սիմէօնի ցաւահար և վշտակոծ կաթողիկոսէ Երևանցոյ», Վաղարշապատ, 1873, էջ 204:

³⁴³ Տե՛ս Chardin J., նշվ. աշխ., էջ 246:

ռոյս, կոչին միով անուամբ Ձորագեղու անապատ, որ է հանդէպ բերթին Երևանու ի հիւսիսակոյսն, ի բարձրահայեաց գագաթանն մեծախոր ձորոյն, ու անցանի գետն Հրաստան»³⁴⁹:

Ի դէպ, Ի. Նեպլյուսի վերոհիշյալ նկարագրութիւնը, թէ Երևան քաղաքի կեսը շրջափակված է գառիթափ լեռներով, իսկ մյուս կեսը՝ գետով, ամենայն հավանականութեամբ, վերաբերվում է քաղաքին և ոչ թէ բերդին, քանի որ նկարագրության մեջ ոչինչ նշված չէ բերդի առկայության մասին:

Փաստորեն, Երևան քաղաքը տարածվում էր բերդից և նրա վարոշից դէպի հյուսիս և հյուսիս-արևելք՝ ընդգրկելով մի քանի թաղամասեր և, մասնավորապէս, Ձորագոյողը, Կոնդն ու Հին Երևանը:

Քաղաքը հյուսիսում ավարտվում էր Կոնդ թաղամասի հյուսիսարևմտյան ծայրամասում գտնվող Երևանի հնագույն գերազմանոցով, որը զարգացած միջնադարի հայտնի պատմագիր և տոմարագետ Հովհաննէս Կոզեռնի անունից, որ թաղված էր այնտեղ, հայտնի էր «Կոզեռնի գերեզմանոց» անունով³⁵⁰:

XVIII դ. սկզբին Երևանի դիրքը և տեղանքը, որոնք ստիպում էին օսմանյան բանակին քաղաքի վրա գրոհել արևմտյան կողմից դէպի Ձորագոյող, պատկերացնելու համար կարևոր է հիշել, որ բացի Հրազդան գետին հարող հատվածից, մյուս բոլոր կողմերում քաղաքը շրջապատված էր խիտ ծառատաններով: Աբրահամ Երևանցին, ինչպէս տեսանք, գրում է, որ հին ժամանակներից ի վեր քաղաքի շուրջը տնկվել էին խիտ ծառատաններ, ըստ որում՝ այնքան խիտ, որ պահպանում և պատսպարում էին քաղաքը:

Երևան քաղաքի և բերդի պաշտպանության ժամանակագրությունը

Ի սկզբանե անհրաժեշտ է նշել, որ եթէ վստահում ենք Աբրահամ Երևանցու տեղեկություններին, իսկ դրանց չվստահելու

հաստատուն հիմքեր իրականում չկան, ապա ճիշտ են այն հեղինակները, որոնք կարծում են, որ Երևանի հայության և բերդի պարսկական կայագրի (նաև բերդի հայերի³⁵¹) վարած ինքնապաշտպանական կոմիւները պետք է միմյանցից տարբերակել: Օսմանյան բանակը սկզբում՝ ապրիլից մինչև հունիսի 7-ը կռվում էր Երևան քաղաքի հայության դեմ՝ անպարիսպ քաղաքը գրավելու նպատակով, իսկ այնուհետև՝ արդեն վարոշի գրավումից հետո, պաշարում է բերդը՝ հունիսից մինչև սեպտեմբերի 22-ը:

Աբրահամ Երևանցու ներկայացրած ժամանակագրության հավաստիության առումով անհրաժեշտ է նշել մի կարևոր իրողություն, որը զարմանալիորեն դուրս է մնացել հետազոտողների ուշադրությունից: Հայտնի է, որ Կոստանդնուպոլսի 1724 թ. հունիսի 12-ի ռուս-թուրքական պայմանագրով նախատեսված միջպետական սահմանագիծն Այսրկովկասում օսմանյան տիրապետության ներքո էր թողնում մասնավորապէս Թիֆլիսը, Երևանը, Նախիջևանը, Գանձակը, Պարտավը և Արցախը³⁵²: Ընդ որում՝ օսմանյան կողմը ճանաչում էր ռուսական նվաճումները Այսրկովկասում և Կասպից ծովի հարավում, իսկ ռուսական կողմը՝ օսմանյան նվաճումները Այսրկովկասում: Նվաճումների այդ փոխադարձ ճանաչողությունն ակնհայտ է դառնում Ի. Նեպլյուսի՝ 1724 թ. մայիսի 24-ի գեկուցագրից: Ներկայացնելով ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագիծը՝ նա գրում է, որ պարսկական տերության հողերը նվաճելու համար սուլթանը մեծաթիվ զորքեր

³⁵¹ Այն, որ XVII դ. երկրորդ կեսին և XVIII դ. սկզբին Երևանի բերդում հայեր կային, հայտնի է հայկական և օտար սկզբնաղբյուրներից: Տե՛ս Զաքարիա սարկավազ, հ. Բ, էջ 89-90: Երևանի բերդի մուսուլմանները ասում էին, որ «մեր ահա դրացի ենք քրիստոնէից, և խառն ի խոռն կամք ընդ նոսա»: Ճիզվիտ Մոնիեն հաղորդում է, որ XVIII դ. սկզբին Երևանի բերդի չորս հազար բնակիչներից հազարը հայեր էին: Տե՛ս Nouveaux mémoires des missions de la campagne de Jésus dans le Levant, t. III, Paris, 1723, p. 37:

³⁵² Պայմանագրի ամբողջական տեքստը տե՛ս «Полное собрание законов Российской империи с 1649 года», т. VII, 1723-1727, СПб., 1830, N 4531, с. 503-508: Տե՛ս նաև «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, часть II, с. 177-181:

³⁴⁹ Սիմեոն Երևանցի, էջ 204:

³⁵⁰ Տե՛ս Ղաֆաղարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 47:

է ուղարկել երեք ուղղությամբ³⁵³ արձանագրելով, որ, փաստորեն, օսմանյան գորքն արդեն ներխուժել էր պարսկական տերություն 1724 թ. մայիսի դրությամբ: Պարզվում է նաև, որ ռուս-թուրքական պայմանագրի շուրջ համաձայնությունը վերջնական տեքստով արդեն առկա էր 1724 թ. մայիսին, և թուրքական բանակն անցել էր իրեն հասանելիք տարածքների գրավմանը: Պայմանագրի դրույթների շուրջ նախնական համաձայնությունը կայացել էր դեռևս 1724 թ. մարտի 28-ի դրությամբ³⁵⁴, ուստի պատահական չէ, որ հենց մարտ ամսին օսմանյան բանակն Արաքս գետի ափից շարժվելով՝ սկսեց Արարատյան երկրի և Երևան քաղաքի գրավումը: Փաստորեն, նախքան պայմանագրի կնքումը կողմերը, ամենայն հավանականությամբ, փոխհամաձայնեցված ձևով ձգտում էին զբաղեցնել իրենց անցնող տարածքները: Ի դեպ, սա հանգուցային տեղեկություն է Երևանի ինքնապաշտպանության սկիզբը հստակեցնելու համար և, փաստորեն, հիմնավորում է Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տվյալների արժանահավատությունը:

Իվան Կարապետի և Աստվածատուր Ա. Համադանցի կաթողիկոսի՝ վերևում բերված գրությունները ևս հիմնավորում են այն, որ Երևան քաղաքը գրավվել է բերդի անկումից ամիսներ առաջ:

Երևանի կռիվների ժամանակագրության և բովանդակության ճշգրտման տեսակետից մյուս կարևոր իրողությունն այն է, որ Աբրահամ Երևանցու նման Չելեբի-Ջադեն ևս պատմում է, որ Երևանի ուղղությամբ օսմանյան բանակը շարժվել է Ախուրյան գետի ափից (բնագրում՝ Արփա-Չայիր): Ճիշտ է, թուրք հեղինակը այն թվագրում է հունիսի 13-ով, սակայն տեղեկության մեջ բացակայում են Եղվարդի ու Կարբիի դեպքերը և Երևանի պաշտպանությանը հայերի մասնակցության դրվագները: Բացի այդ, ըստ նրա՝ օսմանյան բանակը անմիջապես հասնում է Երևան ու անհապաղ ձեռնամուխ լինում բերդի պաշարմանը: Հավանական

³⁵³ Ст' у «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, часть II, с. 181:

³⁵⁴ Ст' у նույն տեղում, էջ 158-172:

է կարծել, որ թուրք հեղինակի տեղեկություններում միաձուլված են դրանցից երկուսը՝ Ախուրյան գետի ափի բնակավայրից տեղաշարժը վաղ զարնանը և ամռան սկզբին Երևանի բերդի պաշարումը: Ի դեպ, Չելեբի-Ջադեն, ինչպես տեսանք, ներկայացնում է այն իրողությունը, որ Երևանի բերդի գրավումը անհնար կլիներ, եթե նախապես չգրավվեր նրա արտաքին պարսպի հարևանությամբ՝ Հրազդան գետի ափին գտնվող անառիկ վարոշը: Վերջինս գրավվել է հունիսի երկրորդ կեսին միայն: Վարոշի դիրքի հստակեցումից հետո, երբ դիտարկում ենք Չելեբի-Ջադեի նկարագրությունը, պարզվում է, որ Երևան քաղաքի հայության պաշտպանության մասին որևէ խոսք չկա: Թուրք հեղինակն ակնհայտորեն նկարագրում է միմիայն Երևանի բերդի պաշարման ու գրավման հետ կապված իրողությունները: Անշուշտ, ապրիլի 7-ից մինչև հունիսի 7-ը անպարիսպ Երևան քաղաքի դեմ պատերազմելիս օսմանյան գորքը բոլորովին չէր գրոհել բերդի ու վարոշի վրա, թերևս, բավարարվելով հայերի դեմ կռիվների ընթացքում դրանց մեկուսացմամբ կամ պաշարմամբ, քանի որ միայն ամռանը, երբ հայերի դիմադրությունը հաղթահարվել էր և քաղաքն ընկել, օսմանյան բանակը ձեռնամուխ եղավ բերդի մերձակա տները վերացնելուն և պարսպի շուրջը բաց տարածք ստեղծելուն, ամենայն հավանականությամբ, արդյունավետ պաշարում իրականացնելու նպատակով: Ըստ որում՝ Թ. Կրուշինսկու այն տեղեկությունը, թե Երևանը գրավվել է առաջին իսկ գրոհից, իսկ 30 հազար հայեր կոտորվել են, իսկ բերդը դիմադրել է երկու ամիս, կարելի մեկնաբանել հետևյալ կերպ. այդ տեղեկության մեջ խտացված կերպով ներկայացված են տեղի ունեցած իրադարձությունները Երևանի շուրջ: Երևանի գրավման ժամանակ իրոք կոտորվել ու գերեվարվել էր շուրջ 30 հազար հայ, հայերի ինքնապաշտպանության անկումից հետո, հունիսի երկրորդ կեսին գրավվել է բերդի վարոշը կամ շրջակայքը³⁵⁵ այդ ուղղությամբ ձեռնարկած գրեթե առաջին իսկ գրոհով, որից հետո բերդը պաշտպանվել է շուրջ երկու ամիս:

³⁵⁵ Ա. Այվազյանը ևս նման կարծիք է արտահայտում: Ст' у Այվազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 96:

Հավելենք նաև, որ Աբրահամ Երևանցին և Չելեբի-Ջադեն հիշատակում են եգիպտացի երեք հազար օգնական զինվորների ժամանումը Երևան: Նրանց գալը հիշատակում է նաև Ի. Նեպյունը: Թուրք հեղինակը նշում է նրանց ժամանման ամսաթիվը՝ օգոստոսի 13-ը, իսկ ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ նրանք եկել են մայիսին՝ հունիս 7-ից շուրջ 20 օր առաջ: Իսկ ռուս դիվանագիտական ներկայացուցիչը որևէ ժամանակագրական տվյալ չի հայտնում: Ա. Այվազյանի վերոհիշյալ տեսակետի հիմնավորման համար հայ և թուրք հեղինակների միանման տեղեկությունները և նրանցից երկրորդի նշած ամսաթիվը գլխավոր կովաններից են: Սակայն պետք է նշել, որ եթե Աբրահամ Երևանցին հաղորդում է լոկ նրանց գալու մասին, ապա Չելեբի-Ջադեն նրանց գալուն նախորդող դեպքերի մասին հավելյալ մանրամասներ է ներկայացնում: Ըստ նրա՝ Երևանը պաշարած զորքերին օգնության ուղարկված եգիպտացիների զորքը նախատեսված էր Թավրիզ ուղարկվելու համար, սակայն օսմանյան զորքի հրամանատարը որոշում է նրանց ուղարկել Երևան, և նրանք ժամանում են այնտեղ օգոստոսի 13-ին: Ըստ որում՝ Աբրահամ Երևանցու և Չելեբի-Ջադենի տեղեկությունները եգիպտացի զինվորների՝ ռազմական գործողություններում ընդգրկվելու վերաբերյալ այնուհետև լիովին տարբեր են: Ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ նրանք անմիջապես ներխուժել են Ձորագյուղ, բայց ջախջախվել կատաղի ճակատամարտում, իսկ ըստ Չելեբի-Ջադենի՝ նրանք կռվել են խրամատներում՝ փոխարինելով հյուծված զինվորներին: Ըստ թուրք հեղինակի՝ ժամանելուց 22 օր անց նրանցից 300-ը գաղտնի գրոհով բարձրանում են Երևանի բերդի վրա, բայց զոհեր տալով ետ նահանջում³⁵⁶, իսկ Երևանի բերդը գրավվում է նրանց գալուց ավելի քան մեկուկես ամիս անց³⁵⁷: Մինչդեռ, ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ քաղաքի գրավումը տեղի է ունեցել նրանց գալուց շուրջ 20 օր անց: Փաստորեն, բացի եգիպտացի զինվորների՝ Երևանի մատուցներ ժամանելուց և քանակից, պատմիչների տեղեկությունները բոլորովին միմյանց չեն համապատասխանում: Ամենայն

հավանականությամբ, եգիպտացիների երեք հազարանոց զորախումբը մասնակցել է թե՛ Երևան քաղաքի (մայիսից հունիս) և թե՛ բերդի (օգոստոսից սեպտեմբեր) պաշարմանը: Քաղաքի գրավումից հետո այն ցանկացել են տեղափոխել Թավրիզ, սակայն հետո՝ օգոստոսի 13-ին, վերադարձրել են Երևան բերդի գրավմանը մասնակցելու, քանի որ աչքի էր ընկել հայերի դիմադրությունը հաղթահարելիս: Ի. Նեպյունի վերոհիշյալ տեղեկությունները որոշակիորեն հիմնավորում են այս տեսակետը: Խոսելով այն մասին, որ Երևան էր ուղարկվել եգիպտական երեք հազարանոց զորախումբը, նա այնուհետև գրում է, որ Թավրիզ արշավող փաշայի զորքն այնքան էր թուլացել գրավված վայրերում կայազորներ թողելու և Երևան զորախումբ ուղարկելու պատճառով, որ հույս չկար, թե այն կկարողանար գրավել Թավրիզը: Կարելի է կարծել, որ Թավրիզ արշավող փաշան Երևան էր ուղարկել նախապես իր բանակին կցված եգիպտացիների զորախումբը, ինչից մեծապես թուլացել էր: Ինչ վերաբերում է եգիպտական զորախմբի թվաքանակին, ապա երեք հազար թվի հիշատակումը երեք տարբեր հեղինակների կողմից ոչ թե պարզ համընկնում է, այլ զորախմբի անձնակազմի թվաքանակն է, որը, անկասկած, համալրվում էր կռիվներում կորուստներ ունենալուց հետո:

Երևանի հայության ինքնապաշտպանության տևողությանն առնչվող հաջորդ կարևոր խնդիրն այն է, որ սխալ է հաշվարկվել դրա տևողությունը: Մասնավորապես, Մ. Պողոսյանը, Թ. Հակոբյանը և Ա. Միմոնյանը, ինչպես տեսանք, կարծում են, որ պաշտպանությունը սկսվել է ապրիլի 7-ին և ավարտվել հունիսի 7-ին, այն է՝ տևել է երկու ամիս: Հաշվարկի հիմքում Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունն է այն մասին, որ Երևանի հայերի ինքնապաշտպանական կռիվները տևել են 60 օր: Սակայն հաշվարկը ցույց է տալիս, որ հունիսի 7-ին ավարտված 60-օրյա ինքնապաշտպանությունը պետք է սկսվեր ապրիլի 9-ին: Ի դեպ, Երևանի 60-օրյա պաշտպանության մասին գրում է նաև Ի. Նեպյունը: Ռուս հեղինակի տեղեկությունը կարող էր վերաբերվել նաև Երևանի հայերի ինքնապաշտպանությանը. խնդիրն այն է, որ, ինչպես կհամոզվենք, հեղինակի հաղորդումներում հյուսկեն

³⁵⁶ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները, հ. Ա, էջ 146-148:

³⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150-151:

ձևով ներկայացված են իրողություններ Երևան քաղաքի և բերդի կոիվներին:

Ինչ վերաբերում է Ա. Այվազյանի կատարած հաշվարկին մարտի 6-ից սկսած, ապա այն այնքան միանշանակ չէ, քանի որ նա այդ օրվանից իր հաշվարկած 60 օրերում հերթականության սկզբունքով ընդգրկել է Կարբիի կոիվների 40 օրը և փաշայի կարբեցիներին ներկայացրած վերջնագրի 10 օրը: Մինչդեռ հաշվարկը հարկ էր կատարել գուգահեռության սկզբունքով՝ Կարբիի կոիվները և Երևանի վրա արշավանքն ու քաղաքի ինքնապաշտպանությունը դիտարկելով որպես գուգահեռաբար ընթացող իրադարձություններ: Դրանով իսկ Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունները դառնում են հավաստի: Ինդիրն այն է, որ եթե Աբրահամ Երևանցու՝ «Պատմութիւն թագայորի պարսից» ձեռագրում Կարբիի բնակիչների դեմ կռվող օսմանյան հրամանատարներին 40 օր անց օգնության եկած փաշայի անունը բացակայում է և, բացի այդ, Կարբիի դեպքերի նկարագրությունից հետո նշվում է այն մասին, թե Երևանի ուղղությամբ օսմանյան զորքի արշավանքը սկսվում է Եղվարդից, որը հուշում է, որ օսմանյան բանակի մի մասը այնտեղ պարսկական բանակը ջախջախելուց հետո գնացել էր Կարբիի ուղղությամբ, իսկ մյուս մասը՝ Եղվարդում գորամասեր թողնելով՝ դեպի Երևան: Ամենայն հավանականությամբ, հենց այդ վերջին գորամասերն են օգնության գնացել Կարբիի դեմ կռվող օսմանցիներին: Մինչդեռ «Պատմութիւն պատերազմացն» ձեռագրում, որը Աբրահամ Երևանցու երկի խմբագրված տարբերակն է, հստակ նշված է, որ Երևանի վրա Եղվարդից արշավող զորքն Աբդուլլա փաշայի բանակն էր, որ օգնության էր հասել Կարբին պաշարող օսմանյան զորքին: Աբրահամ Երևանցու տեքստում նշված հավելումները ստեղծում են այն տպավորությունը, որ Կարբիի դեմ կռվող օսմանցիներին օգնության հասած փաշան այնուհետև Եղվարդից արշավել է Երևանի ուղղությամբ: Իսկ քանի որ նա օգնության էր հասել մարտի սկզբներից Կարբիի դեմ արդեն 40 օր մարտնչող օսմանցիներին և 10 օր ժամանակ տվել կարբեցիներին հանձնվելու համար, որից հետո միայն արշավել դեպի Երևան, ստացվում

է, որ, իրոք, ինչպես կարծում է Ա. Այվազյանը, օսմանյան բանակը պետք է Երևան հասներ մայիսի սկզբին: Մինչդեռ, եթե հավատարիմ ենք մնում Աբրահամ Երևանցու բնագրին, ապա կապը Կարբիում կռվող օսմանցիներին օգնության գնացած փաշայի և Եղվարդից Երևան արշաված զորքերի միջև բացակայում է, ուստի մեծ է հավանականությունը, որ Կարբիի դեպքերը և Երևանի ուղղությամբ օսմանյան բանակի գրոհը տեղի են ունեցել գուգահեռաբար: Իսկ քանի որ Աբրահամ Երևանցին հիշատակում է Կարբի եկած «մեծ փաշային»³⁵⁸, ապա կարելի է կարծել, որ նկատի ունի Եղվարդի և Կարբիի ուղղությամբ գործող օսմանյան բանակի հրամանատարին:

Ի վերջո, անդրադառնալով Երևանի հայերի ինքնապաշտպանության բուն ժամանակագրությանը, որը, փաստորեն, սկսվել էր ապրիլի 9-ին, ապա անհրաժեշտ է նշել, որ Աբրահամ Երևանցու վերոհիշյալ հաղորդումներով հնարավոր է հստակ ներկայացնել միայն մայիսի կեսերից մինչև հունիսի 7-ը ընկած ժամանակագրությունը: Վերջինս հստակեցվում է հունիսի 7-ից կատարված հետհաշվարկի միջոցով, քանի որ հունիսի 7-ի վճռական գրոհից առաջ 15 օր, սպասելով նոր օգնական ուժերի տեղ հասնելուն, թշնամին բավարարվել էր միայն քաղաքի պաշարմամբ՝ նոր գրոհներ չձեռնարկելով: Կարելի է եզրահանգել, որ մայիսի 23-ից սկսած Երևանի մատուցներում ակտիվ ռազմական գործողություններ չեն եղել: Դրանից-մեկ օր առաջ՝ մայիսի 22-ին, տեղի էր ունեցել թուրքերի գրոհը Կոնդի ուղղությամբ, երբ հայերը, արագորեն տեղափոխվելով ուժերը Ձորագյուղից, պարտության էին մատնել թշնամուն: Դրանից մեկ կամ երկու օր առաջ՝ մայիսի 20-ին կամ 21-ին, տեղի է ունեցել Երևանի հայերի ինքնապաշտպանության մեծագույն ճակատամարտը՝ Ձորագյուղի կռիվը, որտեղ հայերը 1300 զոհ էին տվել՝ ոչնչացնելով թշնամու վեց հազար զինվորի: Պարտված թշնամին քշվել էր Հրազդան գետի մյուս ափը: Ըստ որում, դատելով Աբրահամ Երևանցու հստակ ժամանակագրական տեղեկություններից՝ կարելի է ներկայացնել դեպքերի ընթացքը սկսած մայիսի 13-ից

³⁵⁸ Տե՛ս Աբրահամ Երևանցի, էջ 24:

(հետհաշվարկը՝ մայիսի 20-ից). այդ օրը թշնամուն օգնության են եկել մեծաթիվ զորքեր: Երեք օր անց՝ մայիսի 16-ին, թուրքերն անցնում են Հրազդան գետը և մտնում Ձորագյուղ՝ ամրանալով այնտեղ և սպանելով երկու հազար քրիստոնյայի: Խանի զինվորները, որոնք մինչ այդ կովում էին հայերի կողքին, լքում են նրանց և ապաստանում բերդում: Այն, որ խանի պարսիկ զինվորները կովում էին հայերի հետ միասին, հիշատակված է նաև Բ. Նեպյունի տեղեկագրերում: Իսկ այն, որ հայերի ու պարսիկների համատեղ կռիվը հենց քաղաքում է տեղի ունեցել և ոչ թե բերդում, հստակորեն արձանագրված է Բ. Նեպյունի տեղեկագրում, ըստ որի՝ քաղաքն անառիկ էր՝ շրջապատված զառիթափ լեռներով ու գետով, իսկ բերդի մասին խոսք չկա: Հետաքրքրական է, որ նրա հիշատակությունը քաղաքի հինգ հազար պաշտպանների մասին գրեթե լիովին համապատասխանում է Երևան քաղաքից հավաքագրված հայ զինվորների թվին: Փաստորեն, մեկ ամսից ավելի պարսից զինվորները կռվել են հայերի կողքին: Խնդիրն այն է, որ հայերի կողքին մարտնչելով՝ խանի զորքը դրանով հետաձգում էր գրոհը Երևանի բերդի ուղղությամբ, սակայն ակնհայտ է, որ մայիսի 16-ի կռվի ժամանակ նրանց թվացել է, թե Ձորագյուղի ինքնապաշտպանությունն այլևս անհնույս է, և հեռացել են ու ապաստանել բերդում: Այդ պահից սկսած, փաստորեն, հայերի ինքնապաշտպանությունը դատապարտվել է: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 17-ին, օսմանյան բանակը գրոհ չձեռնարկեց, որը հնարավորություն տվեց հայերին գորահավաք անցկացնելու: Այնուհետև, թուրքերին օգնության ուղարկվեցին եգիպտացի երեք հազար զինվոր, որոնք տեղակայվեցին Նորագյուղի մոտակայքում և մայիսի 20-ին գրոհեցին Ձորագյուղի վրա: Հայ պաշտպանները սկզբում նահանջեցին՝ կորցնելով Ձորագյուղի կեսը, բայց օգնության եկած բռնաների հետ միասին ամրապնդեցին իրենց շարքերը և, ինչպես տեսանք, վճռական կռվում ջախջախեցին թշնամուն՝ նրան ետ շարտելով գետի մյուս կողմը: Ինչ վերաբերում է ապրիլի 9-ից մինչև մայիսի 13-ը ընկած ժամանակաշրջանին, ապա ըստ Աբրահամ Երևանցու տեղեկությունների՝ թշնամին, չնայած մեծաքանակ կորուստներին, որևէ առաջխաղացում

չի ունեցել, որի պատճառով հուսահատվել և անընդհատ օգնություն է խնդրել:

Հունիսի 7-ի կռիվը հայոց պատմության ամենահերոսական դրվագներից է: Ավելի քան 60 հազարանոց օսմանյան բանակի դեմ հայ զինվորները կռվեցին մինչև երեկո, և թշնամին կարողացավ քաղաքը գրավել միայն այն ժամանակ, երբ մարտադաշտում ընկել էր վերջին հայ զինվորը: Դրանից հետո սկսվեցին թուրքերի բարբարոսություններն անպաշտպան բնակչության նկատմամբ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ, դատելով վերոասացյալից, Բ. Նեպյունի տեղեկագրերում արտացոլված են ինչպես Երևան քաղաքի հայության ինքնապաշտպանությունը (առաջին երկու տեղեկագրերը), այնպես էլ բերդի գրավումը՝ թվագրված 1724 թ. սեպտեմբերի 22-ով:

Անդրադառնալով այն պնդմանը, թե Աբրահամ Երևանցու երկում Երևանի բերդի գրավման թվականը սխալ է, հարկ է նշել, որ դա այնքան էլ ճիշտ չէ: Ավելին, հեղինակի տեղեկությունն այն մասին, թե հունիսի 7-ին՝ քաղաքի անկումից հետո, Երևանի բերդը շարունակեց պաշտպանությունը մինչև օգոստոսի 21-ը³⁵⁹, որևէ ուսումնասիրող քննության չի առել: Միայն Ա. Այվազյանն է, որ այդ վկայությանն անդրադարձել է, այն էլ՝ ցույց տալու համար Աբրահամ Երևանցու ժամանակագրական տեղեկությունների հավաստի չլինելը³⁶⁰: Մինչդեռ, եթե ընդունենք, որ Երևանի բերդի հանձնման ամսաթիվը՝ օգոստոսի 21-ը, ձեռագրական վրիպակ է, որն իրականում սեպտեմբերի 21-ն է, ապա ամեն ինչ կընկնի իր տեղը, քանի որ կստացվի, որ Աբրահամ Երևանցին ևս հիշատակում է բերդի անկման ամսաթիվը ճշգրիտ ձևով: Եթե առաջարկված ճշգրտումը հավանական է, ուրեմն կարելի է համարել, որ գուցե իրականում բերդը հանձնվել է հենց սեպտեմբերի 21-ին և ոչ թե 22-ին, ինչպես նշում է Բ. Նեպյունը: Ի դեպ, Կոստանդնուպոլսում գտնվող ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցչի սխալվելու հավանականությունն ավելի մեծ է, քան ականատես

³⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35:

³⁶⁰ Տե՛ս Այվազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 93:

Աբրահամ Երևանցունը: Կարելի է փաստել, որ ուսումնասիրողները լիովին անտեսել են Աբրահամ Երևանցու երկում առկա և նրա ներկայացրած ժամանակագրությունը հիմնավորող տեղեկությունը:

Երևանի պաշտպանությանը այսպես կոչված աղբբեջանցիների մասնակցության վարկածը

Երևանի ինքնապաշտպանությանը այսպես կոչված աղբբեջանցիների³⁶¹ մասնակցության վարկածն առաջ են քաշել և պաշտպանել Ա. Հովհաննիսյանը, որի տեսակետին արդեն անդրադարձ եղավ, Վ. Մարտիրոսյանը և Զ. Արզումանյանը: Մասնավորապես, Վ. Մարտիրոսյանը շեշտադրում է Չելեբի-Ջադեի տեղեկություններն այն մասին, որ գերեվարված պարսից զինվորները պատմել են, թե Երևանի ժողովուրդը (պետք է լինի Երևանի խանը) օգնություն է խնդրել Գանձակի մուսուլմաններից, Տավուշում ժամանակավորապես բնակություն հաստատած թյուրք-թաթարական քոչվոր ցեղախմբի առաջնորդ Շեմս-էլ-Դինիից (Վ. Մարտիրոսյանը նրան համարում է «առաջնորդը աղբբեջանական այն քոչվոր ցեղախմբի, որ բնակվում էր այժմյան Շամշադի-նի շրջանում»³⁶²), որոնք պատրաստվել են օգնության հասնել: Օգնության է պատրաստվել նաև Կախեթի թագավոր Կոստանդին Բ-ն (Մուհամմեդ Կուլի խանը)՝ լեզգի ու վրացի զինվորներով³⁶³: Սակայն հարկ է փաստել հետևյալը. քանի որ Չելեբի-Ջադեի տեղեկությունները վերաբերում են Երևանի բերդի պաշարմանը, որտեղ ամրացել էր Երևանի խանը՝ պարսից կայագործով,

³⁶¹ «Այսպես կոչված աղբբեջանցիներ» արտահայտությունը շեշտադրվում է այն պատճառով, որ XVIII դարում Այսրկովկասի քոչվոր թյուրք-թաթարները «աղբբեջանցի», իսկ Այսրկովկասի արևելյան հատվածն էլ Աղբբեջան դեռևս չէին կոչվում:

³⁶² Տե՛ս Մարտիրոսյան Վ., Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը, էջ 188, ծանոթ. 8:

³⁶³ Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս նաև Թուրքական աղբյուրները, հ. Ա, էջ 141-142:

ուրեմն համագործակցությունը, եթե այդպիսին կար, ոչ թե հայերի, վրացիների և այսպես կոչված աղբբեջանցիների մեջ էր, այլ Երևանի խանի, վրացիների և քոչվոր մուսուլմանների: Ի. Նեպյունը ևս ակնարկում է այն մասին, որ հայերից ու պարսիկներից բացի, օսմանցիների դեմ Երևանում մարտնչել են նաև վրացիներ³⁶⁴: Ճիշտ է, Վ. Մարտիրոսյանը փորձում է ներկայացնել այսպես կոչված աղբբեջանցիների մասնակցությունը Երևանի բերդի պաշտպանության կռիվներին Երևանի խանի կողմում, սակայն իրականում նա որևէ հստակ փաստ չի կարողացել բերել³⁶⁵:

Վ. Մարտիրոսյանի օրինակով Զ. Արզումանյանը ևս խոսում է հայերի և այսպես կոչված աղբբեջանցիների համագործակցության և նույնիսկ դաշինքի մասին³⁶⁶:

Ի միջի այլոց հավելենք, որ Աղբբեջանում հրատարակված վերոհիշյալ կոլեկտիվ մենագրության հեղինակները Երևանի ինքնապաշտպանությունն օսմանյան բանակից վերագրել են բացառապես այսպես կոչված աղբբեջանցիներին: Ինչպես տեսանք, նման տեղեկություն չկա և ոչ մի սկզբնաղբյուրում:

Ճիշտ է, Վ. Մարտիրոսյանն իր տեսակետի հիմնավորման համար Աբրահամ Երևանցու երկը չի հիշատակում, սակայն պետք է նշել, որ Աբրահամ Երևանցին երբեմն խոսում է Երևանի բերդի «թուրքերի» մասին, որոնք օգնել են հայերին և մարտնչել ընդդեմ օսմանյան զորքերի: Օրինակ՝ «Երեւանայ խանն, որ կասեն Միհրայլի խան, հրայման ետ, քաղաքի թուրքն եկավ քրիստոնի մեջն մտավ, կռիվ արին օսմանցուն հետ՝ մինչ ի կ [=60] օրն»³⁶⁷: Ինչպես տեսանք, ըստ Մ. Կարապետյանի՝ խոսքը Երևանի մուսուլմանների մասին է: Մյուս անգամ, երբ բերդից Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցու մոտ ցանկանում են մարդ ուղարկել, հեղինակը գրում է, թե «Բերդի թուրքն ոչ կարէ դուս լինել ի բերդէն, մանավաղ՝ թէ որ թուրքն բերթիցն դուս

³⁶⁴ Տե՛ս Մարտիրոսյան Վ., Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը, էջ 189-190:

³⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 189-191:

³⁶⁶ Տե՛ս Արզումանյան Զ., նշվ. աշխ., էջ 30-32:

³⁶⁷ Աբրահամ Երևանցի, էջ 25:

գտանի, օսմանցին շուտով կու ըսպանէ, վախում են մարդ դրկել կաթիղիկոսին»³⁶⁸: Տպավորություն է, որ ինչ-որ թուրքեր խանի հրամանով հայերի կողքին մարտնչել են օսմանյան բանակի դեմ, իսկ հետո Հայոց կաթողիկոսի մոտ գնալիս երկնչել օսմանյան զինվորներից, որոնք նրանց կսպանեին: Այնուհետև, երբ բերդը հանձնվում է, օսմանյան փաշան հրամայում է. «ինչ որ թուրք կայ բերդին մէջն բովանդակ՝ դուս լինին»³⁶⁹: Պարզ է, որ խոսքը ոչ թե հենց թուրքերի մասին է, այլ պարսից զինվորների և բերդում բնակվող պարսիկների: Վերջիններիս մասին հիշատակում է Ժ. Շարդենը՝ խնդրո առարկա դեպքերից շուրջ 50 տարվա վաղեմությամբ նկարագրության մեջ. ըստ նրա՝ բերդում բնակվում էին միայն բնիկ պարսիկներ³⁷⁰: Նույնը 1700 թ. դրությամբ տեղեկացնում է գերմանացի ճանապարհորդ Գ. Շիլինգերը³⁷¹: Աբրահամ Երևանցին, առհասարակ, հետևողական չէ մահմեդականների մասին իր հիշատակություններում: Հայության ինքնապաշտպանության ծանրագույն պահերից մեկը նկարագրելիս, անդրադառնալով հայերին խանի հրամանով օգնության եկած «թուրքերին», նա գրում է, թե «...տաչիզըն փախավ մտավ բերդի մէջն, քրիստոնայ մնաց ի քաղաքի մէջն»³⁷²: Նրա երկի խմբագրված տարբերակում նկատվել է հեղինակի «թուրքիմացությունը» և կատարվել է շտկում՝ «թուրքերի» փոխարեն գրելով «պարսիկներ»³⁷³:

Ամփոփում

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ճիշտ են այն հետազոտողները, որոնք առաջարկում են Երևան քաղաքի հայության ինքնապաշտպանությունն առանձնացնել Երևանի բերդի

պաշտպանությունից, որը սկսվել է հայերի ինքնապաշտպանության ավարտից հետո և շարունակվել մինչև սեպտեմբերի 22-ը: Երևանի հայության ինքնապաշտպանությունը սկսվել է ապրիլի 9-ին և ավարտվել հունիսի 7-ին՝ տևելով 60 օր: Մայիսի 20-ին տեղի է ունեցել Երևանի հայության ինքնապաշտպանության ամենախոշոր՝ Ձորագյուղի ճակատամարտը, որտեղ հայերը, 1300 զոհ տալով, ջախջախել են օսմանյան բանակն ու ստիպել նահանջել՝ պատճառելով վեց հազար զինվորի կորուստ: Երևանի հայության ինքնապաշտպանական ջոկատների դեմ կենտրոնացնելով ավելի քան 60 հազարանոց բանակ՝ օսմանյան թուրքերը հունիսի 7-ի առավոտյան ներխուժել են քաղաք: Հայկական ինքնապաշտպանական խմբերը կռվել են մինչև վերջ՝ փորձելով փրկել ժողովրդին: Քաղաքը թալանելուց և բնակչությանը կոտորելուց կամ գերեվարելուց հետո օսմանյան բանակը հարձակվել է Երևանի բերդի փոքրիկ արվարձանի՝ վարոշի վրա, գրավել ու ոչնչացրել այն, որից հետո երեք ամիսների ընթացքում բերդը պաշարված է եղել: Այն հանձնվել է Հայոց Աստածատուր Ա Համադանցի կաթողիկոսի (1715-1725) միջնորդությամբ 1724 թ. սեպտեմբերի 21-ին:

Հարկ է նաև շեշտադրել, որ Երևանի ինքնապաշտպանությանը այսպես կոչված աղբբեջանցիների մասնակցության, առավել ևս նրանց՝ հայերի ու վրացիների հետ համագործակցության վարկածը շինծու է և հիմնավորումներից զուրկ: Քոչվոր թուրք-թաթարական ցեղախմբերի հետ Երևանի խանի հարաբերությունները հնարավորություն չեն ընձեռում փաստելու հայերի և այսպես կոչված աղբբեջանցիների համագործակցությունը:

³⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 33:

³⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 35:

³⁷⁰ Sté u Chardin J., նշվ. աշխ., էջ 245:

³⁷¹ Sté u Schillinger F. C., *Persianische und Ost-Indianische Reis*, Nürnberg, 1707, S. 118:

³⁷² Աբրահամ Երևանցի, էջ 26:

³⁷³ Sté u նույն տեղում, էջ 100-101, 109-110:

THE SELF-DEFENSE OF YEREVAN IN 1724

The heroic self-defense of the Armenians of Yerevan in 1724 is one of the most memorable events in the history of Armenia. The study shows that researchers are right to propose separating the self-defense of the Armenians of the city of Yerevan from the defense of the Yerevan fortress, which began after the end of the self-defense of the Armenians of the city and lasted until September 22. The self-defense of the Armenians in Yerevan lasted 60 days, starting on April 9 and ending on June 7. On May 20, on the outskirts of Yerevan, in Dzoragyugh, the largest self-defense battle of the Armenians of Yerevan took place, where the Armenians, at the cost of the lives of 1,300 soldiers, defeated the Ottoman army and forced it to retreat, causing loss of 6,000 soldiers. Having concentrated an army of more than 60,000 people against the self-defense forces of the Armenians of Yerevan, the Ottoman Turks invaded the city on the morning of June 7. Armenian self-defense units fought to the end, trying to save people. Having plundered the city, killed and captured the population, the Ottoman army attacked the small suburb of the Yerevan fortress, captured and destroyed it, after which the Yerevan fortress was under siege for three months. The Yerevan fortress surrendered to the Turks through the mediation of the Armenian Catholicos Astvatsatur Hamadantsi (1715-1725) on September 21, 1724.

Բաժին երկրորդ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿՆ ՈՒ ԿԱԶՄԸ 1590-1724 ԹԹ.

Երևանի բնակչության թվի և կազմի ուսումնասիրության կարևորությունը

XVI-XVIII դդ. Երևանի բնակչության ազգային կազմի և թվաքանակի ուսումնասիրությունը կարևորվում է մի կողմից քաղաքի պատմության խորքային ուսումնասիրության տեսանկյունից, իսկ մյուս կողմից՝ այն պատճառով, որ այն հաճախ հայտնվում է մեր ռիսերիմ հարևանների կողմից շրջանառվող պատմագիտության հետ կապ չունեցող «բանավեճերի» կիզակետում: Զարմանալիորեն, չնայած Երևանի բնակչության մասին հայ և օտար հեղինակների (պատմիչներ, ճանապարհորդներ և այլն) բազմաթիվ հստակ տեղեկություններին, հատկապես XVI-XVIII դարերում քաղաքի բնակչության թվաքանակի և ազգային կազմի վերաբերյալ ի հայտ են եկել մի շարք հետազոտություններ, որոնք նպատակ են հետապնդում խեղաթյուրել ճշմարտությունը և խնդիրը ներկայացնել կողմնակալ դիրքերից: Մասնավորապես, փորձ է կատարվել «ապացուցելու», թե իբր XVI-XVIII դարերում Երևանի բնակչության գերակշիռ մասը եղել են այսպես կոչված աղբբեջանցիները, իսկ հայերը փոքրամասնություն են կազմել:

Ներկայումս, երբ Երևանի պատմության խեղաթյուրումը հասել է մեծ ծավալների, կարևորվում է հայոց հինավուրց մայրաքաղաքի պատմության և, հատկապես, ազգաբնակչության թվի ու կազմի վերաբերյալ նոր ուսումնասիրությունների իրականացումը: Պատմական ճշմարտությունը գիտական և ընթերցող հանրությանը ներկայացնելը, այդպիսով, զուտ գիտականից բացի, ունի նաև քաղաքական կարևոր նշանակություն:

Երևանի բնակչությունը XVI դ. վերջին

Խնդրի լուսաբանման առումով կարևոր է XVI դարի վերջի իրադարձությունների բնությունը: 1578 թ. օսմանյան զորքը Լալա Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ ներխուժեց Վրաստան և այնտեղից անցավ Արևելյան Այսրկովկաս: Փաշայի հրամանով Էրզրումի Հուսեյն փաշան 1579 թ. աշնանը 40 հազար բանակով արշավեց դեպի Երևան: Թեև օսմանյան զորքը կարողացավ ներխուժել քաղաք, բայց պարսից Մուհամմադ խանի կատաղի դիմադրության պատճառով այն դադարեցրեց ու հեռացավ Էրզրում³⁷⁴: Սակայն գրավման մեկ օրն էլ բավական էր, որ օսմանյան զորքը քաղաքում անասելի բարբարոսություններ կատարեր: Ժամանակագրություններից մեկում այս առթիվ կարդում ենք. «ԳԵՐԵԱՆ քաղաք գերեցին ԺԸ (18) գեղով, և ցուեցին զկին և զտղայ յամենայն աշխարհ»³⁷⁵:

Զաքարիա սարկավազի տեղեկության համաձայն՝ թուրքերը քաղաքից և շրջակա գյուղերից գերի են տարել 60 հազար մարդ³⁷⁶: Ըստ Դավիթ Բաղիշեցու՝ Երևանից գերվել է 30 հազար մարդ³⁷⁷: Ամենայն հավանականությամբ, թվերի այս տարբերությունը վերագրելի է այն իրողությանը, որ առաջին դեպքում հիշատակված է Երևանից և 18 գյուղերից, իսկ երկրորդը՝ միայն քաղաքից գերեվարվածների թվաքանակը: Ըստ թուրքական աղբյուրի՝ միայն Երևան քաղաքից գերեվարվել է 20 հազարից ավելի կին ու երեխա³⁷⁸, որից կարելի է բխեցնել, որ գերեվարվածների

³⁷⁴ Տե՛ս Փափազյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դ.) // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1973, N 6, էջ 31:

³⁷⁵ «Մանր ժամանակագրություններ» XIII-XVIII դդ., հ. I, կազմեց՝ Վ.Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 172:

³⁷⁶ Տե՛ս «Զաքարեայ սարկավազի պատմագրություն» հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 13:

³⁷⁷ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ» XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց՝ Վ.Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 355:

³⁷⁸ Տե՛ս Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, c. II. Hazırlayan Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1982, s. 53.

ընդհանուր թիվը կազմել է շուրջ 30 հազար մարդ: Նշվածից կարելի է բխեցնել, որ Երևան քաղաքի բնակչությունն այդ շրջանում կազմում էր շուրջ 30 հազար մարդ:

1590 թ. Սեֆյան Իրանի նկատմամբ հաղթանակի հասնելուց հետո օսմանյան իշխանությունը ի թիվս այլ գրավված բնակավայրերի ու շրջանների՝ նաև Երևանում իրականացրեց աշխարհագիր՝ կարգավորելու հարկերը: Կազմվեցին հարկացուցակներ, որոնք մասնավորապես XVI դ. վերջի Երևանի պատմական ժողովրդագրության կարևոր սկզբնաղբյուրներ են: Բռնագաղթի հետևանքները զգալի են հարկացուցակի քանակական տվյալներում: Չնայած դրան, հայերը, թեև քանակապես խիստ նվազած, շարունակում էին լինել Երևանի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը:

Ըստ դրանց՝ թուրքերն ապրում էին ամրոցում, իսկ հայերը՝ քաղաքի թաղամասերում: Երևանի ամրոցում 1590 թ. դրությամբ կային 29 մուսուլման հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով, ընդհանուր առմամբ՝ 145 մարդ³⁷⁹: Քաղաքի քրիստոնյաները, որոնք դատելով անուններից, հայեր էին, բնակվում էին քաղաքի վեց թաղամասերում՝ Մարտիրոսի, Միրզայի, Քուչուք Քայքըի, Իսալուի, Բյուրեքչի Օհանի, Դերեքյոյի (Չորագյուղ)³⁸⁰: Ըստ թաղամասերի՝ քրիստոնյա հարկատուները բաշխված էին հետևյալ ձևով. Մարտիրոսի թաղամաս՝ 88 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (444 մարդ) և մեկ ամուրի հարկատու, այսինքն՝ 445 մարդ, Միրզայի թաղամաս՝ 46 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (238 մարդ) և երկու ամուրի հարկատու, այսինքն՝ 240 մարդ, Քուչուք Քայքըի թաղամաս՝ 94 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (470 մարդ), Իսալուի թաղամաս՝ 51 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (225 մարդ), Բյուրեքչի Օհանի թաղամաս՝ 54 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (270 մարդ), Դերեքյոյ թաղամաս՝ 41 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (205 մարդ), ընդամենը՝ 374 հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (բոլոր ընտանիքների անդամների թիվը՝ 1852) և երեք ամուրի հարկատու,

ընդհանուր առմամբ՝ 1855 քրիստոնյա, որոնք բացառապես հայեր էին³⁸¹: Պարզ է, որ քաղաքի հայության թվի այդ կտրուկ անկումը նախապատերազմյան իրավիճակի հետ համեմատած այն էր, որ նրա հիմնական հատվածը բռնագաղթեցվել էր: Սակայն նույնիսկ այդ վիճակում հայերը քաղաքում բացարձակ մեծամասնություն էին: Ընդհանուր առմամբ, թուրքերը քաղաքում կազմում էին ընդամենը յոթ տոկոս³⁸²:

Երևանի բնակչության թվակազմը XVII դ.

Կորցրած տարածքները վերադարձնելու նպատակով Սեֆյան Իրանի Շահ Աբաս Ա-ն (1587-1629) 1603 թ. պատերազմ սկսեց օսմանյան բանակների դեմ:

1604 թ. հունիսին 8-ամյա պաշարումից հետո Երևանի բերդը գրավվեց պարսկական բանակի կողմից: Բացի թշնամու կայազորից (5-6 հազար զինվոր³⁸³)՝ շահն ազատ արձակեց նաև Երևանի 300-400 տուն մահմեդականներին³⁸⁴: Այնուհետև, ըստ թուրքական աղբյուրի՝ սեֆյանների զորքը Երևանի բերդը «ավերեց, այրեց ու հողին հավասարեցրեց»³⁸⁵:

Արարատյան երկրի ղեկավարումը (բեկլարբեկությունը) շահը հանձնեց կոիվներում աչքի ընկած Ամիր Գունա խանին: Բայց խանն իր պաշտոնը վարելու ժամանակ այդպես էլ չունե-

³⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28-35: Երևանի բնակչության վերաբերյալ տե՛ս Միրզաբեկյան Գ., Երևանի նահիեն 1590 թ. օսմանյան հարկացուցակներում, «Երևան 5» գիտական հոդվածների ժողովածու, 2018, էջ 59-66:

³⁸² Babacan Hasan, 1590 Tarihinde Revân'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sy. 1, Isparta, 1995, s. 44-51.

³⁸³ Տե՛ս «Annals of the Turkish Empire», from 1591 to 1659 of the Christian Era by Naima. Translated from the Turkish by Ch. Fraser, vol. I, London, 1832, p. 264, «Джихан-Нюма» и «Фезлеке» Кятиба Челеби как источник по истории Армении (XVII в.), предисловие, перевод и комментарии А. А. Папазяна, Ереван, 1973, с. 147.

³⁸⁴ Տե՛ս Բեշևի Իբրահիմ Էֆենդի, Բեշևի Թարիհ, с. II, էջ 245-246:

³⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 246:

³⁷⁹ «Başbakanlık Osmanlı Arşivi», Tapu Tahrir Defteri, 633, s. 24.

³⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24-28:

ցավ: Նրա զորքը ասպատակելով հասել էր Կարս ու Զարիշատ, երբ լուր հասավ, որ օսմանյան հսկա բանակը Ջղալ-օղլի Սինան փաշայի գլխավորությամբ պատրաստվում է Մշո դաշտից արշավել դեպի Երևան, որից հետո սկսվեց սեֆյանների զորքի նահանջը: Այդ պայմաններում խանը կատարեց շահի հրամանը՝ իրականացնելով իրեն հանձնված շրջանների հայ ազգաբնակչության տեղահանությունը³⁸⁶: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ նա պետք է տեղահաներ հայերին «յատուկ քաղաքին Երևանայ և երկրին Արարատու և նորին մերձակայ մասնավոր գաւառացն»³⁸⁷: Նույն ներկայացված է XVIII դ. սկզբի մի կաթուղիի միսիոների տեղեկություններում³⁸⁸:

Շուտով 1606 թ. սեֆյաններին հաջողվեց վճռական ճակատամարտում պարտության մատնել օսմանյան բանակին, որից հետո՝ 1607 թ. նրանք տիրեցին Հայաստանի ու Վրաստանի ընդարձակ շրջանների: Ձեռք բերված ավարն ամբողջությամբ տեղափոխվեց Երևանի բերդ: Շահի հրամանով բերդը կրկին վերանորոգվեց³⁸⁹:

Ամիր Գունա խանը այնուհետև 1607-1610 թթ. զբաղվեց Երևանը և հարակից շրջանները վերականգնելու և վերաբնակեցնելու աշխատանքներով: Ըստ թուրք հեղինակի՝ «Ամիր Գունա խանը գնաց բնակություն հաստատելու այդ ավերակ ու անմարդաբնակ վայրում, որտեղ շինության ու կենդանության հետք անգամ չէր մնացել: Իր հպատակներից և ենթակա մարդկանցից նրանց, որոնց նկատմամբ նա առավել վստահություն ուներ, տեղավորեց բերդի ներսում, իսկ մյուսներին բնակեցրեց բերդից

դուրս [քաղաքում] և ավերակ գյուղատեղերում»³⁹⁰: Բացի նրա հավատարիմ հպատակներից, որ տեղափոխվում էին Ատրպատականից և այլ վայրերից ու բնակեցվում բերդում, նա այստեղ էր բերում ու հատկապես բերդից դուրս գտնվող բնակավայրերում տեղավորում նաև մեծաթիվ հայերի ասպատակված Բարձր Հայքից, մասամբ նաև՝ Տարոնից և Վասպուրականից: Ըստ Զաքարիա սարկավագի՝ Ամիր Գունա խանը «Բ անգամ գնաց ի գաւառ Կարնու, աւերեաց և գերեաց գերկիրն, և եհաս մինչ ի դուռն բերդին. և զգերիսն բերեալ յերկիրն Երևանայ բնակեցոյց: Այլ և գնաց կողմամբն Վանայ և Մշոյ. և գերեալ զնոսա՝ եբեր զգերիսն և բնակեցոյց ի նահանգն որ ի մէջ Երևանու [և Էջմիածնայ] ի դաշտն»³⁹¹: Փաստորեն, Երևանում և Արարատյան երկրում վերաբնակեցվել են հիմնականում Բարձր Հայքի բռնագաղթեցված հայեր, իսկ Վասպուրականից ու Տարոնից բռնագաղթեցվածներին տեղավորել են Երևանի և Էջմիածնի միջև ընկած բնակավայրերում, այդ թվում՝ Փարաքար գյուղում:

Ուշագրավ է, որ 1608 թ. Երևանը հիմնականում հաղթահարել էր պատերազմների հետևանքները և վերականգնել իր նախկին վիճակը: Ըստ Իսպանիայի թագավորի պատվիրակ Անտոնիո դե Գովեայի 1608 թ. հիշատակության՝ «Երևանը հանդիսանում է ամբողջ Մեծ Հայքի կարևորագույն քաղաքն ու մայրաքաղաքը, ամբողջովին բնակեցված է հայերով, հողը մշակելի է ու բերրի և հարուստ ամեն տեսակի մթերքներով»³⁹²: Այստեղ բացի բարեկեցիկ վիճակի ներկայացումից, հույժ կարևոր է այն, որ Երևանն այդ շրջանում բնակեցված էր հայերով, այսինքն՝ ժողովրդագրական առումով ևս քաղաքում զգալիորեն հաղթահարվել էին մեծ բռնագաղթի հետևանքները: Մակայն բնակչությունը Երևանում էապես նոսրացել էր, որն էլ արձանագրել է իտալացի

³⁸⁶ Տե՛ս «Պատմություն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցու», Վաղարշապատ, 1896, էջ 40: Arak'el of Tabriz, Book of History, Introduction and Annotated Translation from Critical Text by George A. Bournoutian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2010, p. 58-59.

³⁸⁷ Նույն տեղում: Ibid, p. 58.

³⁸⁸ Տե՛ս «Voyages d'un Missionnaire de la Compagnie de Jesus [Jacques Villotte], en Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabie, & en Barbarie», Paris 1730, p. 578.

³⁸⁹ Տե՛ս Փափագյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դար), էջ 31:

³⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 32:

³⁹¹ Զաքարիա սարկավագ, հ. Ա, էջ 46

³⁹² «Relation des Grandes Guerres et Victoires Obtenues par le Roy de Perse Cha Abbas Contre les Empereurs de Turquie Mahomet et Achmet Son Fils. Par le P. Fr. Anthoine de Gouvea». Traduit de L'original Portugais. A Rouen, 1646, p. 225.

ճանապարհորդ Պ. Դելլա Վալլեն (1586-1652)՝ 1624-1628 թթ. Մեֆյան Իրանի աշխարհագրությունը ներկայացնելիս: Նա գրում է, որ խանի նստավայր Երևանը (ըստ հեղինակի՝ Իրովան) «ավելի քիչ բնակչություն ունի, քան նախկինում»³⁹³:

Ակնհայտ է, որ Երևանն այդ ժամանակ իրենից ներկայացնում էր ամուր բերդաքաղաք: Բերդում հիմնականում բնակություն էին հաստատել խանի հավատարիմ հայատակները, իսկ քաղաքում և շրջակայքում Արևմտյան Հայաստանից բռնագաղթեցված հայերը: Բայց պետք է նշել, որ բերդում բնակեցվածների թիվն այնքան էլ մեծ չէր: Երբ 1635 թ. օսմանյան բանակը գրավեց Երևանը, քաղաքից հեռացավ 5-6 հազար զինվորից բաղկացած կայազորը³⁹⁴:

Ըստ Ջաքարիա սարկավազի՝ Ամիր Գունա խանը զարկ է տվել քաղաքի վերակառուցմանը և բնակչության ավելացմանը³⁹⁵, որ հետևանքով շուտով Երևանը կրկին հանդես է եկել որպես բազմամարդ քաղաք: XVII դարի առաջին կեսին Երևանում տիրող իրավիճակի և բնակչության վերաբերյալ խիստ կարևոր են ճանապարհորդների հաղորդած տեղեկությունները: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ.Բ. Տավերնիեն, որ 1630-ական թթ. և այնուհետև եղել է Երևանում³⁹⁶, ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում բերդի և արվարձանների մասին: Ըստ նրա՝ բերդում ապրում էր խանն իր սպաներով ու զինվորներով, իսկ «Երևանի թաղը, որը [բերդի] հյուսիս-արևմուտքում մի արվարձան է, ուր քսան անգամ ավելի ժողովուրդ կա, քան քաղաքում (իմա՝ բերդում): Սա բոլոր վաճառականների և արհեստավորների, ինչպես նաև բոլոր հայերի ապրելատեղին է»³⁹⁷: Նրա կողմից կազմված

Երևանի առաջին գծապատկերում դարձյալ շեշտված է, որ «արվարձանը բնակեցված է քրիստոնյա հայերով»³⁹⁸: Մեկ այլ առիթով հեղինակը դարձյալ գրում է. «Երևանը բնակեցված է բացառապես հայերով»³⁹⁹:

Խիստ էական հավելումներ է պարունակում Էվլիյա Չելեբիի կողմից Երևանի նկարագրությունը 1640-ական թթ. դուրսյամբ. «Բերդը գտնվում է Ջանգի գետի եզերքին, ձգված է հարավից դեպի հյուսիս և շատ նեղ է: ...Ունի երեք հաստատուն երկաթե դարպաս: Թավրիզի դարպասը բացվում է դեպի հարավ, Մեյդանի դուռը՝ դեպի հյուսիս: Վերջինս կոչվում է նաև Յայլայի դարպաս ...: Քաղաքում կան մոտ 2060 հողածածկ տներ: Ամենալավ շինությունը խանի դղյակն է...: Այս դղյակի մոտ, ձախ կողմից փողերանոցն է (զարբխանե), որտեղ աբասի և բեսի է կտրվում: Յայլայի դռնից դուրս գտնվող մեծ վարոշը կոչվում է Էսքի շեհիր (Հին քաղաք)»⁴⁰⁰:

Մ. Կարապետյանը, դատելով այն իրողությունից, որ ըստ է. Չելեբիի՝ 1640-ական թթ. Երևանում կար 2060 հողածածկ տուն, բխեցրել է, որ դրանք պատկանում էին հայերին, իսկ վերջիններին թվաքանակը 17-20 հազար էր կազմում, քանի որ 2060 տներում ապրելու էր միջինը 5-6 անձից բաղկացած շուրջ 3500 ընտանիք⁴⁰¹:

Սակայն այդ տեղեկության մեկնաբանությունը կառուցվել է դրա թյուրըմբռնման վրա, քանի որ 2060 տների գտնվելու վայրը սխալմամբ ընկալվել է բերդից դուրս գտնվող բուն քաղաքը կամ արվարձանը: Իրականում է. Չելեբին այդ տները ներկայացնում

մանությունը Մ. Կարապետյանի: Տե՛ս Կարապետյան Մ., Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ. // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1986, N 2, էջ 100-101:

³⁹⁸ Տե՛ս «Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier», էջ 41:

³⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 623:

⁴⁰⁰ «Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century, by Evliya Efendi». Translated from the Turkish by the Ritter Joseph Von Hammer, vol. II, London, 1850, p. 153. Էվլիյա Չելեբիի ուղեգրության անգլերեն թարգմանության մեջ սխալմամբ նշված է 1060 տան մասին:

⁴⁰¹ Տե՛ս Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 102-103:

³⁹³ Sté u Brentjes S., Schüller V., Pietro Della Valle's Latin Geography of Safavid Iran (1624-1628): Introduction // "Journal for Early Modern History", 10, Leiden, 2006, p. 192.

³⁹⁴ Տե՛ս «Джихан-Нюма» и «Фезлеке» Кятиба Челеби, էջ 147:

³⁹⁵ Տե՛ս Ջաքարիա սարկավազ, հ. Ա, էջ 45:

³⁹⁶ Տե՛ս «Այրարատ. բնաշխարհի Հայաստանեայց», տեղագրեաց Հ. Ղևոնդ Վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1890, էջ 303:

³⁹⁷ «Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, écuyer baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes», Paris, t. 1, 1679, p. 38. Թարգ-

է ոչ թե արվարձանում (վարոշ), այլ քաղաքում, որտեղ, ի դեպ, գտնվում էին նաև խանի պալատն ու դրամահատարանը: Այսինքն՝ քաղաք ասելով նա նկատի ունի բերդը: Այնուհետև հեղինակը նոր միայն խոսում է հին քաղաքի մասին, ցավոք, չհայտնելով տեղեկություններ ո՛չ տների քանակի և ո՛չ էլ բնակչության մասին: Ուստի պետք է արձանագրել, որ այդ 2060 հողածածկ տները ոչ թե հին քաղաքում էին կամ արվարձանում, այլ բերդում: Իսկ բերդում բնակվողների թիվն ընդհանրապես նախկինում չի քննարկվել: Եթե որպես այդպիսիք ընկալվեն բերդապահ զինվորները (շուրջ 5-6 հազար⁴⁰²), ապա Երևանի արվարձանի կամ բուն քաղաքի հայության թիվը, որ ըստ Ժ.Բ. Տավերնիեի գրեթե նույն ժամանակ 20 անգամ ավելի էր բերդում ապրողներից, պետք է կազմեր շուրջ 100 հազար մարդ, ինչն անհավանական է: Ամենայն հավանականությամբ է. Չելեբին նկատի է ունեցել միայն բերդի խաղաղ բնակչությունը:

Ասվածի հիմամբ անհարժեշտ է գոնե մոտավոր ճշգրտել թե՛ բերդի և թե՛ բուն քաղաքի բնակչության թվերը խնդրո առարկա շրջանում: Թուրքական աղբյուրի տեղեկության համաձայն՝ 1604 թ. Երևանի բերդի գրավումից հետո այնտեղից արտաքսվել են 300-400 տուն մահմեդականներ⁴⁰³: Այս առումով հույժ կարևոր է այն, որ մինչ այդ, օսմանյան բանակը, ստանալով շահական զորքի առաջխաղացման լուրը, բերդի հարավային կողմում, որտեղ բերդից դուրս գտնվում էին «խալամական տները», նոր պարիսպ կառուցեց, որոնք վերոհիշյալ տներն ընդգրկեցին բերդի մեջ⁴⁰⁴: Փաստորեն 1603 թ. սկսած բերդում կար շուրջ 400 տուն: Ըստ է. Չելեբիի՝ 1640-ական թթ. բերդում տների քանակը 2060 էր, իսկ 1679 թ. երկրաշարժի նախօրյակին, Ժ. Շարդենի տեղեկության համաձայն՝ 800⁴⁰⁵: Ակնհայտ է, որ է. Չելեբիի տեղեկությունն

⁴⁰² Տե՛ս «Annals of the Turkish Empire», էջ 264:

⁴⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55:

⁴⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71:

⁴⁰⁵ Տե՛ս «The Travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies», the First Volume, Containing the Author's Voyage from Paris to Ispahan, London, 1686, p. 245.

էապես չափազանցված է: Քանի որ բերդում ընդգրկված մահմեդական թաղում XVII դ. սկզբին կար 300-400 ընտանիք, առավել հավանական է, որ այնտեղ նույն դարի 30-ական թթ. տների թիվը պետք է որոշակի աճեր և երկրաշարժի նախօրյակին հասներ Ժ. Շարդենի նշած 800-ին: Այդ պարագայում բերդի խաղաղ բնակիչների թվաքանակը դարի սկզբին պետք է կազմեր 1500-2500 մարդ (ընտանիքում 5-6 մարդ հաշվարկով), իսկ երկրաշարժի նախօրյակին՝ 4000-6000 մարդ: Հետևաբար բուն քաղաքում (արվարձանում) XVII դ. կեսին բնակվողների թիվը կազմելու էր 30-50 հազար (20 անգամ ավելի), որ համընկնում է 1578 թ. Երևանի և շրջակա 18 գյուղերի բնակչության գերեվարության վերաբերյալ հիշատակություններում հայ և թուրք հեղինակների բերած թվերին՝ 30-60 հազար:

Անկասկած, Ժ.Բ. Տավերնիեն ինքը չէր հաշվելու քաղաքի բնակչությունը, այլ վերջինիս թվաքանակի մասին, թե նրանք 20 անգամ ավելի են բերդում ապրողներից, տեղեկանալու էր բնակիչներից, որոնք էլ նրան հաղորդել են տվյալներ՝ հար և նման հայկական աղբյուրներից հայտնի թվերին: Ինչպես տեսանք, վերջիններից հետևում է, որ Երևանի հին քաղաք-արվարձանում խնդրո առարկա շրջանում բնակվում էր շուրջ 30 հազար մարդ, և ևս գրեթե նույնքան՝ հարակից 18 գյուղերում: Դա հիմնավորվում է թուրքական աղբյուրի այն տեղեկությամբ, որ օսմանյան զորքը 1578 թ. Երևանից գերեվարել է 20 հազարից ավելի միայն կին ու երեխա⁴⁰⁶:

Դատելով նշված թվից, կարելի է եզրակացնել, որ Շահ Աբասի բռնազաղթից հետո արդեն 1630-ական թթ. Երևանի բնակչությունը դարձյալ հասել էր նախկին թվաքանակին:

Խոսելով Երևանի հայության մասին՝ Առաքել Դավրիժեցին հիշում է քաղաքացիներին և վաճառականներին. «ամենայն ժողովուրդը [Երևանի]՝ քաղաքականք և վաճառականք»⁴⁰⁷, որից հետևում է, որ վաճառականները մյուս խավերից տարբերվում էին և ամենայն հավանականությամբ բոլորն էլ տեղացիներ էին

⁴⁰⁶ Տե՛ս Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, c. II, էջ 53:

⁴⁰⁷ Arak'el of Tabriz, Book of History, p. 235.

ու աչքի էին ընկնում քաղաքային կյանքում իրենց ունեցած կշռով:

Թեև հայերն ապրում էին Երևանի բերդից դուրս՝ բուն քաղաքում, սակայն բերդում ևս ունեին վաճառատներ⁴⁰⁸: Բուն քաղաքի կենտրոնում գտնվում էր շուկան՝ եպիսկոպոսանիստ եկեղեցու հարևանությամբ: Դիվ-սուլթանի մզկիթը գտնվում էր շուկայի կողքին, իսկ մզկիթի հարևանությամբ՝ ընկած էր քաղաքի մեծ հրապարակը: Քաղաքն ուներ շատ բաղնիքներ և քարավանատներ: Վերջիններիս հարևանությամբ կային բազմաթիվ խանութներ: Ժ. Շարդենը հիշատակում է նաև քաղաքում գտնվող սննդի վաճառատներն ու սրճարանները⁴⁰⁹:

«...Երևանում գտնվող բերդը ինքնին կարող է փոքր քաղաք համարվել: Այն օվալաձև է՝ չորս հազար քայլ շրջագծով և ընդգրկում է 800 տուն, որտեղ ապրում են բնիկ պարսիկներ: Իսկ հայերը այնտեղ միայն վաճառատներ ունեն, որտեղ նրանք աշխատում և առևտուր են անում ամբողջ օրը, իսկ երեկոյան դրանք փակելով՝ տուն են գնում: Այս ամբողջ շրջապատված է հողե կամ կավե աղյուսից երեք շաբաթ պարիսպներով: Պարսպի երկայնքով աշտարակներ են կառուցված...: Բերդը հյուսիս-արևմուտքում ձգվում է սարսափազդու անդունդի եզրով...: Նրա կայազորը բաղկացած է առավելագույնը երկու հազար մարդուց...»⁴¹⁰:

Ժ. Շարդենի նկարագրությանը համաժամանակյա է 1650-1670-թթ. ճամփորդած, 1670-ական թթ. սկզբներին Երևանում եղած և 1676 թ. իր ուղեգրությունը շարադրած Յա. Ստրեյսի վկայությունը, թե «Երևանում մեծավ մասամբ ապրում են աղքատ հայեր»⁴¹¹:

⁴⁰⁸ Տե՛ս «The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies», h. I, էջ 245:

⁴⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 246-247:

⁴¹⁰ Նույն տեղում, էջ 245-246:

⁴¹¹ Struys J. J., Drie aanmerkelyke en zeer rampspoedige Reizen, Door Italien, Griekenland, Lyfland, Moscovien, Tartaryen, Meden, Persien, Oostindien, Japan, en verscheiden andere Gewesten, Haarlem, 1741, b. 229-230.

1679 թ. երկրաշարժի նախօրեին, ըստ Ոսկան վարդապետի, Երևանի բնակչությունը կազմում էր 4 հազար տուն⁴¹²: Դատելով նախկին հաշվարկներից՝ այդքան տներում բնակվելու էր ավելի քան 6 հազար ընտանիք՝ յուրաքանչյուրը 5-6 անդամով (ստորև կտեսնենք, որ տարբեր ընտանիքներում 7-10 մարդ կար): Ստացվում է, որ մինչ երկրաշարժը Երևանի բնակչությունը պետք է կազմեր 30-35 հազար մարդ:

Երևանի կամ Գառնիի անունով հայտնի երկրաշարժը սկսվեց 1679 թ. հունիսի 4-ին և պարբերաբար կրկնվեց մի քանի օր: Ըստ ժամանակագրի՝ «Եւ ի սաստկութենէ շարժին բլաւ քաղաքն Երևան հանդերձ բերդով և պարսպաւ, կործանեցան տունք և ապարանք գեղեցկաշէնք, քակեցան եկեղեցիք և վանորայք, ցամաքեցան աղբիւրք...: Իսկ մեռելոցն ոչ գոյր թիւ»⁴¹³:

Երկրաշարժի հասցրած մարդկային կորուստները մանրամասնորեն նկարագրում է Զաքարիա Ագուլեցին. «... Մինչի Ը (8), Թ (9) օրի հողի տակին մեռել ին հանում: Տուն կեր մին Ե (5), Ը (8), Թ (9) ջան մեռաւ: Այս երկրումս է ՌՁՃ (7600) ջան մեռաւ»⁴¹⁴: Փաստորեն Երևանում զոհերի թիվը կազմում էր շուրջ 8 հազար⁴¹⁵:

Հետաքրքրական է այն, որ չնայած երկրաշարժի պատճառած մեծաքանակ զոհերին, Կոնդի գերեզմանատանը հայտնի է միայն մեկ տապանագիր, որ վկայում է հանգուցյալի՝ երկրաշարժի զոհ գնալու մասին. «Այս է տ(ա)պան Ովանէսի որդի Մկրտիչին, որ վաղճանեցաւ մեծ շարժով, յունիսի Դ (4), Թվ ՌՃԻԸ (1679)»⁴¹⁶:

⁴¹² Տե՛ս «Histoire critique de la creance et des coùtumes des nations du Levant», publiée par le sr. de Moni, Francfort, 1684, p. 220.

⁴¹³ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 279, ծանոթ. 65:

⁴¹⁴ «Զաքարիա Ագուլեցու որագրությունը», Երևան, 1938, էջ 143:

⁴¹⁵ Տե՛ս Ստեփանյան Վ., Երկրաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Երևան, 1964, էջ 80-87:

⁴¹⁶ Տե՛ս Ղաֆադարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիճակն արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 185:

Տեղեկություններ XVIII դ. սկզբի Երևանի բնակչության մասին

Երևանի բնակչությանն առնչվող որոշակի տեղեկություններ է հաղորդում նաև Բարայել Օրին, որ 1701 թ. իր ծրագրում ռուսական զորքերի կողմից Երևանի գրավումը համարում էր առաջնակարգ խնդիր: Օրին նշում էր, որ բերդում, որտեղ 30 դաշտային թնդանոթ կա և 200 զինվորական, շեշտակի գրոհի դեպքում այն կարելի է գրավել, մանավանդ որ վառողի ու ռազմական մյուս պահեստները հայերի ձեռքում են: Բացի այդ 300-ից ավելի հայեր, որոնք էլ աշխատում են փողերանոցում, նույնպես կօժանդակեն ռուսներին: Քաղաքն ունի երկու դարպաս, որոնցից յուրաքանչյուրում մեկական ժամապահ է կանգնած, իսկ պարիսպներին ժամապահների չկան: Քաղաքի մերձակայքում ընդարձակ այգիներ կան, որոնցով ռուսական զորքը կարող է աննկատ մոտենալ ու հայերի հետ գործակցելով, հաջողության հասնել: Ի դեպ, ըստ նրա՝ մուսուլմանների թիվը Երևանում 200 տուն էր⁴¹⁷: Ակնհայտ է, որ Ի. Օրին միտումնավոր ռուսական արքունիքին ներկայացրած ծրագրում նսեմացնում էր բերդի նշանակությունը՝ այն ներկայացնելով առանց դժվարության գրավման ենթակա ամրոց:

1700 թ. Երևան այցելած գերմանացի ճանապարհորդ Ֆ. Կ. Շիլլինգերը պատմում է, որ բերդում ապրում էին միայն պարսիկներ, իսկ արվարձանում նրանցից 10 անգամ ավելի շատ՝ հայեր⁴¹⁸: Իսկ 1701 թ. Երևանում եղած մեկ այլ ճանապարհորդ՝ Տուրնեֆորտը Երևանի բերդի կայագործի թիվը հաշվում էր 2500 մարդ⁴¹⁹:

Ըստ Զաքարիա սարկավազի՝ բերդում երկրաշարժից հետո զգալի թվով հայեր էին բնակվում: Նրա վկայությամբ՝ 1675 թ. Եր-

⁴¹⁷ Տե՛ս Է. Զով Գ., Сношения Петра Великого с армянским народом, документы, СПб., 1898, էջ 88: Այս նկարագրությունը Ի. Օրին նախապես ներկայացրել էր Պֆալցի կուրֆյուրստին 1669 թ.: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33-34:

⁴¹⁸ Տե՛ս Schillinger F. C., Persianische und Ost-Indianische Reis, Nürnberg, 1707, S. 118.

⁴¹⁹ Տե՛ս Tournefort M., A Voyage into the Levant, perform'd by Command of the Late French King, volume III, London, 1741, pp. 178-179.

ևանի խան դարձած Սաֆիկուլիի դեմ բարձրացած ապստամբության պատճառն այն էր, որ քաղաքի մահմեդականները դժգոհ էին, որ նա արգելել էր քրիստոնյաններին անձրևից հետո տներից դուրս գալ՝ իբրև թե վատ հոտի պատճառով: Մինչդեռ մահմեդականներն ասում էին, որ «մեք ահա դրացի ենք քրիստոնեից, և խառն ի խուռն կամք ընդ նոսա»⁴²⁰:

Հուլիս կարևոր է նաև XVIII դ. սկզբին վերաբերող ճիզվիտ Մոնիեի տեղեկությունը, ըստ որի՝ Երևանի բերդում այդ ժամանակ ապրում էր 4 հազար մարդ, որից հազարը՝ հայեր⁴²¹: Ա. Հովհաննիսյանը, որը Երևանի 1724 թ. կոիվներին վերաբերող փաստաթղթերում առկա «պարսիկներ» էթնանունը առաջարկում է կարդալ «Անդրկովկասի շիաներ» կամ «ադրբեջանցիներ»⁴²², Մոնիեի տվյալներն օգտագործած Մամի-Կլերակի տեղեկության հիման վրա կարծում է, թե իբր քաղաքի հայերը այդ ժամանակ կազմում էին բնակչության չորրորդ մասը, իսկ մեծամասնությունը՝ ադրբեջանցիներ էին⁴²³: Ուսումնասիրողի կարծիքն իր ուսումնասիրության մեջ օգտագործում է ադրբեջանցի հեղինակ Ս. Մամեդովը՝ ընդգծելով, որ Երևան քաղաքի բնակչության գերակշիռ մասը կազմել են թաթարները, այն է՝ ադրբեջանցիները⁴²⁴: Մ. Կարապետյանը ապացուցել է, որ Ա. Հովհաննիսյանի օգտագործած սկզբնաղբյուրի Մամի-Կլերակի տեղեկությունը XVIII դ. սկզբին Երևանի հայերի քանակի մասին⁴²⁵ վերաբերում է ոչ թե քաղաքին, այլ բերդին, ուստի նշված ուսումնասիրողների՝ դրա

⁴²⁰ «Զաքարեայ Սարկավազի Պատմագրություն», մասն Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 89-90:

⁴²¹ Տե՛ս «Nouveaux Memoires des Missions De La Compagnie De Jesus Dans Le Levant», tome III, Paris, 1723, p. 37.

⁴²² Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», сборник документов, т. II, часть I, под ред. А. Г. Иоаннисяна, Ереван, 1964, с. LXXV, LXXVII:

⁴²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ LXXVII:

⁴²⁴ Տե՛ս Мамедов С., Исторические связи азербайджанского и армянского народов во второй половине XVII - первой трети XVIII в., Баку, 1977, с. 83:

⁴²⁵ Տե՛ս «Histoire De Perse», Depuis Le Commencement De Ce Siecle, tome II, Paris, 1750, p. 154.

վրա հիմնված տեսակետը Երևան քաղաքում հայերի և այսպես կոչված աղբիքեջանցիների թվաքանակների հարաբերակցության մասին հիմնագուրկ է⁴²⁶:

1724 թ. թուրքական արշավանքին ընդառաջ Երևանում իրականացվում է ընդհանուր գորահավաք: Քաղաքացիների և շրջակա բնակավայրերի փախստականներից կազմվում է 9423 (կամ 9443) զինվորից բաղկացած ինքնապաշտպանական զորք: Ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ Երևանի հին թաղից հավաքված զորքը բաղկացած էր 4 հազար զինվորից, որոնց գլխավորում էին փահլևան (գոտեմարտիկ)՝ Նիկողոսը (Նիկողայոս), Մարիամի որդի (Մարիամյան) Անդոնը (Անտոնիոս), Խաթունի որդի (Խաթունյան) Բութիքը և տեր Մովսեսը: Երևանի Ջուհայրենց թաղից հավաքվել էր 955 զինվոր: Հետաքրքրական է, որ նույն հեղինակի վկայությամբ՝ 9423 զինվորից բացի քաղաքում մնում էր ևս 28 հազար մարդ (այր և կին), որոնք կովի համար չունեին համապատասխան փորձ, բայց մասնակցում էին իրենց տների պաշտպանությանը⁴²⁷: Ակնհայտ է, որ այստեղ խոսքը քաղաքի բուն բնակչության (չհաշված փախստականներին, որոնք հավաքվել էին Ջորագյուղում) մասին է: Ուստի քաղաքի հայության թվաքանակն ընդհանուր առմամբ պետք է կազմեր շուրջ 35 հազար:

Փաստորեն, մարտադաշտ դուրս եկած 9423 զինվորից 5000-ը ներկայացնում էին Երևանի բուն ազգաբնակչությունը: Ակնհայտ է, որ 5 հազար զինվոր մարտի հանած քաղաքը պետք է ունենար առնվազն 30-35 հազար ազգաբնակչություն: Այսպիսով, դարձյալ հիմնավորվում է այն պնդումը, որ երկրաշարժից առաջ ու դրանից 4 տասնամյակ անց Երևանն ուներ ավելի քան 30 հազար բնակչություն՝ բաղկացած գլխավորապես հայերից: Ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ 1724 թ. քաղաքում ապրում էր նաև 100 տուն

քրիստոնյա բռնա⁴²⁸: Երևանի ինքնապաշտպանության ժամանակ նրանք մարտադաշտ էին դուրս բերել 234 (այլ տվյալներով՝ շուրջ 300⁴²⁹) զինվոր⁴³⁰, որոնցից 40-ը զոհվել էին Կոնդի վրա օսմանյան բանակի հարձակումը հետ մղելիս⁴³¹:

1724 թ. Երևանի գրավումը օսմանյան զորքի կողմից և բնակչության կոտորածն ու գերեվարումը մեծապես նվազեցրեցին քաղաքի հայության թվաքանակը: 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակներում ներկայացված է միայն Երևանի բերդում բնակվողների քանակը: Այդ ժամանակ բերդում կային 244 քրիստոնյա (9 ամուրի) և 428 մուսուլման հարկատուներ⁴³², այսինքն՝ հայկական 235 ընտանիք և 428 մուսուլմանական ընտանիք: Ըստ թուրք հեղինակ Իբրահիմ Փեչեվիի՝ 1604 թ. Շահ Աբասը Երևանը գրավելուց հետո ազատ արձակեց բերդի 300-400 տուն մուսուլմաններին⁴³³, ինչը գրեթե համապատասխանում է 1728 թ. բերդում բնակվող մուսուլմանական ընտանիքների թվին:

Ամփոփում

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ XVI դ. վերջին օսմանյան բանակի կողմից Երևանի գրավումը ծանր ազդեցություն ունեցավ Երևանի հայ բնակչության վրա, որի մի զգալի մասը զոհ գնաց, իսկ մյուս մասն էլ գերեվարվեց: Չնայած դրան, դարի վերջի աղբյուրները ցույց են տալիս, որ թվաքանակով խիստ նոսրացած հայերը շարունակում էին լինել քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը: XVII դ. Երևանում հայերը շարունակում էին լինել քաղաքի հիմնական բնակչությունը: Հայերի թիվի շարունակաբար աճում էր և արդեն դարի 30-40-ական թթ. հասավ 30-35 հազարի: Թեև 1679 թ. երկրաշարժից միայն Երևանում զոհվեց շուրջ ութ

⁴²⁶ Տե՛ս Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 108:

⁴²⁷ Տե՛ս Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի, յառաջաբան, բնագիր, խմբագիր օրինակ եւ ծանոթագրութիւններ պատրաստեց Հ. Սահակ Ճեմճեմեան Մխիթարեան Ուխտէն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1977, էջ 28-29:

⁴²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26, 101:

⁴²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103:

⁴³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

⁴³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30:

⁴³² Տե՛ս Tapu Tahrir Defteri, 901:

⁴³³ Տե՛ս Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, c. II, էջ 246:

հազարի հայ, սակայն այնուհետև քաղաքի հայության թիվը աստիճանաբար աճեց և 1724 թ. պաշտպանության շրջանում դարձյալ հասավ 30-35 հազարի:

Arman Yeghiazaryan

NUMBER AND COMPOSITION OF THE POPULATION OF YEREVAN IN XVI-XVIII CENTURIES

Research of the number and composition of the population in Yerevan in the 16-18 centuries has great importance both from the point of view of historical science and for political reasons, since the falsification of the historical demography of Armenia in general and Yerevan in particular goes on in the neighboring country.

Study shows that during XVI-XVIII centuries, despite the various disasters, the population of Yerevan was 30-35 thousand, and consisted mostly of Armenians.

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ
XVII-XVIII ԴԴ.

Մուտք. Երևանը թուրք-պարսկական պատերազմների
թիրախում

Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանը աշխարհի հնագույն քաղաքներից մեկն է, որտեղ պահպանված հնագիտական նյութը հնարավորություն է տալիս քաղաքի ձևավորումը հասցնելու Ուրարտու պետության դարաշրջանը (IX-VI դդ. Ք.ա.): Սակայն հատկապես միջնադարում քաղաքն արդեն բազմաթիվ փոփոխություններ էր կրել, որի հետևանքով այնտեղ ձևավորվել էր նոր իրավիճակ: Դեռևս արաբական արշավանքների շրջանում (VII դ.) այն հիշատակվում է որպես ամուր բերդ ունեցող քաղաքացյուղ⁴³⁴: Բյուզանդական աղբյուրում X դ. առաջին կեսի դրությամբ (1047 թ.) հիշատակվում է Խելիդոնիոն ամրոցը⁴³⁵, որը Օիծեոնակաբերդն է ներկայիս Երևանի կենտրոնում⁴³⁶: Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշահամալիրի մերձակայքում: Օիծեոնակաբերդը, դատելով հնագիտական պեղումների արդյունքից՝ իր կարևորությունը չի կորցրել Բագրատունիների դարաշրջանում (Ք.ա. IX-XI դդ.) և հետագայում՝ մինչև XVII դ.⁴³⁷:

⁴³⁴ "The Armenian History attributed to Sebeos", Translated, with notes, by R. W. Thomson, part I. Translation and Notes, Liverpool University Press, 1999, p. 110.

⁴³⁵ John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History (811-1057), Translated by John Wortley, with Introductions by Jean-Claude Cheynet and Bernard Flusin and Notes by Jean-Claude Cheynet, Cambridge University Press, 2010, pp. 413-414.

⁴³⁶ Նույն տեղում, էջ 414, ծան. 80: See also Grousset René, Historie de L'arménie des origines à 1071, Payot, Paris, 1973, p. 584.

⁴³⁷ Բաբայան Ֆ., Ժամկոչյան Ա., Ուրվագծեր հին Երևանի պատմության և հնագիտության, Երևան, 2015, էջ 6:

Ավելի ուշ շրջանում Երևանի տարածքն ընդարձակվել է, իսկ XV դարից սկսած՝ հանդես եկել որպես «մայրաքաղաք»: Այն այդպես է կոչվում 1405 թ. մի հիշատակարանում⁴³⁸: Սակայն, այդ ժամանակաշրջանում Երևանի տարածքի, ինչպես նաև ամրոցի մասին տեղեկություններ չկան:

XVI դ. սկզբին տարածաշրջանում գերակայության համար պայքար է սկսվում երկու տերությունների՝ Մեֆյան Իրանի և Օսմանյան կայսրության միջև: Մեֆյան պետության հիմնադիր Շահ Իսմայիլ Ա-ն (1502-1524) գահակալության առաջին տարիներին տիրում է ողջ Իրանին, Միջագետքին, Ատրպատականին, Վրաստանին ու Հայաստանին: Նրա ստեղծած տերությունը հյուսիսարևմուտքում սահմանակցում էր մինչև Եփրատ գետը տարածվող Օսմանյան պետության հետ: Նրանց միջև սկսվեցին երկար տասնամյակներ ձգվող արյունալի պատերազմներ: Այդ ընթացքում Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը, որ կարևոր ռազմավարական դիրք ուներ, մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցավ՝ ենթարկվելով էական փոփոխությունների⁴³⁹:

Մեֆյան տերության բանակները Երևանին տիրեցին 1502 թ. Շարուրի դաշտում աղ-կոյունլուներին պարտության մատնելուց հետո: Երևանի առաջին իրանցի տիրակալ խանը հիշատակվում է պարզապես որպես Ռևան-խան: Հետաքրքրական է, որ ըստ թուրք հեղինակ Էվլիյա Չելեբիի Երևանը կառուցվել է 1412 թ. Իրանի շահ Իսմայիլի հրամանով՝ իր զորապետներից Ռևան Կուլ խանի կողմից, որն էլ այն կառուցել է յոթ տարում և կոչել իր անունով՝ Ռևան կամ Երևան⁴⁴⁰: Ակնհայտ է, որ այդ պատմությունը հորինված է, քանի որ 1502-1524 թթ. իշխած շահ Իսմայիլ Ա-ն մեկ դար առաջ ամրոց կառուցելու հրաման արձակել չէր կարող,

⁴³⁸ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն առաջին, (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 51:

⁴³⁹ "The Cambridge History of Iran", in seven volumes, volume 6, "The Timurid and Safavid Periods", edited by P. Jackson and L. Lockhart, Cambridge University Press, 2006, p. 266, 267, 284.

⁴⁴⁰ "Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century", by Evliya Efendy. Translated from the Turkish by the Ritter Joseph von Hammer, volume II, London, Oriental Translation Fund, 1850, p. 150-151.

խակ հնուց ի վեր գոյություն ունեցող և վկայված Երևանի⁴⁴¹ անվանումը ոմն խանի անունից բխեցնելը Էվլիյա Չելեբիի՝ սխալմամբ կատարած եզրահանգումն է միայն, երբ անուն ստացողը վերածվել է անուն տվողի: Իրականում Ռևան խան կնշանակե պարզապես «Երևանի խան»: Պետք է նշել, որ Շահ Իսմայիլի հրամանով Երևանի կառուցումը այսպես կոչված Ռևան խանի կողմից սկզբնաղբյուրներով չի հաստատվում⁴⁴²:

Թուրք-պարսկական պատերազմի թեժ փուլերից մեկում՝ XVI դ. վերջին, կառուցվել և հետագայում բազմաթիվ վերակառուցումների է ենթարկվել Երևանի այն ամրոցը, որի շուրջ ընթացել է թուրք-պարսկական հակամարտությունը Հարավային Կովկասի հատվածում: Դա տեղի է ունեցել 1580-ական թթ.: Երևանի ամրոցի տարածքում հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ ամրոցի կառուցման ժամանակահատվածն իրոք XVI դ. վերջն է⁴⁴³: Ինչպես տեսանք, Երևանի հնագույն ամրոցը Օիծեռնակաբերդը, գոյությունը շարունակել է մինչև XVII դ., փաստորեն, նոր ամրոցի կառուցման պայմաններում XVI դ. վերջից կորցնելով իր նշանակությունը:

Ինչպես միջնադարյան Եվրոպայում, այնպես էլ Հայաստանում, ամրոցին կից տարածվում էր քաղաքը, որը երբեմն կոչվում էր արվարձան: Հայաստանում այդ գործընթացն առկա էր դեռևս IX դ. վերջին⁴⁴⁴:

XVI-XVIII դդ. Երևանի հատակագիծը, այն է՝ ամրոցի և քաղաք-արվարձանի տեղադրությունը, շարունակում է մնալ հիմ-

նականում չբացահայտված, ուստի վերջինին ուղղված գիտական հետազոտությունները խիստ պահանջված են:

Երևանի ամրոցի կառուցումը և ընդարձակումը

1555 թ. մայիսի 29-ի Ամասիայի թուրք-պարսկական հաշտության պայմանագրով Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը՝ Երևանով, մնաց Մեֆյան Իրանի տիրապետության ներքո: Մականյան արդեն 1578 թ. օսմանյան զորքը՝ Լալա Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ ներխուժեց Վրաստան և այնտեղից անցավ Արևելյան Այսրկովկաս: Փաշայի հրամանով Էրզրումի Հուսեյն փաշան 1579 թ. աշնանը 40 հզ. բանակով արշավեց դեպի Երևան: Թեև օսմանյան զորքը կարողացավ ներխուժել քաղաք, բայց Մուսամաղ խանի կայազորի կատաղի դիմադրության պատճառով նահանջեց դեպի Էրզրում: Մեկ օրում օսմանյան զորքը քաղաքում մեծ ավերներ գործեց: Ի վերջո, կազմակերպվեց Երևանի և շրջակա գյուղերի բնակչության մասսայական բռնագաղթ: Ժամանակագրություններից մեկում այս առթիվ կարդում ենք. «Գերևան քաղաք գերեցին ԺԸ (18) գեղով, և ցուեցին զկին և զտղայ յամենայն աշխարհ»⁴⁴⁵: Զաքարիա սարկավագի տեղեկության համաձայն՝ թուրքերը քաղաքից և շրջակա գյուղերից գերի են տարել 60 հզ. մարդ (հայ և մահմեդական)⁴⁴⁶: Ըստ Դավիթ Բաղիշեցու՝ միայն Երևան քաղաքից գերվել է 30 հազար մարդ⁴⁴⁷: Դա հաստատվում է թուրքական աղբյուրի այն տեղեկությամբ, որ Երևան քաղաքից գերեվարվել է միայն 20 հազարից ավելի կին ու երեխա⁴⁴⁸: Անգլիացի ճանապարհորդ և առևտրական Ջ. Նյուբերին, ով 1581 թ. եղել է Երևանում, պատմում է, որ 1579 թ. օսման-

⁴⁴¹ Օրինակ՝ Երևանը հիշատակում է Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին (898-925): Hovhannēs Draskhanakertci, History of Armenia, Translation and Commentary by Rev. Krikor H. Maksoudian, Atlanta, Georgia, 1987, p. 106.

⁴⁴² Aydoğmuşoğlu Cihat, Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), 2018, s. 10.

⁴⁴³ Ղաֆադարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 96-97:

⁴⁴⁴ Hovhannēs Draskhanakertci, History of Armenia, p. 131.

⁴⁴⁵ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. I, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 172:

⁴⁴⁶ «Զաքարիայ սարկավագի պատմագրություն», հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 13:

⁴⁴⁷ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 355:

⁴⁴⁸ Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, c. II, hazırlayan Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1982, s. 53.

յան բանակի կողմից Երևանի մեկօրյա ռազմակալման շրջանում քաղաքից և այլ վայրերից մեծ թվով քրիստոնյաներ գերեվարվեցին: Միայն Երզնկայի (Արսինգամ) բնակիչները գնեցին յոթ հազար գերի⁴⁴⁹:

Երևանը ևս մեկ անգամ գրավվեց օսմանյան զորքի կողմից 1578-1590 թթ. պատերազմական գործողությունների ընթացքում՝ 1583 թ.: Ըստ Ժամանակագրի՝ թուրքերը «գՅերևան առին և գերեցին»⁴⁵⁰: Սուլթան Մուրադ Գ-ն (1574-1595) Երևանը և Նախճավանը գրավելու նպատակով ուղարկել էր Ֆարիադ փաշային, որին էլ պատմագրության մեջ վերագրվում է Երևանի նոր ամրոցի կառուցումը: Երևանի պարսից Թոխմախ խանը, չկարողանալով դիմադրել, հեռացավ: Ֆարիադ փաշայի հրամանով Երևանում արագորեն սկսեցին նոր ամրոցի կառուցումը՝ օգտագործելով նաև ավերված եկեղեցիների քարերը: Առաքել Դավրիժեցին տեղեկացնում է, որ 1583 թ. սուլթանի հրամանով նրա զորապետերը զորքով եկան, գրավեցին ու ավերեցին Երևանը և, բազմաթիվ եկեղեցիներ քանդելով, նրանց քարերը տեղափոխեցին ամրոցի կառուցման համար օգտագործելու: Նրանք պատրաստվում էին քանդել նաև Երկու երեսի կոչվող մեծ եկեղեցին, բայց Առաքել վարդապետը կանգնեց թուրք զինվորների առաջ և թույլ չտվեց մոտենալ ու քանդել եկեղեցին⁴⁵¹: Այնուհետև հեղինակը 1588 թ. մի տեղեկության մեջ Ֆարիադ փաշային անվանում է Երևանը «առող և շինող» (գրավող և կառուցող)⁴⁵², որից պարզվում է, որ 1583 թ. ամրոցը կառուցվել է հենց նրա հրամանով, իսկ մեկ այլ

⁴⁴⁹ Purchas S., Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes, Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and others, volume VIII, Glasgow, James MacLehose and Sons, Publishers to the University New York, the Macmillan Company, 1905, p. 469.

⁴⁵⁰ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. I, էջ 159:

⁴⁵¹ Arak'el of Tabriz, Book of History, Introduction and Annotated Translation from Critical Text by George A. Bournoutian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2010, p. 488-489.

⁴⁵² Անգլերեն թարգմանության մեջ սխալ կա. թեև բնագրում գրված է «շինող/կառուցող», թարգմանված է «rebuilt» (Ibid., p. 491).

դեպքում՝ ամփոփում, թե՛ «Թուին ՌԼԲ. (1583) յԵրևան ամրոց շինեցավ»⁴⁵³:

Հայկական մեկ այլ հիշատակարանում (1584 թ.) ասվում է. «...գնաց Ֆարիադ փաշայն ԳՃԴ (300 հզ.) հեծելազորաւք ի վերայ Երևան քաղաքին, փախոյց գտէրն, որ նստեալ էր անդ, Մահմետ խանն, և շինեաց անդ նորայիմն ամրոց մեծ և զարմանալի, որ բազում եկեղեցիք խաչ և տապանք քակեցին, և քարն ի ամրոց տարան, քրիստոնէից ազգս ամէն թալանուեցաւ...»⁴⁵⁴:

Սամվել Անեցու շարունակողներից մեկն էր պարզապես գրում է, որ «ՉԵրեւան առին եւ գերեցին եւ նոր ամրոց շինեցին, որ այժմ կայ հաստատուն»⁴⁵⁵:

Փաստորեն, հայկական աղբյուրները միահամուռ Երևանի ամրոցի կառուցումը վերագրում են Ֆարիադ փաշային: Այս առումով հետաքրքրական են նաև օսմանյան աղբյուրների տեղեկությունները: Թուրք պատմագիր Փեչևի-Իբրահիմը գրում է, որ օսմանյան բանակի հրամանատար Ֆարիադ փաշան 1583 թ. գրավեց Երևանը, հրամայեց այնտեղ ամրոց կառուցել՝ պարսպների ներսում ընդգրկելով խանական պալատը: Ամրոցի կառուցումն ավարտվեց 45 օրում⁴⁵⁶: Ամրոցի կառուցումից հետո նրա երկու պարսպները կոչվեցին «ներքին» և «արտաքին բերդեր»⁴⁵⁷:

Մեկ այլ թուրք հեղինակ Գելիբոլուլու Մուստաֆա Ալին պատմում է նույնը, բայց ավելացնելով կարևոր մանրամասներ: Կառուցվող ամրոցի ներքին հատվածը, որի ներսում էր խանի պալատը և որտեղ մզկիթ կառուցվեց, բաղկացած էր յոթ աշտարակից և 725 պատնեշից, իսկ արտաքին պարիսպը՝ 43 աշտարակից և 1726 պատնեշից: Վերոհիշյալ աշխատանքներն ավարտվեցին 45 օրում, և այնտեղ որպես կայազոր թողնվեց 5601 զինվոր:

⁴⁵³ Նույն տեղում, էջ 525:

⁴⁵⁴ «Ցուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի», «Էջմիածին», 1950, N 11-12, էջ 87:

⁴⁵⁵ Սամվել Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն Աղամից մինչև 1776 թ., աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի. Երևան, 2014, էջ 321:

⁴⁵⁶ Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, c. II, p. 79.

⁴⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 245:

Խանական պալատը դարձավ բեյլերբեյինների (կառավարիչ, կուսակալ) նստավայրը⁴⁵⁸: Այդպիսով, Երևանը համանուն երկրամասի վարչական կենտրոնի դեր ստացավ:

Երևանում եղած Էվլիյա Չելեբին, նկարագրելով Երևանի պարիսպները, մանրամասներ է հայտնում ինչպես Ֆարիադ փաշայի, այնպես էլ մինչև 1583 թ. Երևանի խան եղած Թոխմախի կառուցած պարիսպների մասին⁴⁵⁹, իսկ սեֆյանների պատմագիր Իսքանդար Մունշին, նկարագրելով 1603-1604 թթ. Երևանի պաշարումն ու գրավումը իրանական զորքի կողմից, գրում է, որ Երևանի ամրոցը բաղկացած էր երեք պարիսպներից, որոնցից ամենահինը Ֆարիադ փաշայի կառուցածն էր⁴⁶⁰:

Փաստորեն, օսմանյան հեղինակները տեղեկացնում են, որ ապագա ամրոցի տեղում կար խանական պալատ, որի պարսպապատումով էլ սկսվել է նոր ամրոցի շինարարությունը: Սակայն Էվլիյա Չելեբիի վկայությունը փաստում է, որ այդ հատվածում առկա էր նաև պարսիկ խան Թոխմախի կառուցած պարիսպը:

Թ. Հակոբյանը, ելնելով այն իրողությունից, որ ամրոցի կառուցման աշխատանքները տևել են 45 օր, կարծում է, որ խոսքն իրականում արդեն գոյություն ունեցող ամրոցի վերակառուցման ու ամրապնդման մասին է⁴⁶¹: Հնագետ Կ. Ղաֆադարյանը համոզված է, որ քաղաքից դուրս կառուցվել է բոլորովին նոր ամրոց, որի տեղում նախկինում որևէ ամրություն չի եղել⁴⁶²: Ամենայն հավանականությամբ, այստեղ իրականացվել են մասամբ նոր պա-

րիսպների կառուցման, իսկ մասամբ էլ հին վերականգնման աշխատանքներ, ինչպես դա տեղի ունեցավ տարիներ անց՝ Իրանի տիրակալ Շահ Աբաս Ա-ի (1587-1629) ներխուժմանը դիմակայելու համար⁴⁶³: Իսկ Էվլիյա Չելեբիի տեղեկությունները փաստում են, որ ներքին կոչված ամրոցը Թոխմախ խանի կառուցածն էր, իսկ արտաքինը՝ Ֆարիադ փաշայի կառուցածը: Կարելի է կարծել, որ ապագա ամրոցի տարածքում գտնվող խանական պալատը ուներ որոշակի ամրություններ, որոնք էլ հիշատակում է Էվլիյա Չելեբին, սակայն հիմնական պարսպապատերի կառուցումը տեղի է ունեցել Ֆարիադ փաշայի հրամանով 1583 թ.: Պատահական չէ, որ Ջ. Նյուբերին, նկարագրելով Երևանը 1581 թ. դրությամբ, ամրոցը չի հիշատակում, այլ միայն այն, որ քրիստոնյաներով բնակեցված քաղաքից շուրջ մեկ մղոն հեռավորության վրա գտնվում էր քարե կամուրջը⁴⁶⁴: Կա տեսակետ, որ Ֆարիադ փաշայի հրամանով քաղաքի մի մասն ընդգրկող թաղամասերը պարիսպներով շրջապատելուց հետո քաղաքը փաստորեն բաժանվեց երկու մասի, ամրոցում մնացին թուրքերը, իսկ արվարձանում՝ ոչ մուսուլմանները⁴⁶⁵, այսինքն՝ հայերը:

XVI դ. վերջին Երևան քաղաքի վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել օսմանյան հարկացուցակներում: Ըստ դրանց թուրքերն ապրում էին ամրոցում, իսկ հայերը՝ քաղաքի թաղամասերում⁴⁶⁶: Քաղաքի քրիստոնյաները, որոնք, դատելով անուններից, հայեր էին, բնակվում էին քաղաքի վեց թաղամասերում՝ Մարտիրոսի, Միրզայի, Քուչուք Քայքրի, Բսալուի, Բյորեքչի Օհանի, Դերեքյոյի (Չորագյուղ)⁴⁶⁷:

Մինչև 1604 թ. Երևանը մնաց օսմանյան տիրապետության տակ:

⁴⁶³ "Ta'riḥ-i Na'imā: Raudat al-Husain fi ḥulāṣat aḥbār al-ḥāfiqain", c. I, İstanbul, 1863, ֆ. 353-354.

⁴⁶⁴ Purchas S., Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes, p. 469.

⁴⁶⁵ Aydoğmuşoğlu Cihat, Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri, s. 7.

⁴⁶⁶ "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", Tapu Tahrir Defteri, 633, s. 24.

⁴⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 24-28:

⁴⁵⁸ İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, c. 3, İstanbul, 1972, s. 69.

⁴⁵⁹ "Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century" by Evliya Efendy. Translated from the Turkish by the Ritter Joseph von Hammer, volume II, London, Oriental Translation Fund, 1850, p. 153.

⁴⁶⁰ "History of Shah 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)" by Eskandar Beg Monshi, volume II, translated by Roger M. Savory, Wesview Press, Boulder, Colorado, 1930, p. 834.

⁴⁶¹ Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), Երևան, 1971, էջ 21-22:

⁴⁶² Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 96-97:

Կորցրած տարածքները վերադարձնելու նպատակով Մեֆյան Իրանի տիրակալ Շահ Աբաս Ա-ն 1603 թ. պատերազմ սկսեց օսմանյան բանակների դեմ: Պահը շատ հարմար էր ընտրված: Օսմանյան կայսրությունում սկսվել էր ջալալիների շարժումը, որի ավերիչ հետևանքները տարածվել էին մինչև Երևան: Օսմանյան զորքերը Թավրիզից նահանջեցին Նախճավան, իսկ այնտեղից էլ՝ Երևան, որը շուտով պաշարվեց շահի բանակի կողմից: Առաքել Դավրիժեցին վկայում է, որ Նախիջևանից փախած զինվորները «հարաւային կողմն ամրոցին Երևանայ կից ընդ նմա պատեցին պարիսպ և շինեցին միւս ևս ամրոց, և մոին ինքեանք ի ներս պատերազմական զինութ»⁴⁶⁸: Ըստ թուրք պատմագիր Նախիւայի, ստանալով Իրանի Շահ Աբասի զորքի առաջխաղացման լուրը, Երևանի օսմանյան կառավարիչները հասկանում են, որ Նախիջևանից նահանջող իրենց զինվորներին Երևանի ամրոցում տեղավորել չեն կարող, որոշում են ամրոցի հարավային կողմից պարսային կից մուսուլմանների տների հատվածում նոր պարիսպ կառուցել: Արդյունքում, նրանք ամրոցի հարավային, արևելյան և արևմտյան կողմերում նոր ու բարձր պարիսպներ են կառուցել⁴⁶⁹: Նմանապես, Իսթանդար Մունշին հաղորդում է, որ նահանջած 10 հազար զորքին Երևանի ամրոցում տեղավորելու համար նրա հարավային կողմում երեք շաբաթվա ընթացքում կառուցում են նոր պարիսպ⁴⁷⁰: Մինչ այդ, 1583 թ. կառուցվել էր երկու պարիսպ, այժմ, փաստորեն, կառուցվեցին նորերը: Պատահական չէ, որ Ժ. Շարդենը Երևանի ամրոցը նկարագրելիս վկայում է, որ «ամրոցը շրջապատված է երեք պարիսպներով»⁴⁷¹: Ըստ Իսթանդար Մունշիի՝ Երևանի ամրոցը բաղկացած էր երեք

բերդերից⁴⁷², հավանաբար, նկատի ունենալով ամրոցի երեք պարիսպները:

Նոր պարիսպների կառուցման հետևանքով քաղաքի մուսուլմանների աճը վկայված է արդեն 1604 թ., երբ հունիսին 8-ամսյա պաշարումից հետո Երևանի ամրոցը գրավվեց պարսկական բանակի կողմից: Բացի թշնամու կայազորից (հինգ-վեց հազար զինվոր⁴⁷³)՝ շահն ազատ արձակեց նաև Երևանի 300-400 տուն թուրքերին⁴⁷⁴: Փաստորեն, 1590 թ. համեմատ ամրոցում մուսուլմանների թիվը ավելի քան տասնապատիկ աճել էր: Գրավումից հետո, ըստ թուրքական աղբյուրի՝ սեֆյանների զորքը Երևանի ամրոցը «ավերեց, այրեց ու հողին հավասարեցրեց»⁴⁷⁵: 1604 թ. դեպքերը նկարագրելիս Նախման գրում է, որ Երևանն այդ ժամանակ լավ ամրացված հզոր ամրոց էր, որի պարիսպներից վար հոսում էր գետը⁴⁷⁶:

Երևանի և շրջակա գավառների (Արարատյան երկիր) կառավարումը շահը հանձնեց կոիվներում աչքի ընկած Ամիր Գունա խանին: Նրա զորքը ասպատակելով հասել էր Կարս ու Զարիշատ, երբ լուր հասավ, որ օսմանյան մի մեծ բանակ Ջղալ-օղլի Մինան փաշայի գլխավորությամբ պատրաստվում է Մշո դաշտից արշավել դեպի Երևան, որից հետո սկսվեց սեֆյանների զորքի նահանջը: Այդ պայմաններում խանն իրականացրեց շահի հրամանը՝ տեղահանելու իր կառավարմանը հանձնված շրջանների (Արարատյան երկրի, այն է՝ Երևանի և շրջակա գավառների) ազգաբնակչությանը⁴⁷⁷:

⁴⁷² "History of Shah 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)" by Eskandar Beg Monshi, volume I, translated by Roger M. Savory, Wesview Press, Boulder, Colorado, 1930, p. 540.

⁴⁷³ "Annals of the Turkish Empire", from 1591 to 1659 of the Christian Era by Naima. Translated from the Turkish by Ch. Fraser, volume I, London, 1832, p. 264.

⁴⁷⁴ Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, c. II, p. 245-246.

⁴⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 246:

⁴⁷⁶ "Annals of the Turkish Empire", by Naima, volume I, p. 248.

⁴⁷⁷ Arak'el of Tabriz, p. 58-59. "History of Shah 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)" by Eskandar Beg Monshi, volume II, p. 859.

⁴⁶⁸ Arak'el of Tabriz, p. 45.

⁴⁶⁹ "Ta'rīḥ-i Na'imā: Rauḍat al-Ḥusain fī ḥulāṣat aḥbār al-ḥāfiqain", c. I, p. 353-354.

⁴⁷⁰ "History of Shah 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)" by Eskandar Beg Monshi, volume II, p. 833.

⁴⁷¹ "The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies", the First Volume, Containing the Author's Voyage from Paris to Ispahan, London, 1686, p. 245.

Մինան փաշայի գործը, անցնելով ամայացված տեղանքով, հյուծվել էր, ուստի հեռացավ Վան՝ ձմեռելու: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ այս շրջանում Արարատյան երկիրը լքած Շահ Աբասը Ամիր Գունա խանին գործով ուղարկել էր Նախճավան՝ հրամայելով թույլ չտալ հակառակորդին ամրանալու այդ կողմերում: Խանին հաջողվեց պարտության մատնել օսմանյան զորաբանակին և այդ շրջանը պահել շահի իշխանության ներքո⁴⁷⁸: Իսկ Արարատյան երկիրը՝ Երևանով, մնաց օսմանյան բանակների կողմից ռազմակալված վիճակում, որտեղ նրանք պատրաստվում էին պատերազմելու Ամիր Գունա խանի գործի դեմ:

1606 թ. սեփյաններին հաջողվեց վճռական ճակատամարտում պարտության մատնել օսմանյան բանակին, որից հետո նրանք տիրեցին Հայաստանի ու Վրաստանի ընդարձակ շրջանների: Ձեռք բերված ավարն ամբողջությամբ տեղափոխվեց Երևանի ամրոց: Շահի հրամանով ամրոցը կրկին վերանորոգվեց: Ըստ Իսքանդար Մունշիի՝ շահի հրամայում է Ամիր Գունա խանին վերանորոգել Երևանը և այդ նպատակով մարդիկ է տրամադրում, սակայն օսմանյան բանակի հարձակման մասին լուրը ստանալով՝ որոշում է առժամանակ հետաձգել ամրոցի վերանորոգումը⁴⁷⁹: Այն ի վերջո վերանորոգվում է 1607 թ.⁴⁸⁰:

Ամիր Գունա խանը այնուհետև 1607-1610 թթ. զբաղվեց Երևանը և հարակից շրջանները վերականգնելու ու հավատարիմ հպատակներով մասամբ վերաբնակեցնելու աշխատանքներով: Ըստ Զաքարիա սարկավագի՝ Ամիր Գունա խանը զարկ է տվել քաղաքի վերակառուցմանը և բնակչության ավելացմանը⁴⁸¹, որ հետևանքով շուտով Երևանը կրկին հանդես է եկել որպես բազմամարդ քաղաք: Ըստ Իսքանդար Մունշիի՝ Ամիր Գունա խանը դիտավորյալ չէր շենացնում Երևանի գավառը, քանի որ ուզում էր նախապես ամրապնդել իրանական իշխանությունը

Ադրբեջանում (Արաքս գետից հարավ): Երևանի գավառն այդ ժամանակ պատերազմներից լիովին ավերվել էր: Խանն իր հավատարիմներով հաստատվեց Երևանի ամրոցում, իսկ գործին տեղափոխեց շրջակայքում՝ քաղաքում և ավերակ գյուղերում: Նրա հրամանով Երևանի գավառ են տեղափոխվում նաև թուրքմենական ցեղեր Ադրբեջանից⁴⁸²: Բացի նրա հավատարիմ հպատակներից, որ տեղափոխվում էին Ատրպատական-Ադրբեջանից և այլ վայրերից ու բնակեցվում ամրոցում, նա այստեղ էր բերում ու հատկապես ամրոցից դուրս գտնվող բնակավայրերում տեղափոխում նաև մեծաթիվ հայերի ասպատակված Բարձր Հայքից, մասամբ նաև՝ Տարոնից և Վասպուրականից: Ըստ Զաքարիա սարկավագի՝ Ամիր Գունա խանը «Բ անգամ գնաց ի գաւառ Կարնու, աւերեաց և գերեաց գերկիրն, և եհաս մինչ ի դուռն ամրոցին. և զգերիսն բերեալ յերկիրն Երևանայ բնակեցոյց: Այլ և գնաց կողմամբն Վանայ և Մշոյ. և գերեալ գնոսս՝ եբեր զգերիսն և բնակեցոյց ի նահանգն որ ի մէջ Երևանու [և Էջմիածնայ] ի դաշտն»⁴⁸³: Փաստորեն, Երևանում և Արարատյան երկրում վերաբնակեցվել են հիմնականում Բարձր Հայքի բռնագաղթեցված հայեր, իսկ Վասպուրականից ու Տարոնից բռնագաղթեցվածներին տեղափոխել են Երևանի և Էջմիածնի միջև ընկած բնակավայրերում, այդ թվում՝ Փարաքար գյուղում:

Ըստ Էվլիյա Չելեբիի՝ 1635 թ. իրանական զորքերի կողմից քաղաքի գրավումից հետո Երևանի ամրոցի արևելյան կողմում նոր պարիսպներ են կառուցվել⁴⁸⁴, իսկ ըստ Քաթիբ Չելեբիի՝ ամրոցն ընդհանուր առմամբ վերակառուցվել է⁴⁸⁵:

⁴⁸² "History of Shah 'Abbas the Great (Tārik-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)" by Eskandar Beg Monshi, volume II, p. 930-931.

⁴⁸³ Զաքարիա սարկավագ, հ. Ա, էջ 46:

⁴⁸⁴ "Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century", by Evliya Efendy, p. 153-154.

⁴⁸⁵ "Cronologia storica scritta in lingua Turca, Persiana, & Araba, da Hazi Halifé Mustafá" (Taqwīm at-Tawārikh), Etradotta nell'Idioma Italiano, Da Gio: Rinaldo Carli, In Venetta, 1697, p. 161.

⁴⁷⁸ Arak'el of Tabriz, p. 80.

⁴⁷⁹ "History of Shah 'Abbas the Great (Tārik-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)" by Eskandar Beg Monshi, volume II, p. 879:

⁴⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 911:

⁴⁸¹ Զաքարիա սարկավագ, հ. Ա, էջ 45:

Երևանը XVI դ. վերջին և XVII դ. 1679 թ. երկրաշարժը

Ինչպես ասվեց, դեռևս XV դ. սկզբի դրությամբ Երևանը հիշատակվում է որպես «մայրաքաղաք»: Երևանի ամրոցից դուրս տարածվող քաղաքի մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար սկզբնաղբյուրներում պահպանվել են բավարար տեղեկություններ:

Ի սկզբանե պետք է նշել, որ թեև 1580-ական թթ. սկզբների օսմանյան ասպատակությունները վնասեցին քաղաքային կյանքի զարգացմանը, բայց այն կանգ չառավ: Օրինակ՝ Ջ. Նյուբերին 1581 թ. դրությամբ հիշատակում է Երևանի շուկայում իրականացվող առևտրի մասին⁴⁸⁶:

Ուշագրավ է, որ 1608 թ. Երևանը հիմնականում հաղթահարել էր պատերազմների հետևանքները և վերականգնել իր նախկին վիճակը: Ըստ Իսպանիայի թագավորի պատվիրակ Անտոնիո դե Գուվեայի 1608 թ. հիշատակության՝ «Երևանը ամբողջ Մեծ Հայքի կարևորագույն քաղաքն ու մայրաքաղաքն է, ամբողջովին բնակեցված է հայերով, հողը մշակելի է ու բերրի և հարուստ ամեն տեսակի մթերքներով»⁴⁸⁷: Այստեղ բացի բարեկեցիկ վիճակի ներկայացումից, հույժ կարևոր է այն, որ Երևանն այդ շրջանում բնակեցված էր հայերով, այսինքն՝ ժողովրդագրական առումով ևս քաղաքում զգալիորեն հաղթահարվել էին մեծ բռնագաղթի հետևանքները: Սակայն բնակչությունը Երևանում էապես նոսրացել էր, որն էլ արձանագրել է իտալացի ճանապարհորդ Պ. Դելլա Վալլեն (1586-1652)՝ 1624-1628 թթ. Սեֆյան Իրանի աշխարհագրությունը ներկայացնելիս: Նա գրում է, որ խանի

նստավայր Երևանը (ըստ հեղինակի՝ Իրովան) «ավելի քիչ բնակչություն ունի, քան նախկինում»⁴⁸⁸:

1635 Երևանը սկզբում գրավվեց օսմանյան բանակի, իսկ հետո վերանվաճվեց սեֆյանների կողմից⁴⁸⁹: Ըստ թուրք հեղինակ Քաթիբ Չելեբիի՝ այդ շրջանում Երևանի ամրոցը կավառացել էր, բայց ամրակուր: Այն երկու դարպաս ուներ՝ հարավային՝ Թավրիզի և հյուսիսային՝ Շիրվանի: Քաղաքը շրջապատված էր այգիներով և խաղողի տնկիներով, հողն այնտեղ արգավանդ էր: Այնտեղ կար շուկա, մզկիթ և գետի տեսարանով պալատ⁴⁹⁰: Փաստորեն, հեղինակը նկարագրում է միայն Երևանի ամրոցը:

XVII դ. առաջին կեսին Երևանում տիրող իրավիճակի և բնակչության վերաբերյալ խիստ կարևոր են ճանապարհորդների հաղորդած տեղեկությունները: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ.Բ. Տավերնիեն, որ 1630-ական թթ. և այնուհետև եղել է Երևանում, ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում ամրոցի (ըստ հեղինակի՝ քաղաք) և արվարձանների մասին: Ըստ նրա՝ Երևանը գտնվում էր երկու կայսրությունների սահմանին և գրավվել ու վերագրավվել էր նրանցից յուրաքանչյուրի կողմից: Դրանց պատճառով հին քաղաքը, այսինքն՝ ամրոցը, ավերվել էր (խոսքը հավանաբար սեֆյանների բանակի կողմից Երևանի ամրոցի՝ 1604 թ. ավերման մասին է) և կառուցվել էր նորը՝ 800 քայլ այն կողմ՝ ժայռի վրա, որից ներքև հոսում էր արագընթաց գետը⁴⁹¹: Ամրոցն ուներ երկու շարք պարիսպ՝ ամրացված աշտարակներով: Ամրոցում ապրում էր խանն իր սպաներով ու զինվորներով: Ամրոցից հյուսիս-արևմուտք գտնվում էր արվարձանը, որտեղ 20 անգամ ավելի ժողովուրդ կար, քան քաղաքում (իմա՝ ամրոցում):

⁴⁸⁸ Brentjes S., Schüller V., Pietro Della Valle's Latin Geography of Safavid Iran (1624-1628): Introduction // "Journal for Early Modern History", 10, Leiden, 2006, p. 192.

⁴⁸⁹ "The Cambridge History of Iran", volume 6, p. 284-285.

⁴⁹⁰ "Gihan Numa, Geographia Orientalis", ex Turcico in Latinum versa, Matth. Norberg, pars prima, Göteborg, 1818, p. 555.

⁴⁹¹ "The Six Voyages of John Baptista Tavernier, a Noble Man of France Now Living, Through Turkey into Persia, and the East-Indies, finished in the Year 1670", made English by J.P., London, 1678, p. 13.

⁴⁸⁶ Purchas S., Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes, p. 469.

⁴⁸⁷ "Relation des Grandes Guerres et Victoires Obtenues par le Roy de Perse Cha Abbas Contre les Empereurs de Turquie Mahomet et Achmet Son Fils. Par le P. Fr. Anthoine de Gouvea". Traduit de L'original Portugais. A Rouen, 1646, p. 225.

Արվարձանում էին ապրում բոլոր վաճառականներն ու արհեստավորները, այն հայերի բնակատեղին էր, որոնք այնտեղ չորս եկեղեցի և մեկ վանք ունեին: Ժ.Բ. Տավերնիեի առաջին այցից ոչ շատ առաջ (1630-ական թթ.) նրանք արվարձանում նաև մի հյուրանոց էին կառուցել⁴⁹²: Նրա կողմից կազմված Երևանի առաջին գծապատկերում շեշտված է, որ «արվարձանները՝ բնակեցված քրիստոնյա հայերով»⁴⁹³: Մեկ այլ առիթով հեղինակը դարձյալ գրում է. «Երևանը բնակեցված է բացառապես հայերով»⁴⁹⁴: Դա նման է 1670-ական թթ. սկզբներին Երևանում եղած և 1676 թ. իր ուղեգրությունը շարադրած Յա. Ստրույսի վկայությանը, թե «Երևանում մեծամասամբ ապրում են աղքատ հայեր»⁴⁹⁵:

Հուլիս կարևոր են Ժ.Բ. Տավերնիեի կողմից կազմված՝ Երևանի երկու գծապատկերները, որտեղ, ի թիվս հեղինակի վեց ճանապարհորդությունների ընթացքում ձեռք բերած տեղեկությունների, արտացոլված են նաև քաղաքի՝ 1630-ական թթ. իրողությունները⁴⁹⁶: Երևանի ամրոցի դիմաց՝ Հրազդան (Զանգու) գետի մյուս ափին գտնվող բլրի վրա, որտեղ ներկայումս տեղակայված է «Արարատ» կոնյակի գործարանը, պատկերված է պաշտպանական մի ամրություն, որը հիշատակում է նաև Ժ. Շարդենը՝ կոչելով Կեչիկլալ⁴⁹⁷: Ըստ Ժ.Բ. Տավերնիեի՝ այն կառուցել է տվել Իրանի շահ Սեֆի Ա-ն (1629-1642)՝ քաղաքին հարվածելու համար: Բուն ամրոցի և արվարձանի միջև ներկայացված է անբնակ տա-

⁴⁹² "Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, écuyer baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes", p. 1, Paris, 1679, p. 38. "The Six Voyages of John Baptista Tavernier", p. 13-14.

⁴⁹³ "Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier", p. 1, p. 40-41, "The Six Voyages of John Baptista Tavernier", p. 15.

⁴⁹⁴ "Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier", p. 1, p. 40-41, p. 623.

⁴⁹⁵ Struys J. J., Drie aanmerkelyke en zeer rampspoedige Reizen, Door Italien, Griekenland, Lyfland, Moscovien, Tartaryen, Meden, Persien, Oostindien, Japan, en verscheiden andere Gewesten, Haarlem, 1741, b. 229-230.

⁴⁹⁶ "Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier", p. 1, p. 40-41, "The Six Voyages of John Baptista Tavernier", p. 15.

⁴⁹⁷ "The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies", volume I, p. 246.

րածություն, որտեղ կային շուկաներ: Հասակորեն գծագրված են Չորագյուղը և Երևանի մյուս հատվածները, որտեղ բնակելի տները հիմնականում երկհարկանի կամ եռահարկ են: Արվարձանի (բուն քաղաք) կենտրոնում գծագրված է եկեղեցի, իսկ նրանից այն կողմ՝ քաղաքի ծայրամասում, վանք⁴⁹⁸: Բնչ վերաբերում է Երևանի այգիներին կամ ծառաստաններին, ապա դրանք պատկերված են Հրազդան գետի երկու ափերին, մասնավորապես Առաքել Դավրիժեցու մատնանշած հատվածում՝ ներկայիս Ս. Ջորավոր եկեղեցու (Ս. Անանիայի վանքի) շրջակայքում⁴⁹⁹: Հետաքրքրական է, որ XVII դ. սկզբին Ս. Անանիայի վանքը, ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ «կայ յեզր քաղաքին»⁵⁰⁰: Գծապատկերում նշված է նաև, որ մեծ քարավանային ճանապարհը Երևան էր մուտք գործում քարե կամրջի վրայով արևմտյան կողմից, իսկ Երևանից երկու խոշոր մայրուղիներ շարժվում էին Թիֆլիս և Թավրիզ⁵⁰¹:

Ժ-Լ. Առնոն, անդրադառնալով Ժ. Բ. Տավերնիեի կազմած՝ Երևանի երկու գծապատկերներին, այն կարծիքն է արտահայտել, որ նրա աշխատության 1676 թ. և 1679 թ. հրատարակություններում ներկայացված պատկերների միջև թեև առկա են էական տարբերություններ, սկնհայտ է, որ հեղինակը իր մանրամասն դիտարկումների, գուցե նաև այլ հեղինակներից վերցրած տեղեկությունների հիման վրա հետագայում փորձել է հստակեցնել քաղաքի պատկերը: Ըստ որում, չնայած էական տարբերություններին, երկու գծապատկերներում կան նաև նմանություններ, ին-

⁴⁹⁸ Ժ. Բ. Տավերնիեի գծապատկերների մի ատլաս հրատարակվել է 1810 թ., որտեղ առկա է Երևանի այլ տեղում չհանդիպող պատկեր: "Atlas des voyages de Tavernier", contenant La Carte d'Asie et vingt - trois Planches, gravées par Tardieu, aîné // "Bibliothèque portative des voyages", tome XLIX, Paris, 1810, pl. V.

⁴⁹⁹ Arak'el of Tabriz, p. 235.

⁵⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 188:

⁵⁰¹ "Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier", p. 1, p. 40-41.

չը հուշում է, որ երկրորդ գծապատկերը կազմված է առաջինի հիման վրա⁵⁰²:

Երևանի ամրոցի՝ XVII դ. առաջին կեսի կառուցվածքի մասին էական հավելումներ է պարունակում Էվլիյա Չելեբիի կողմից Երևանի նկարագրությունը 1640-ական թթ. դրությամբ. «Ամրոցը գտնվում է Զանգի գետի եզերքին, ձգված է հարավից դեպի հյուսիս և շատ նեղ է: ...Ունի երեք երկաթե դարպաս. դեպի հարավ՝ Թավրիզի դարպասը, դեպի հյուսիս՝ Մեյդանի դարպասը՝ Յայլայի դարպաս կոչվող, ...դեպի արևմուտք՝ կամրջի դարպասը: ...Քաղաքը բաղկացած է 2060 հողածածկ տներից»⁵⁰³, լավագույնը խանի պալատն է, որը շատ է զարդարվել Էմիրգունների կողմից: Դրա մոտ է դրամահատարանը...: Յայլայի դարպասից դուրս գտնվող արվարձանը կոչվում է հին քաղաք. կամուրջի գլխին Խանի այգին է և արվարձան՝ մզկիթով և բաղնիքով»⁵⁰⁴:

Էվլիյա Չելեբիի տեղեկությունից կարելի է թյուրիմացաբար եզրակացնել, թե 2060 տների գտնվելու վայրը ամրոցից դուրս գտնվող հին քաղաքը կամ արվարձանն էր: Իրականում Էվլիյա Չելեբին այդ տները ներկայացնում է ոչ թե հին քաղաքում կամ արվարձանում, այլ քաղաքում, որտեղ, ի դեպ, գտնվում էին նաև խանի պալատն ու դրամահատարանը: Այսինքն՝ քաղաք ասելով, ի տարբերություն հին քաղաքի, նա նկատի ունի ամրոցը: Այնուհետև, հեղինակը նոր միայն խոսում է հին քաղաքի մասին, ցավոք, չհայտնելով տեղեկություններ ո՛չ տների քանակի և ո՛չ էլ բնակչության մասին: Ուստի պետք է արձանագրել, որ այդ 2060 հողածածկ տները ոչ թե հին քաղաքում էին կամ արվարձանում, այլ ամրոցում: Իսկ ամրոցում բնակվողների թիվն ընդհանրապես նախկինում չի քննարկվել: Եթե որպես այդպիսիք ընկալվեն ամ-

րոցապահ զինվորները (շուրջ հինգ-վեց հազար⁵⁰⁵), ապա Երևանի արվարձանի կամ հին քաղաքի հայության թիվը, որ ըստ Ժ.Բ. Տավերնիեի գրեթե նույն ժամանակ 20 անգամ ավելի էր ամրոցում ապրողներից, պետք է կազմեր շուրջ 100 հազար մարդ, ինչն անհավանական է: Ամենայն հավանականությամբ Էվլիյա Չելեբին նկատի է ունեցել միայն ամրոցի խաղաղ բնակչությունը: Պետք է նշել, որ ամրոցը հիմնականում բնակեցված էր մուսուլմաններով, իսկ հին քաղաքը՝ հայերով: Այդպես էր նաև 1700 թ. դրությամբ: Այդ ժամանակ Երևան այցելած գերմանացի ճանապարհորդ Ֆ. Կ. Շիլլինգերը պատմում է, որ ամրոցում ապրում էին միայն պարսիկներ, իսկ արվարձանում նրանցից 10 անգամ ավելի շատ հայեր⁵⁰⁶:

Երևանի՝ 1670-ական թթ. սկզբի (1672 թ.) իրադրության մանրամասն նկարագրությունը պահպանվել է ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Շարդենի ուղեգրության մեջ: Հեղինակը Երևանը կոչում է «Մեծ Հայքի մայրաքաղաք»⁵⁰⁷: Երևանի նկարագրության մեջ հեղինակը լավագույնս ներկայացնում է քաղաքի պատկերը: Հեղինակը Երևանը ներկայացնում է որպես մեծ, բայց անհրապույր քաղաք⁵⁰⁸, թեև դա հակասության մեջ է մտնում իր իսկ այլ վկայությունների, ինչպես նաև այլ ճանապարհորդների տեղեկությունների հետ: Երևանի ամրոցը, որը փոքր քաղաքի էր նման, ընդգրկում էր մինչև 800 տուն: Այնտեղ ապրում էին «բնիկ պարսիկներ», իսկ հայերը միայն վաճառատներ ունեին, որտեղ նրանք աշխատում և առևտուր էին անում ցերեկը, իսկ երեկոյան հեռանում քաղաքում գտնվող իրենց տները: Ամրոցը հյուսիսարևմտյան հատվածում ձգվում էր ձորի եզերքով, բաղկացած էր եզրային աշտարակներով երեք շարք պարիսպներից և ուներ չորս դար-

⁵⁰² Arnaud Jean-Luc. L'image des villes dans les Six voyages de Jean-Baptiste Tavernier. De l'auteur à l'éditeur. In: Anatolia moderna - Yeni anadolu, Tome 9, 2000. pp. 99-100.

⁵⁰³ Անգլերեն թարգմանության մեջ սխալմամբ նշված է 1060: "Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century", by Evliya Efendy, p. 153.

⁵⁰⁴ Նույն տեղում:

⁵⁰⁵ "Annals of the Turkish Empire" by Naima, volume I, էջ 264:

⁵⁰⁶ Schillinger F. C., Persianische und Ost-Indianische Reis, Nürnberg, 1707, S. 118.

⁵⁰⁷ "Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient", nouvelle édition, de notes, etc. par L. Langlès, tome II, Paris, 1811, p. 128.

⁵⁰⁸ "The Travels of Sir John Chardin into Persia and East Indies", volume I, p. 245.

պաս: Խանի պալատը, որը գեղեցիկ ու մեծ շինություն էր, գտնվում էր ամրոցում՝ ձորաբերանին: Ամրոցից քիչ հեռու գտնվում էր Կեսչիկալա կոչվող փոքրիկ բերդը: Ըստ Ժ. Շարդենի արժեքավոր տեղեկության՝ բուն Երևան քաղաքը գտնվում էր ամրոցից թնդանոթային կրակոցի հեռավորության վրա: Քաղաքի կենտրոնում գործում էին շուկաներ և խարխուլ շինություններ: Քաղաքում գործող գլխավոր եկեղեցիներից մեկը Եպիսկոպոսանիստ էր և կոչվում էր Իրկոու-երիզե, այսինքն՝ երկու երես⁵⁰⁹, իսկ մյուսը՝ Կաթովիկե⁵¹⁰: Ըստ հեղինակին հասած լուրերի՝ այդ եկեղեցիները կառուցվել էին Հայոց թագավորության ժամանակ, իսկ մյուսները՝ ավելի ուշ: Եպիսկոպոսանիստ եկեղեցու մոտակայքում գտնվում էր մի հին աշտարակ՝ կառուցված տաշած քարից և վիմագրերով, որոնք նման էին հայերենին: Այդ աշտարակն առանձնահատուկ ճարտարապետություն ուներ: Եպիսկոպոսանիստի հարևանությամբ գործում էր մեծ շուկան, որի կողքին կիսավեր մզկիթ կար, որը կոչվում էր Դիվ-սուլթան՝ XVI դ. սկզբի տիրակալներից մեկի անունից: Քիչ հեռու գտնվում էր քառանկյուն ընդարձակ հրապարակը՝ շրջապատված ծառերով: Քաղաքում և ամրոցում շատ բաղնիքներ ու իջևանատներ կային: Ամենագեղեցիկ իջևանատունը գտնվում էր ամրոցում՝ խանի պալատից քիչ հեռու: Իջևանատան միջանցքի երկարությամբ գործում էին կտորեղենների կրպակներ, իսկ բուն շենքում՝ մեծ խանութներ: Նրա դիմաց գտնվում էր ամրոցի շուկան՝ պարենամթերքի կրպակներով շրջապատված, իսկ կողքին՝ մզկիթը և երկու սրճարաններ: Ժ. Շարդենի վկայությամբ՝ Երևանի հողը շատ բերրի էր: Քաղաքի եզրերով հոսող երկու գետերը և Գեղարքունի (Սևանա) լիճը քաղաքի բնակիչներին ապահովում էին ձկով: Ժ. Շարդենը գրուցել էր հայերի հետ, և պատմում է, որ նրանց կարծիքով Երևանն աշխարհում ամենահին բնակավայրն էր, քանի որ այն-

⁵⁰⁹ Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու (հավանաբար, Երկուերեսնի) մասին է:

⁵¹⁰ Իմա՝ Կաթողիկե:

տեղ է ապրել Նոյն իր ընտանիքով: Հայերը պնդում էին նաև, որ հենց այնտեղ է գտնվել երկրային դրախտը⁵¹¹:

Ժ. Շարդենի նկարագրությունից կարճ ժամանակ անց Երևանը ենթարկվեց բնական սարսափելի աղետի և մեծ վնասներ կրեց: Երևանի կամ Գառնիի անունով հայտնի երկրաշարժը⁵¹² սկսվեց 1679 թ. հունիսի 4-ին և պարբերաբար կրկնվեց մի քանի օր: Ամենաուժգին ու ավերիչ ցնցումները առաջինը և վերջինն էին: Ըստ ժամանակագրի՝ «Ե ի սաստկությենէ շարժին բլաւ քաղաքն Երևան հանդերձ բերդով և պարսպաւ, կործանեցան տունք և ապարանք գեղեցկաշէնք, քակեցան եկեղեցիք և վանորայք, ցամաքեցան աղբիւրք...: Իսկ մեռելոցն ոչ գոյր թիւ»⁵¹³:

Ըստ Զաքարիա սարկավազի՝ ավերվեցին երեք եկեղեցիներ բուն Երևանում, ինչպես նաև Չորագյուղի եկեղեցին: Իսկ «...բերդն Երևանայ ի հիմանց տապալեցաւ»: Երկրաշարժից Երևանը սնուցող աղբյուրները խցանվեցին և ջրի խնդիր առաջացավ⁵¹⁴:

Երկրաշարժի հասցրած վնասը և մարդկային կորուստները մանրամասնորեն նկարագրում է Զաքարիա Ագուլեցին. «Երևանայ ք եկեղեցին, Երևանայ անապատն, Չորայգեղու եկեղեցին ... ամէն վեր եկաւ: ...Երևանայ բերթն, խանի տներն ... ամէն վեր եկավ: Մինչի Ը (8), Թ (9) օրի հողի տակին մեռել ին հանում: Տուն կեր մին Ե (5), Ը (8), Թ (9) ջան մեռավ: Այս երկրումս ԷՌՁԶ (7600) ջան մեռաւ»⁵¹⁵:

Սակայն շուտով, նաև հարևան խանությունների աջակցությամբ, ամրոցը վերականգնվեց «ամրագոյն քան զառաջինն»:

⁵¹¹ "The Travels of Sir John Chardin into Persia and East Indies", volume I, p. 246-248.

⁵¹² Ambraseys N., Earthquakes in the Eastern Mediterranean and the Middle East, A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900, Cambridge University Press, 2009, p. 519.

⁵¹³ «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, էջ 279, ծանոթ. 65:

⁵¹⁴ «Զաքարեայ սարկավազի պատմագրութիւն», հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, Զաքարիա սարկավազ, հ. Բ, էջ 104:

⁵¹⁵ «Զաքարիա Ագուլեցու որագրությունը», Երևան, 1938, էջ 143:

«Եւ զկամուրձն՝ որ ի ներքոյ ամրոցին էր ի վերայ Հուրաստան գետոյ՝ որ ասի Ջանկի, զնա ևս շինեցին ամրագոյն. և գառուքն՝ որք խափանեալ էին, նորոգեցին, և բերին զջուրն ի քաղաքն Երևան»։ Երևանի Ջալ խանի հրամանով արագորեն վերակառուցվեցին ավերված եկեղեցիները⁵¹⁶։ «Եւ ապա հաստատեցաւ [Ջալ խանը] կարգն Երևանայ ամենայն պիտոյիւք մարմնաւորօք՝ որքան և իշխէր սա Երևանայ»⁵¹⁷։

Պետք է նշել, որ, չնայած 1679 թ. երկրաշարժի աղետալի հետևանքներին, քաղաքի կառուցվածք-հատակագիծը հիմնականում չի փոխվել, ինչը երևում է Երևանի՝ եվրոպացի ճանապարհորդների թողած մինչեւ երկրաշարժի և հետերկրաշարժի կացության մանրակրկիտ նկարագրություններից։

Երևանը 1679 թ. երկրաշարժից հետո

Սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ երկրաշարժից հետո Երևանի պատկերը էապես չի փոխվել։ 1701 թ. օգոստոսի 8-ին Երևան այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Պ. Տուրնեֆորը այն հիշատակում է որպես «նշանակալի քաղաք և Պարսկական Հայաստանի մայրաքաղաք»։ Քաղաքը գտնվում էր ոչ մեծ բլրի վրա և լի էր այգիներով, իսկ տները հիմնականում մեկ հարկանի էին, կավաշեն, որոնցից յուրաքանչյուրը պարսպապատ էր։ Քաղաքի պարիսպները որոշ տեղերում ունեն կրկնակի արևի տակ չորացրած ցեխից պատնեշներ։ Քաղաքի ամենաբարձրադիր մասում գտնվող ամրոցի պարիսպները որակապես շատ ավելի լավը չէին, բայց եռաշար էին։ Այդ օվալաձև ամրոցում մուսուլմանների ավելի քան 800 տուն կար։ Հայերն այնտեղ աշխատում էին, իսկ գիշերը վերադառնում քաղաքում գտնվող իրենց տները։ Ամրոցում 2500 զինվորից բաղկացած կայազոր կար։ Ամրոցի հյուսիսային կողմը լիովին անառիկ էր, քանի որ գտնվում էր անդունդի կողմում։ Ամրոցի դարպասները պատված էին երկաթով։ Շեղիակը ենթադրում է, որ հին քաղաքը

հզոր պաշտպանություն է ունեցել, բայց հետագայում ավերվել է թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում⁵¹⁸։

Քաղաքից հարավ, ամրոցից մեկ մղոն մոտ հեռավորության վրա, գտնվում էր Կետչիկալա ամրոցը՝ պաշտպանված կրկնակի պարսպով։ Բուն ամրոցին կարելի էր մոտենալ եռակամար կամրջով։ Այնուհետև Ժ. Պ. Տուրնեֆորը նկարագրում է Երևանի ամրոցը։ Նրան հատկապես տպավորել էր խանի պալատը իր մեծությամբ և կառուցվածքով։ Հրապարակը պատված էր գեղեցիկ ծառերով։ Շուկան, բաղնիքներն ու քարավանատները վատ տեսք չունեին, հատկապես վերջերս ամրոցի հարևանությամբ կառուցված քարավանատունը գեղեցիկ էր։ Քաղաք մտնելիս տպավորություն էր, որ հայտնվել ես տոնավաճառում կամ շուկայում, քանի որ մուտքով անցնելիս կողքերը ամենուր տարբեր ապրանքներ էին շարված։ Այնուհետև, նկարագրելով հին քաղաքը, հեղինակը նշում է, որ եկեղեցիները փոքր էին և կիսով չափ ստորգետնյա։ Եպիսկոպոսանիստն ու Կաթոլիկ կոչվածը ըստ լուրերի կառուցվել էին հայոց վերջին թագավորների ժամանակներում։ Եպիսկոպոսի նստավայրի կողքին մի հին արևելյան ոճով կառուցված աշտարակ կար, որը գեղեցիկ շինվածք ուներ։ Տեղացիները չգիտեին ո՛չ դրա կառուցման նպատակը և ո՛չ էլ ժամանակը։ Ինչ վերաբերում է քաղաքի մզկիթներին, ապա դրանցում որևէ առանձնահատուկ բան չկար։ Քաղաքում շրջելուց հետո Ժ. Պ. Տուրնեֆորը այցելեց հայոց հայրապետին, որը օթևանել էր քաղաքից դուրս գտնվող հին վանքում⁵¹⁹, որը, հավանաբար, Ս. Անանիայի վանքն էր։ Ակնհայտ է, որ Ժ. Պ. Տուրնեֆորի նկարագրությունը հիշեցնում է Ժ. Շարդենի պատմածը Երևանի մասին, ինչից պարզ է, որ երկրաշարժի հետևանքով քաղաքի կառուցվածքում էական փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել։

Երևան քաղաքի՝ XVIII դ. սկզբի իրավիճակի մասին կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել Աբրահամ Երևանցու գրքում։ Ըստ նրա՝ 1724 թ. օսմանյան բանակի արշավանքի ժա-

⁵¹⁶ Ջաքարիա սարկավագ, հ. Բ, էջ 105։

⁵¹⁷ Նույն տեղում։

⁵¹⁸ Tournefort J.P., A Voyage into the Levant, perform'd by Command of the Late French King, volume III, London, 1741, pp. 178-179.

⁵¹⁹ Նույն տեղում, էջ 180-182։

մանակ Երևանի հին քաղաքի հայերի շրջանում իրականացվել է ընդհանուր գորահավաք ըստ թաղամասերի. Հին Երևանի թաղից չորս հազար զինվոր է հավաքվել, իսկ Ջուխայրենց թաղից՝ 955: 234 զինվոր հավաքել են Կոնդի բռնաները, շուրջ 4000 զինվոր՝ Ձորագյուղի բնակիչները և այնտեղ ապաստանած փախստականները⁵²⁰: Փաստորեն, Երևան բաղկացած էր Հին Երևան, Ջուխայրենց ու Կոնդ թաղամասերից և Ձորագյուղից: Վերջինս գտնվում էր Կոնդի հարևանությամբ՝ Հրազդան գետի ձախ ափին, ամրոցից հյուսիս: Մյուս թաղամասերը տարածվում էին Ձորագյուղից դեպի արևելք: Քաղաքը հյուսիսում ավարտվում էր Կոնդ թաղամասի հյուսիսարևմտյան ծայրամասում գտնվող Երևանի հնագույն գերազմանոցով, որը զարգացած միջնադարի հայտնի պատմագիր և տոմարագետ Հովհաննես Կոզեռնի անունից, որ թաղված էր այնտեղ, հայտնի էր «Կոզեռնի գերեզմանոց» անունով⁵²¹: Արևելյան կողմից քաղաքը շրջապատված էր խիտ այգեստաններով, որոնք պաշտպանում ու պատսպարում էին այն⁵²²:

«Ռևանի գրավման մասին գրքում», որ գրվել է 1724 թ. դեպքերի ժամանակակցի կողմից, ներկայացված է Երևան քաղաքի պատկերը: Ըստ հեղինակի՝ Երևանի ամրոցի արվարձանը երկու կողմերից զառիվայր էր, իսկ ներքևում հոսում էր Զանգի գետը⁵²³: Ըստ Չելեբի-Զադեի՝ Երևանի 1724 թ. կռիվների ընդարձակ նկարագրության՝ Երևանը «մեկը մյուսից 35 քայլաչափ տարածությամբ երկու ամրակուռ և հաստատուն պարիսպներով էր շրջապատված»⁵²⁴: Դատելով թուրք հեղինակի այն տեղեկությունից, թե Երևանի ամրոցի «պաշարումը անպայմանորեն կապված էր վարոշի (արվարձան, ծայրամաս) գրավման հետ», ինչպես նաև

այն նշումից, որ օսմանյան զինվորների կողմից «վարոշի պարիսպների մոտ գտնվող և նրանց կից տները ամբողջովին հողին հավասարվեցին, և պարիսպների շրջակայքը ազատ հրապարակի վերածվեց»⁵²⁵, կարելի է հստակեցնել, որ Երևանի ամրոցի երկու պարիսպներից արտաքինի հարևանությամբ տարածվում էր մի փոքրիկ արվարձան, որը բնակեցված էր պարսիկներով: Վերջինիս առումով խիստ էական տեղեկություններ է պարունակում Էվլիյա Չելեբիի՝ Երևանի նկարագրությունը 1640-ական թթ.: Ինչպես տեսանք, նա տեղեկացնում է, որ ամրոցի հյուսիսային դարպասից այն կողմ տարածվող արվարձան-վարոշը կոչվում էր «հին քաղաք»: Ըստ որում, ինչպես տեսանք, հեղինակը հիշատակում է նաև երկրորդ արվարձանը կամրջի մերձակայքում: Հենց դա էլ օսմանյան բանակը գրավել է հայկական թաղերի ռազմակալումից հետո, քանի որ «վարոշի երկու կողմի քարքարոտ լինելը և դիմացից խիստ ուժեղ թափով հոսող Զանգի գետը, արվարձանի (վարոշ) նվաճումն ու գրավումը դժվարացնում էին»⁵²⁶: Ըստ թ. Կրուշինսկու՝ օսմանյան բանակը, որն արշավել է Երևանի ուղղությամբ, գրավել է այն առաջին իսկ գրոհից⁵²⁷, մինչդեռ հայտնի է, որ բուն Երևանը և Երևանի ամրոցը պաշտպանվել են շուրջ երկու ամիս⁵²⁸: Մյուս կողմից, այն իրողությունը, որ այդ արվարձանը գտնվում էր ամրոցի պարսպի հարևանությամբ, հաստատում է, որ այն հին քաղաքի հետ առնչություն չունեւ, քանի որ Ժ. Շարդենի տեղեկություններից հայտնի է, որ հին քաղաքը գտնվում էր ամրոցից թնդանոթային կրակոցի հեռավորության վրա: Ճիշտ է՝ Ժ. Շարդենի տեղեկությունները վերաբերում են 1670-ական թթ. սկզբներին, որից հետո՝ 1679 թ., տեղի է ունեցել Երևանի երկրաշարժը, սակայն քաղաքի հատակագծում երկրա-

⁵²⁰ Abraham of Erevan, History of the Wars (1721-1738), Annotated Translation from the Original Eighteenth-Century Texts with Introductory Notes by George A. Bournoutian, Costa Mesa, California, Mazda Publishers, 1999, p. 25.

⁵²¹ Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 47:

⁵²² Abraham of Erevan, p. 26.

⁵²³ "1720-1724 Osmanlı-İran muhasebetleri ve Silahsör Kemânî Mustafa Ağâ'nın Revân fetih-nâmesi", by M. Münir Aktepe, İstanbul, 1970, s. 46-47.

⁵²⁴ "Târih-i İsmail Âsım Efendi (Çelebizâde)" // "Târih-i Râşid Mehmed Efendi", c. VI, İstanbul, 1865, s. 202-221.

⁵²⁵ Նույն տեղում, էջ 202-221:

⁵²⁶ Նույն տեղում:

⁵²⁷ "The History of the Late Revolutions of Persia", taken from the Memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan, the second edition, volume II, London, 1733, p. 178.

⁵²⁸ Abraham of Erevan, p. 21-29.

շարժից հետո, ինչպես տեսանք, առանձնապես զգալի փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել:

Վերոհիշյալ տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս ճշգրտելու Երևանի ամրոցի և երկու արվարձանների աշխարհագրական դիրքերը: Հրազդան գետի ձախ գաղիվայր ավին՝ դեպի արևելք, գտնվում էր պարիսպներ ունեցող ամրոցը, իսկ նրա հյուսիսային դարպասից դուրս, արտաքին պարսպի հարևանությամբ, տարածվում էր Էվիյա Չելեբիի հիշատակած արվարձան: Վերջինս, դատելով այն իրողությունից, որ Երևանի հին քաղաքի ինքնապաշտպանության ժամանակ ամբողջ հայությունը համախմբվել էր այնտեղ⁵²⁹, բնակեցված էր մուսուլմաններով: Բուն Երևանը կամ հին քաղաքը տարածվում էր ամրոցից թնդանոթի կրակոցի հեռավորության վրա դեպի հյուսիս և բաղկացած էր վերոհիշյալ թաղամասերից:

Հայտնի է, որ 1724 թ., գրավելով Երևանը, օսմանյան բանակը, հայության շրջանում կոտորած կազմակերպեց⁵³⁰, որի հետևանքով քաղաքում հայերի թիվը խիստ նվազեց: 1727 թ. օսմանյան հարկացուցակներից պարզ է, որ Երևանը ուներ չորս թաղամաս՝ Էսքիշեհիր (Հին քաղաք), Թեմիր Բուլակ (թարգմանաբար՝ Երկաթ աղբյուր կամ հայերի շրջանում՝ Քարահանք), Դերեքենտ (Դերեքոյ, այսինքն՝ Ձորագյուղ) և Դեփեբաշի (կամ Թեփեբաշի՝ Կոնդ)⁵³¹: Հետաքրքիր է, որ Հին Երևան (Հին քաղաք), Կոնդ և Ձորագյուղ թաղամասերը հիշատակված են նաև Աբրահամ Երևանցու աշխատության մեջ 1724 թ. դեպքերը նկարագրելիս, իսկ Երևանի չորրորդ թաղամասը, ըստ նրա՝ Ջուհայրենց թաղն է⁵³²: Երկու տեղեկությունների համադրությամբ հնարավոր է Թեմիր Բուլակի նույնացումը Ջուհայրենց թաղին: Ռուսական զորքի կողմից Երևանի գրավումից հետո քաղաքը ուներ Շահար (Հին քաղաք, զբաղեցնում էր քաղաքի հյուսիսարևելյան հատվածը), Թափաբաշի (զբաղեցնում էր քաղաքի արևմտյան հատվածը) և

⁵²⁹ Նույն տեղում, էջ 24-27:

⁵³⁰ Նույն տեղում, էջ 29:

⁵³¹ “Başbakanlık Osmanlı Arşivi”, Tapu Tahrir Defteri, 901, s. 24-32.

⁵³² Նույն տեղում, էջ 25:

Դեմիրբուլաղ (զբաղեցնում էր քաղաքի հարավարևելյան հատվածը) թաղամասերը⁵³³: Ըստ որում՝ Ձորագյուղը (Դարա-քենդ), որն այդ ժամանակ անմարդաբնակ էր, մտնում էր Թափաբաշիի թաղամասի մեջ⁵³⁴:

Ինչ վերաբերում է 1727 թ. օսմանյան հարկացուցակներին, ապա դրանց տվյալներով՝ Երևանի ամրոցում կամ Հին քաղաքում (հավանաբար, խոսքը Երևանի բուն ամրոցի մասին չէ, այլ Հին քաղաքի կամ Հին Երևանի, քանի որ հարկացուցակներում Երևանի այդ մեծագույն թաղամասը բացակայում է) կային 153 թուրք և 176 քրիստոնյա (դատելով անուններից՝ հայ) հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով և ինը քրիստոնյա ամուրի հարկատու, բոլորը միասին՝ 329 ընտանիք կամ 1654 մարդ (ինը ամուրի հարկատուներ անբաժան): Երևանի Թեմիր Բուլակ թաղամասում բնակվում էին 130 թուրք հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (բոլորը միասին՝ 650 մարդ), Դերեքոյ թաղամասում՝ 39 թուրք և 18 քրիստոնյա հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (բոլորը միասին՝ 57 ընտանիք կամ 285 մարդ) և Դեփեբաշի թաղամասում՝ 106 թուրք և 40 քրիստոնյա հարկատուներ՝ իրենց ընտանիքներով (բոլորը միասին՝ 146 ընտանիք կամ 730 մարդ): Ամրոցում և քաղաքում, ընդհանուր առմամբ, կար 662 ընտանիք (428 թուրքական և 234 քրիստոնյա կամ հայկական, ինչպես նաև ինը ամուրի քրիստոնյա)՝ ընդամենը 3319 մարդ⁵³⁵:

Իսկ Երևանի ամրոցում դեռևս XVIII դ. սկզբին, ըստ ճիզվիտ Մոնիեի՝ ապրում էր չորս հազար մարդ, որից երեք հազարը մուսուլմաններ, իսկ հազարը՝ հայեր⁵³⁶:

Ինչպես տեսանք, Ժ. Բ. Տավերնիեն տեղեկացնում է, որ Երևանում կային չորս եկեղեցիներ և մեկ վանք: Ամենայն հավանականությամբ, չորս եկեղեցիներն էին՝ Կաթողիկե Ս. Աստվա-

⁵³³ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, с. 464.

⁵³⁴ Նույն տեղում, էջ 464-465:

⁵³⁵ “Başbakanlık Osmanlı Arşivi”, Tapu Tahrir Defteri, 901, s. 24-32.

⁵³⁶ “Nouveaux Memoires des Missions De La Compagnie De Jesus Dans Le Levant”, tome III, Paris, 1723, p. 37.

ծածին եկեղեցին՝ կառուցված նախքան XIII դարը⁵³⁷, Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին՝ կառուցված V-VI դդ.⁵³⁸, Կոնդի Ս. Հովհաննես եկեղեցին (հին եկեղեցին ավերվել է 1679 թ. երկրաշարժից, որից հետո նրա տեղում նոր եկեղեցի է կառուցվել⁵³⁹) և Գեթսեմանի մատուռը՝ կառուցված XII-XIII դդ.⁵⁴⁰, իսկ վանքը՝ Ս. Անանիայի վանքը՝ կառուցված Երևանի սահմանին հին դարերում: Վերջինս, ինչպես վկայում են Ժ. Պ. Տուրնեֆորը և Առաքել Դավրիժեցին, գտնվում էր այգիների մեջ և կտրված էր քաղաքից⁵⁴¹:

Ամփոփում

Ի մի բերելով հետազոտության արդյունքները՝ կարելի է հստակ պատկերացում տալ Երևանի XVI-XVIII դդ. կառուցվածքի և հասակագծի մասին: XVI դ. վերջին, երբ կառուցվեց Երևանի նոր ամրոցը, Ծիծեռնակաբերդը աստիճանաբար կորցրեց իր նշանակությունը: Երևանի նոր ամրոցը թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ բազմաթիվ կառուցումների, ավերումների և վերակառուցումների ենթարկվեց, որից հետո դարձավ տարածաշրջանի ամենաամուր և կարևոր ամրոցներից մեկը: Այնտեղ XVI դ. վերջին բնակվում էին մուսուլմաններ, իսկ հետագայում՝ նաև հայեր: Ամրոցի հարավային պարսպի արտաքին կողմում XVII դ. սկզբին բնակվում էին մուսուլմաններ, որոնց տները, ամրոցի ընդարձակման պայմաններում, ընդգրկվեցին նրա մեջ: Ամրոցից դեպի հյուսիս տարածվում էր Երևան քաղաքը, որը տարբեր սկզբնաղբյուրներում, որտեղ ամրոցը կոչված է քաղաք, հիշատակվում է որպես արվարձան կամ վարոշ: Դա բուն Երևանն էր, որի թաղամասերում բնակվում էին գլխավորապես հայեր: XVII դ. վերջին և XVIII դ. սկզբին հայտնի էին քաղաքի

Հին Երևան, Ջուհայրենց ու Կոնդ թաղամասերը և Ձորագյուղը: Օսմանյան սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ XVII դ. ընթացքում մեկ այլ պարսկական արվարձան էր ձևավորվել ամրոցի հյուսիսային պարսպի արտաքին կողմում, որը գրավվեց և ոչնչացվեց օսմանյան զորքի կողմից 1724 թ.:

⁵³⁷ Ղաֆադարյան Կ., Երևանի միջնադարյան հուշարձանները, էջ 24, 26:

⁵³⁸ Նույն տեղում, էջ 32:

⁵³⁹ Նույն տեղում, էջ 46:

⁵⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 45:

⁵⁴¹ Tournefort J.P., A Voyage into the Levant, p. 182, Arak'el of Tabriz, pp. 188,

AREA AND STRUCTURE OF YEREVAN IN XVII-XVIII CENTURIES

Summing up, we can get a certain idea about the structure and plan of Yerevan from the late sixteenth to the early eighteenth century. At the end of the sixteenth century, when a new fortress was built in Yerevan, the old fortress of the city – Tsitsernakaberd gradually lost its significance. The new fortress of Yerevan underwent many buildings, destructions and reconstructions during the Turkish – Persian wars from the sixteenth to the eighteenth century, after which it became one of the strongest and most important fortresses in the region. At the end of the sixteenth century, Muslims lived there, and later also Armenians. At the beginning of the seventeenth century, the part of the Muslims of Yerevan lived on the outer side of the southern wall of the fortress, whose houses, in the conditions of the expansion of the fortress, became part of it. To the north of the fortress stretched the city of Yerevan, which in various sources, where the fortress is called a city, is referred to as a suburb or varosh. It was Yerevan itself, the regions of which were inhabited mainly by Armenians. At the end of the seventeenth century and the beginning of the eighteenth century, the districts of the city were known – Old Yerevan, Juhair, Kond and Dzoragyugh. From the information of Ottoman sources, it can be concluded that during the seventeenth century, another Muslim suburb was formed behind the northern wall of the fortress, which was captured and destroyed by the Ottoman army in 1724.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ XIX Դ.

XIX դ. առաջին քառորդ. հայերը Երևանի բնակչության մեծամասնություն

Երևանի բնակչության տեղաշարժերը XIX դ. ընթացքում ունեցել են խիստ հետաքրքրական դրսևորումներ, որոնց վրա էլ երբեմն հենվում են աղբյուրների պատմակեղծարարները, երբ փորձում են Երևանը ներկայացնել որպես «աղբյուրների քաղաք»⁵⁴²: Ավելին, Երևանի բնակչության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներն էլ երբեմն հաղորդում են հակասական տեղեկություններ, որոնք պատմակեղծարարության համար պարարտ հող են տրամադրում: Պատմակեղծարարները փորձում են այնպես ներկայացնել, թե իբր հայերը մինչև 1828-1829 թթ. Երևանում չեն ապրել և այստեղ են հայտնվել ռուսների կողմից իրականացված վերաբնակեցման արդյունքում, իսկ քաղաքն էլ եղել է «աղբյուրների քաղաք», քանի որ թաթարները կամ «աղբյուրների քաղաքը» այնտեղ մեծամասնություն էին⁵⁴³:

XIX դ. սկիզբը Երևանի պատմության մեջ դժվարին ժամանակաշրջան էր, քանի որ Ցարական Ռուսաստանն ակտիվ ջանքեր էր գործադրում ռազմավարական այդ կարևոր հենակետը Իրանից գրավելու ուղղությամբ: Երևանի գրավման նպատակով պարբերաբար տեղի ունեցող ռազմական գործողությունները, որոնք ուղեկցվում էին բերդի պաշարմամբ, հանգեցրին բնակչության աստիճանական նվազմանը, որը հետևանք էր ինչպես բռնագաղթի, այնպես էլ ծանր պայմաններից դրված արտագաղթի:

⁵⁴² Տե՛ս, օրինակ, Иреванское ханство: российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана, Баку, 2010, с. 78-80.

⁵⁴³ Նույն տեղում:

Մյուս կողմից, թյուրքական մի քանի վաչկատուն ցեղեր, ռուսական զորքի կողմից Այսրկովկասը գրավելուց հետո, տեղափոխվել էին Երևան և հարակից շրջաններ, ինչն ազդել է բնակչության ազգային կազմի հարաբերակցության վրա⁵⁴⁴:

Հրապարակի վրա եղած տվյալները ցույց են տալիս, որ նախքան Ցարական Ռուսաստանին միացվելը հայերը մեծամասնություն էին Երևանում:

1812 թ. Երևանի բնակչությունը, ըստ բրիտանացի դիվանագետ Վ. Աուլիի՝ 13-14 հազար էր, ըստ որում՝ մինչ այդ եղել էր չորս հազար և ավելացել խանի ջանքերի շնորհիվ, ով վերաբնակիչներ էր բերել քաղաք⁵⁴⁵: Քաղաքի բնակչության՝ մինչև չորս հազար նվազման պատճառն էլ այն էր, որ 1804 թ. սկիզբ առած ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ բազմահազար հայեր բռնագաղթեցվել կամ արտագաղթել էին քաղաքից⁵⁴⁶: Ըստ Ղ. Ինճիճյանի՝ Երևանում XIX դ. սկզբին նախկինի համեմատ բնակչությունը նվազել էր մի քանի անգամ, ըստ որում՝ հիմնականում հայերի հաշվին⁵⁴⁷:

⁵⁴⁴ Սարգսյան Հ., Երևանի նահանգի բնակչությունը 50 տարում (1850-1900 թթ.), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», N 1, Երևան, 1990, էջ 114-115:

⁵⁴⁵ Ouseley W., Travels in Various Countries of the East; More Particularly Persia, Volume 3, London, 1823, p. 440.

⁵⁴⁶ Միայն 1804 թ. երկու հազար հայեր հեռացան Երևանից և տեղափոխվեցին Թիֆլիս: Տե՛ս Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санкт-петербург, 1852, с. 526: XIX դ. առաջին քառորդին Երևանից հայերի արտագաղթի և բռնագաղթի մասին մանրամասնորեն տե՛ս Մելքոնյան Ա., Ժողովրդագրական իրավիճակը Երևանում XIX դարի առաջին քառորդին, Երևան քաղաքի պատմության թանգարան, «Երևան 5» գիտական հոգվածների ժողովածու, Երևան, 2018, էջ 91-95:

⁵⁴⁷ Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ և Ամերիկոյ: Մասն առաջին. Ասիա, հատոր Ա, ի Վենետիկ, 1806, էջ 253: Հեղինակը գրում է, որ նախկին 25 հազար տներից 1806 թ. Երևանում մնացել էին երկու հազարը, որոնցից միայն 150-ն էր հայկական: Ակնհայտ է, որ հեղինակի տվյալները հավաստի չեն, քանի որ, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ մեկ տանը բնակվում էր միայն մեկ ընտանիք (իրականում ավելի շատ)՝ 5-6 անդամով, ապա կստացվի, որ քաղաքի 25 հազար տներում

1817 թ. Երևանում եղած բրիտանացի սպա Ջ. Ջոնսոնը վկայում է, որ Երևանում հայերի թիվն ավելի մեծ էր մահմեդականների թվից⁵⁴⁸: Ըստ որում՝ մինչև 1817 թ. Երևան այցելած Ռ. Ք. Փորթերը հաղորդում է, որ քաղաքի բնակչությունը 15 հազարից ավելին չէր⁵⁴⁹: Հայերի թիվը Երևանում, փաստորեն, առնվազն ութ հազար էր: Հայտնի է, որ 1821-1822 թթ. պարսկական բանակը Երևանի խանության տարածքում բնակեցրեց Արևմտյան Հայաստանից բռնագաղթեցված հայերի⁵⁵⁰, սակայն Ջ. Ջոնսոնի վկայությունը ցույց է տալիս, որ հայերը ընդհանուր առմամբ Երևանի մահմեդականների նկատմամբ մինչև այդ էլ՝ 1817 թ. դրությամբ, շարունակում էին ունենալ քանակական գերակշռություն:

Նշվածը հաշվի առնելով Ա. Մելքոնյանը կարծում է, որ 1821-1822 թ. Երևանի խանի կողմից արևմտահայերի բռնի տեղահանման և խնդրո առարկա տարածաշրջան տեղափոխելու հետևանքով Երևանի բնակչությունը 1820-ական թթ. կեսերին դարձավ 17-18 հազար⁵⁵¹, ինչը հաստատվում է պատմաբան, ռազմական գործիչ Վ. Պոտտոյի տեղեկություններով: Վերջինս, անդրադառնալով 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին և մասնավորապես Երևանի բերդի գրավման իրադարձություններին, նշում է, որ 1827 թ. պաշարված բերդում հավաքված քաղաքի

բնակվում էին 125-150 հազար մարդ, ինչը սխալ է: Հավանաբար, տների ճիշտ քանակը Երևանում 2500-ն էր, իսկ բնակչությունը՝ 12500-ից մինչև 15 հազար: Քաղաքում, փաստորեն, մնացել էր երկու հազար տուն՝ ընդհանուր 10-12 հազար բնակչով, որից 150 տունը կամ 750-900-ը հայեր: Կարծում ենք, որ այս վերջին տվյալը ևս իրական չէ, քանի որ դրանից առաջ և դրանից հետո հենց հայերն էին քաղաքում մեծամասնություն, և նույնիսկ ծավալուն բռնագաղթն ու արտագաղթը չէին կարող նման ազդեցություն ունենալ քաղաքի բնակչության ազգային խմբերի հարաբերակցության վրա:

⁵⁴⁸ A Journey from India to England, Through Persia, Georgia, Russia, Poland, and Prussia, in the Year 1817 by Lieut. Col. John Johnson, C. B., Illustrated with Engravings, London, 1818. p. 230.

⁵⁴⁹ Porter R. K., Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, during the years 1817, 1818, 1819, and 1820, volume I, London, 1821, p. 197.

⁵⁵⁰ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 95-99:

⁵⁵¹ Նույն տեղում, էջ 100:

18 հազար բնակչության մեծ մասը հայեր էին⁵⁵²: Նույնն է հայտնում նաև Երևանի ուսուցչական սեմինարիայի ուսուցիչ Կ. Շուլցինը. «Այն ժամանակ (իմա՝ 1827 թ. գարնանը-Ա. Ե., Ա. Զ.) հայերը կազմում էին քաղաքի բնակչության զգալիորեն գերակշռող տարրը»⁵⁵³: Եվ դա նույնիսկ այն բանից հետո, երբ խանը, բացառելու համար ռուսական բանակին քաղաքի հայերի կողմից հնարավոր աջակցությունը, նրանց բազմաթիվ ընտանիքների բռնի հեռացրեց քաղաքից, իսկ տեղահանությանը հակադրվողներին կոտորեց: Բռնագաղթեցվածները քաղաք վերադարձան արդեն ռուսների կողմից Երևանի բերդը գրավելուց հետո⁵⁵⁴:

Երևանի բնակչությունը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո. հայերի թվաքանակի նվազումը

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը, ինչպես և նախորդը հանգեցրեց Երևանի բնակչության կտրուկ նվազման: Ցարական Ռուսաստանին միանալուց հետո՝ 1829-1832 թթ. հաշվումների տվյալներով, Երևանում կար 11463 բնակիչ: Պատմաբան, ազգագրագետ, Հայկական մարզի եկամուտների և արքունի ունեցվածքի վարչության նախագահ Ի. Շուպենի ներկայացրած վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ քաղաքի բնակչության հիմնական մասը կազմել են հայերն ու թաթարները, չնայած այն հանգամանքին, որ նաև նշվում է, որ Հայկական մարզի բնիկ բնակչությունը բաղկացած է եղել հայերից և քրդերից⁵⁵⁵: Սակայն Ի. Շուպենի աշխատության մեջ Երևանի բնակչության ազգային կազմի վերաբերյալ կան միմյանց հակասող երկու

⁵⁵² Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том III: Персидская война 1826-1828 г., выпуск III, издание второе, С.-Петербург, 1888, с. 508. Տե՛ս նաև Покорение Эривани, Солдатская библиотека, издание В. А. Березовского, С.-Петербург, 1900, с. 6.

⁵⁵³ Шульгин К., Взятие г. Эривани (по рассказам старожилов), Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск четвертый, Тифлис, 1884, отдел II, с. 35.

⁵⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵⁵ Шопен И., նշվ. աշխ., էջ 525:

տվյալներ: Սկզբում հեղինակը նշում է, որ Հայկական մարզի (1828-1840 թթ.) Երևան քաղաքում բնակվում էին 6125 հայ և 5338 թաթար, ընդամենը 11463 մարդ⁵⁵⁶, իսկ այնուհետև՝ 1829-1832 թթ. ցարական իշխանությունների հրամանով իրականացրած հաշվումների հիման վրա ներկայացնում վիճակագրական աղյուսակներ, որտեղ նշված թվերի հանրագումարով պարզվում է, որ այդ 11463 բնակիչներն ապրում էին քաղաքի երեք թաղամասերում՝ Շահարում (Հին քաղաք), Կոնդում (Թափաբաշի) և Քարհանքում (Դեմիրբուլալ)՝ 7331 մահմեդական և 4132 հայ (բոշաների հետ միասին, որոնք 46 ընտանիք էին կամ 195 մարդ) հարաբերակցությամբ, ըստ որում՝ հայերի մեջ բնիկների թիվը 2369 մարդ էր, Իրանից ներգաղթածների՝ 1715, Օսմանյան կայսրությունից ներգաղթածներինը՝ 48⁵⁵⁷: Փաստորեն, մի դեպքում նա ներկայացնում է սեփական տվյալները, իսկ մյուս դեպքում՝ ցարական իշխանությունների հրամանով իրականացված հաշվումների արդյունքները: Մի դեպքում մեծամասնություն են հայերը, իսկ մյուս դեպքում՝ մահմեդականները, ըստ որում, եթե հայերի հաշվարկում հատուկ առանձնացվում են բոշաները, ապա մահմեդականների մեջ առանձնացված չեն պարսիկները, թաթարները, քրդերը: Աղյուսակներում մահմեդականների ներքո նշված են միայն թաթարները: Պետք է նշել, որ մահմեդականներին վերագրվող 5338 թիվը հանդիպում է նաև նշված աղյուսակներում. այդպիսին էր Շահար թաղամասի ընդհանուր բնակչությունը, իսկ քաղաքի 11463 բնակիչների մնացած 6125-ը մյուս երկու թաղամասերում՝ Կոնդում և Քարհանքում բնակվող հայերը, բոշաներն ու թաթարներն էին⁵⁵⁸: Դժվար է ասել՝ արդյո՞ք Ի. Շուպենի տվյալներում սխալ է սպրդել, թե՞ իրականում հայերի թիվը Երևան քաղաքում Հայկական մարզի շրջանում գերազանցում էր թաթարականին⁵⁵⁹, սակայն մի բան ակնհայտ է. 1827 թ. դրությամբ

⁵⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 468:

⁵⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 543-546, 635-638, 639-642, 643-646:

⁵⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 543-546, 643-646:

⁵⁵⁹ Զ. Կորկոտյանն, օրինակ, կարծում է, որ 1829-1832 թթ. վիճակագրական տվյալներով քաղաքի մահմեդականների թիվը գերազանցել է հա-

յամբ, երբ ռուսները պաշարել էին Երևանը, քաղաքի 18 հազար բնակիչների մեծամասնությունը, այսինքն՝ առնվազն 10 հազարը հայեր էին⁵⁶⁰, իսկ մահմեդականները, որոնց հիմնական հատվածը թաթարներ էին, փոքրամասնություն էին, այսինքն՝ մոտավորապես յոթ-ութ հազար մարդ։ Փաստորեն, 1829-1832 թթ. դրությամբ, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ մահմեդականները Երևանում քանակապես գերազանցում էին հայերին (ըստ Ի. Շոպենի ներկայացրած վիճակագրության՝ համապատասխանաբար 7331 մահմեդական և 4132 հայ), ապա կստացվի, որ նրանց թվաքանակը 1827 թ. համեմատ գրեթե չի փոփոխվել։ Այդ պարագայում տեսանելի է, որ մեծապես պակասել էին միայն հայերը՝ 1827 թ. տասը հազարից քաղաքի բնիկ հայերի թիվը հասել է 2369-ի՝ պատերազմի պատճառով փաստորեն կրճատվելով ավելի քան չորս անգամ։

Սակայն շատ հնարավոր է, որ իրականում Ի. Շոպենի ներկայացրած՝ հայերի 6125 և թաթարների՝ 5338 թվերում որևէ սխալ չկա. 6125-ը 1828-1832 թթ. ընթացքում հայերի քանակության մի միջանկյալ տվյալ է, երբ հայերի՝ Երևանում աստիճանաբար նվազող թիվը հասել էր 6125-ի և շարունակել ավելի պակասել՝ հասնելով 4132-ի։ Ինչ վերաբերվում է թաթարների թվին, ապա հավանական է, որ քաղաքի 7331 մահմեդականների մեջ հենց այդքան էր հենց թաթարների քանակը։ Ըստ որում, քանի որ Ի. Շոպենի ներկայացրած վիճակագրական աղյուսակներում մահմեդականների ներքո նշված են միայն թաթարներ, կարելի եզրակացնել, որ 5338-ը քաղաքի նստակյաց թաթարների քանակն է, իսկ մնացյալ 1993-ը՝ քաղաքում արձանագրվել են ցարական իշ-

յերի թվին, և միայն XIX դ. վերջին հայերի թիվը սկզբում հավասարվել, իսկ հետո գերազանցել է մահմեդականների թիվը։ Կորկոտյան Զ., Յերեվան քաղաքի ժողովրդագրությունը. հարյուրամյա աճման պատկերը (1830-1930)՝ համադրված Անդրկովկասի մեծ քաղաքների հետ, Յերեվան, 1932, էջ 45-49։ 2. Սարգսյանը, նկատելով Ի. Շոպենի աշխատանքում եղած թվացյալ հակասությունը, նս կարծում է, որ տվյալ ժամանակահատվածում Երևանում թաթարները կազմել են մեծամասնություն (Սարգսյան Զ., Երևանի բնակչության շարժընթացը 1824-1914 թթ., <https://yh.m.am/archives/11337> 09.09.2011)։

⁵⁶⁰ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 100։

խանությունների հրամանով իրականացված հաշվումների ընթացքում և եղել են քոչվոր (հայտնի է, որ Երևանի մահմեդականների շուրջ 15 %-ը քոչվոր է եղել⁵⁶¹), իսկ Ի. Շոպենի կողմից քաղաքի բնակչության տվյալները հավաքագրելիս քաղաքում միայն 5338 թաթար կար։ Այլապես անհնար է, որ Ի. Շոպենը, որ Հայկական մարզի եկամուտների և արքունի ունեցվածքի վարչության նախագահ էր եղել, չնկատեր իր աշխատության մեջ ներկայացրած՝ Երևան քաղաքի բնակչության ազգային կազմի թվային պատկերի վերաբերյալ երկու տվյալների հակասությունը։ Ինչ վերաբերվում է Ի. Շոպենի երկու հիշատակություններում նույնական՝ քաղաքի բնակչության ընդհանուր՝ 11463 թվին, ապա պարզ է, որ ռուսական վարչակարգը հենց այդ թիվն էր ճշտել Երևանի գրավումից հետո կատարած հաշվումների արդյունքում։

Ի վերջո, հարկ է արձանագրել, որ 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրից հետո կազմակերպված ներգաղթի հետևանքով Երևանում հաստատվեց 366 հայկական ընտանիք կամ 1715 մարդ, իսկ 1829 թ. Ադրիանապոլսի պայմանագրից հետո՝ 11 հայկական ընտանիք կամ 48 մարդ⁵⁶², ընդհանուր առմամբ՝ 1763 մարդ։ Վերևում ներկայացված թվերից ակնհայտ է, որ նրանք նկատելի ազդեցություն չեն ունեցել քաղաքի բնակչության թվաքանակի և ազգային կազմի հարաբերակցության փոփոխության վրա։

Ժողովրդագրական փոփոխությունները Երևանում XIX դ. կեսերին և ավարտին. քաղաքում հայերի մեծամասնության վերականգնումը

Երևանի բնակչության թվաքանակի և ազգային կազմի վերաբերյալ բազմաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել XIX դ. կեսերին և վերջին, որոնք հնարավորություն են տալիս հստակորեն ներկայացնելու ժողովրդագրական գործընթացները քաղաքում։ Կատարվել են տարաբնույթ հաշվումներ և մարդահամար-

⁵⁶¹ Սարգսյան Զ., Երևանի նահանգի բնակչությունը 50 տարում, էջ 115։

⁵⁶² Շահազիզ Յե., Հին Յերեվանը, Յե., 1931, էջ 283-284։

ներ, որոնք երբեմն մոտավոր տվյալներ են հավաքագրել և երբեմն հակասել մեկը մյուսին: Պատճառն այն էր, որ Երևանի բնակչության մի մասը նստակյաց չէի, իսկ նստակյացներն էլ հաճախ սխալ տվյալներ են հաղորդել⁵⁶³:

Երևանի բնակչության քանակի և ազգային կազմի վերաբերյալ տվյալներից երևում է, որ քաղաքում հայերի թիվը պակասում է, իսկ մահմեդականներինը՝ ավելանում:

«Կովկասյան օրացույցի» տվյալներով՝ 1834 թ. դրությամբ Երևանի բնակչության թիվը 11465 էր⁵⁶⁴: 1848 թ. և 1849 թ. Երևանի բնակչության քանակը 12815 էր, որից հայեր՝ 5600, թաթարներ՝ 6725⁵⁶⁵: Արդեն 1850 թ. դրությամբ քաղաքում հայերի և թաթարների թիվը հավասարվել էր, թեև ընդհանուր բնակչության քանակը գրեթե չէր փոփոխվել⁵⁶⁶: 1851 թ. դրությամբ Երևանի բնակչության թիվը կտրուկ անկում էր ապրել՝ 9718 մարդ⁵⁶⁷: Մեկ այլ տվյալով՝ այդ ժամանակ Երևանում բնակվում էր 12603 մարդ, սակայն 1834 թ. հետ համեմատած՝ պակասել էր ընտանիքների քանակը՝ 2731-ից մինչև 2606⁵⁶⁸: Քաղաքի 12603 բնակիչներից 6115-ը հայեր էին, 6488-ը՝ թաթարներ, ըստ որում՝ հայ տղամարդկանց թիվը ավելին էր, քան թաթար տղամարդկանց թիվը՝ համապատասխանաբար 3260 և 3205⁵⁶⁹: Հետաքրքիր է, որ 1851 թ. դրությամբ նշվում է, որ մահացությունը Երևանի բնակիչների շրջանում, հատկապես խոլերայի հաճախակի բռնկումների պատճառով, հասնում էր

տարեկան 800 մարդու⁵⁷⁰, ինչն էլ լույս է սփռում քաղաքի բնակչության և ազգային խմբերի թվաքանակների անընդհատ փոփոխությունների իրողության վրա:

1857 թ. Երևանում ապրում էր 9891⁵⁷¹, 1864 թ.՝ 12170 մարդ⁵⁷²: Իսկ ահա 1873 թ. Երևանի բնակչությունը աճել և հասել էր 15040-ի⁵⁷³, այնուհետև դարձյալ նվազել ու 1879 թ. դարձել 12449⁵⁷⁴, իսկ 1884 թ.՝ 12505⁵⁷⁵: Սակայն հաճախ հնարավոր չէ պարզել ինչքան էր հայերի և մահմեդականների թվաքանակը:

Կովկասի տեղանքի և ազգաբնակչության վերաբերյալ Ցարական Ռուսաստանում հավաքագրված նյութերում անդրադարձ կատարելով այն իրողությանը, որ շուրջ 50 տարվա ընթացքում Երևանի ազգաբնակչությունը գրեթե չէր աճել՝ 1829 թ. 11463 մարդուց 1879 թ. հասնելով 12449-ի, նյութերը հավաքողները և վերլուծողները դրա պատճառ էին համարում քաղաքում տարբեր պատճառներով (ավերակներ, ախտների և մեծաքանակ իջևանատների շրջակայքում կուտակված թրիք, ճահիճներ, ջրատարներում փտող աղը, խմելու համար օգտագործվող ջրի որակ և այլն) ձևավորված անառողջ և վնասակար օդը, որի հետևանքով Երևանի բնակիչները հիվանդ և տկար տեսք ունեին: Այդ վնասակար օդը, ինչպես նաև ոչ այնքան որակյալ ջուրը, որ օգտագործում էին երևանցիները, բազմաթիվ հիվանդությունների և մահե-

⁵⁶³ Սարգսյան Հ., Երևանի նահանգի բնակչությունը 50 տարում, էջ 114-115:

⁵⁶⁴ Кавказский календарь на 1852 год, изданный от канцелярии наместника Кавказского, Тифлис, 1851, отделение III, с. 439.

⁵⁶⁵ Кавказский календарь на 1849 год, Тифлис, 1848, отделение II, с. 108; Кавказский календарь на 1850 год, изданный от канцелярии наместника Кавказского, Тифлис, 1849, отделение III, с. 50.

⁵⁶⁶ Кавказский календарь на 1851 год, изданный от канцелярии наместника Кавказского, Тифлис, 1850, отделение III, с. 112:

⁵⁶⁷ Кавказский календарь на 1852 год, изданный от канцелярии наместника Кавказского, Тифлис, 1851, отделение II, с. 94.

⁵⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 439:

⁵⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 441:

⁵⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 439:

⁵⁷¹ Кавказский календарь на 1858 год, изданный от канцелярии наместника Кавказского, Тифлис, 1857, отделение II, с. 125.

⁵⁷² Кавказский календарь на 1865 год, изданный при главном управлении наместника Кавказского, Тифлис, 1864, отделение III, с. 125.

⁵⁷³ Кавказский календарь на 1874 год, изданный при главном управлении наместника Кавказского, Тифлис, 1873, отделение II, с. 172. Հ. Սարգսյանը գտնում է, որ 1873 թ. Երևանի շուրջ 12 հազար բնակիչների 50,1 %-ը հայեր էին, իսկ 48,7 %-ը՝ մահմեդականներ: Սարգսյան Հ., Երևանի բնակչության շարժընթացը 1824-1914 թթ., <https://yhm.am/archives/11337> 09.09.2011

⁵⁷⁴ Зелинский С., Город Эриван, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск первый, отдел I, Тифлис, 1881, с. 14.

⁵⁷⁵ Кавказский календарь на 1884 год (високосный), издан Кавказским статистическим комитетом, Тифлис, 1883, с. 20, 34-35.

րի ավելացման պատճառ էին դառնում՝ կասեցնելով քաղաքի բնակչության աճը, որը պետք էր ակնկալել, քանի որ քաղաքը կայսրության ամենամեծ և բնական արտադրանքի առումով ամենահարուստ նահանգներից մեկի կենտրոնն էր: Մինչդեռ հենց այդ պատճառով Երևանի նահանգի մյուս հատվածներում բնակչությունը միննույն ժամանակահատվածում գրեթե կրկնապատկվել էր⁵⁷⁶: 1870-1879 թթ. վիճակագրական տվյալներով՝ Երևանում մահացել է 2299, ծնվել 3271 հայ, ուստի՝ քաղաքի հայության աճը 10 տարիների ընթացքում կազմել է 972 մարդ, իսկ տարեկան, փաստորեն, միայն 97 մարդ⁵⁷⁷, ինչը ցածր ցուցանիշ է:

Սակայն 1880-ական թթ. երկրորդ կեսից իրավիճակը քաղաքի բնակչության աճի առումով զգալիորեն փոխվեց:

Արդեն 1886 թ. քաղաքում բնակվում էր 14738 մարդ⁵⁷⁸, որից 7142 հայ, 7228 թաթար, 313 ռուս, 14 լեհ, 16 հրեա, 25 այլ ազգերի ներկայացուցիչներ⁵⁷⁹: Փաստորեն, 1886 թ. հայերը քաղաքում կազմում էին 48,47 %, իսկ թաթարները՝ 49,05 %⁵⁸⁰:

1886 թ. և 1897 թ. Ռուսական կայսրության առաջին համընդհանուր մարդահամարի միջև մի միջանկյալ տվյալով, որը վերաբերվում է 1889 թվականին, քաղաքի բնակչությունը 23 հազարից ավելի էր, որի կեսը հայեր էին, իսկ մյուս կեսը՝ ռուսներ, պարսիկներ, թուրքեր, հրեաներ, ասորիներ վրացիներ, հույներ, չերքեզներ և գերմանացիներ⁵⁸¹: Փաստորեն, երեք տարում քաղաքի բնակչության թիվը շուրջ 15 հազարից բարձրացել էր 23 հազարի, որից շուրջ 12 հազարը՝ հայեր, որոնք արդեն կայուն մեծամասնություն էին: Երևանն այդ ժամանակ ուներ յոթ թաղամաս՝ Դամրբուլաղ (Քարհանք), Շեն-թաղ, Նոր-թաղ (Խանլոբաղ), Շհար (Հին քաղաք), Ձորագյուղ (Դարաքենդ), Կոնդ (Թափաբաշ) և

⁵⁷⁶ Зелинский С., նշվ. աշխ., էջ 14-18:

⁵⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 18-22:

⁵⁷⁸ Кавказский календарь на 1897 год, Тифлис, 1896, V, с. 20, 32-33.

⁵⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 58-59:

⁵⁸⁰ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893, с. 216.

⁵⁸¹ Տեղագրութիւն [հայրենագիտութիւն] Երեւանի, աշխատասիրեց Ա. Աղամեանց, Երեւան, 1889, էջ 29:

Նորք, որը մինչ այդ առանձին գյուղ էր և Երևանին էր միացել 1843 թ.⁵⁸²:

1897 թ. Ռուսական կայսրության առաջին համընդհանուր մարդահամարի տվյալներով քաղաքում բնակվում էր 29006 (ըստ «Կովկասյան օրացույցի»՝ 29033⁵⁸³) մարդ⁵⁸⁴: Երևանի նահանգում բնակվում էին 53,16 % հայ, 37,75 % թաթար և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ⁵⁸⁵, իսկ Երևան քաղաքում՝ 29 006 մարդ, որից հայերեն խոսողները 12 523 (43,2 %), իսկ «թաթարերեն» խոսողները՝ 12 359 (42,6 %): Կային նաև այլ լեզուներով խոսող խմբերի ոչ մեծաթիվ ներկայացուցիչներ, օրինակ՝ ռուսերենը՝ 2663 մարդ կամ քաղաքի բնակչության 11 %-ը⁵⁸⁶: Փաստորեն, 10-11 տարում Երևանի բնակչությունը աճել էր գրեթե երկու անգամ, իսկ հայերը շարունակում էին լինել մեծամասնություն:

1899 թ. Երևանում հրատարակվել է քաղաքի վերաբերյալ հայրենագիտական գրքույկ, որտեղ առկա տեղեկությունները, համեմատելով 1889 թ. հրատարակված նմանատիպ գրքույկի⁵⁸⁷ վերոբերյալ տվյալների հետ, կարելի է ներկայացնել քաղաքի բնակչության աճի և նրա ազգային կազմի հարաբերակցության փոփոխության դինամիկան: Տասը տարի անց՝ 1899 թ. տվյալներով, վերոհիշյալ յոթ թաղամասներն ընդգրկող քաղաքում բնակվում էր շուրջ 29 հազար մարդ, որի կեսը հայեր էին, իսկ մյուսները՝ ռուսներ, թուրքեր, պարսիկներ, հրեաներ և այլն⁵⁸⁸: Այսինքն՝ հայերի թիվը 12 հազարից 10 տարում հասել էր 14,5 հազարի:

⁵⁸² Նույն տեղում, էջ 10:

⁵⁸³ Кавказский календарь на 1897 год, Тифлис, 1898, III, с. 20, 34-35.

⁵⁸⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. LXXI: Эриванская губерния, под. ред. Н. Тройницкого, таб. XIII-XIV, 1905, 54-62

⁵⁸⁵ Նույն տեղում, էջ X:

⁵⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 54-62:

⁵⁸⁷ Տեղագրութիւն [հայրենագիտութիւն] Երեւանի, աշխատասիրեց Ա. Աղամեանց, Երեւան, 1889:

⁵⁸⁸ Տեղագրութիւն (հայրենագիտութիւն) Երեւանի, երկրորդ տպագրութիւն, աշխատասիրեց Ա. Աղամեանց, Վաղարշապատ, 1899, էջ 33-34:

Վերևում ներկայացվածից պարզ է, որ, Երևան քաղաքի բնակչության հաշվարկներ կատարելիս պետք է անպայման հաշվի առնել, թե ինչ տարածք էր ընդգրկում քաղաքը առանձին ժամանակահատվածում: Օրինակ՝ Ի. Շոպենի հաշվարկները վերաբերվում են միայն Շհար, Կոնդ և Քարհանք թաղամասերին: Ըստ որում՝ Կոնդ թաղամասի մաս էր կազմում այդ պահին անմարդաբնակ Ձորագյուղը, ինչպես նաև որոշ անմարդաբնակ բնակավայրեր Նորքի ու Հին քաղաքի միջև և Ձորագյուղի հարևանությամբ⁵⁸⁹: Իսկ ահա արդեն յոթ թաղամասերից բաղկացած Երևանում XIX դ. վերջին բնակվում էր մոտ 30 հազար մարդ:

Ամփոփում

Երևան քաղաքի բնակչությունը XIX դ. ընթացքում մերթնդներթ աճելացել ու նվազել է՝ պատերազմների, որոնց կիզակետում հայտնվել է քաղաքը, հիվանդությունների և այլ պատճառներով: Քաղաքի բնակչության և նրա ազգային կազմի վերաբերյալ առկա են բազմաթիվ և տարաբնույթ տեղեկություններ, որոնց համադրումով ստանում ենք հետևյալ պատկերը: Երևանի բնակչության թիվը դարի սկզբին 15-18 հազար մարդ էր, որոնց մեծամասնությունը հայեր էին: Սակայն ռուսական զորքերի կողմից քաղաքի գրավումից հետո, չնայած սկզբում հայերը շարունակում էին մնալ մեծամասնություն, նրանց թիվը աստիճանաբար նվազեց՝ երբեմն զիջելով մահմեդականների թվին, որը ևս կայուն չէր: Սակայն 1870-ական թվականներից սկսած քաղաքի բնակչությունը սկսեց աճել և արդեն 1889 թվականից հայերը Երևանում կրկին դարձան կայուն մեծամասնություն:

Arman Yeghiazaryan
Ara Hovhannisyan

DYNAMICS OF CHANGES IN THE POPULATION AND ETHNIC COMPOSITION OF THE CITY OF YEREVAN IN THE XIX CENTURY

Throughout the XIX century, the population of the city of Yerevan increased and decreased from time to time due to wars in which the city was the epicenter, diseases and other reasons. There are many different types of information regarding the city's population and its national composition. Comparing and combining them, we get the following picture. At the beginning of the century, 15-18 thousand people lived in Yerevan, and the majority were Armenians. However, after the capture of the city by Russian troops, although the Armenians initially remained the majority, their numbers gradually decreased, and sometimes even Muslims, whose numbers were not stable, constituted a relative majority. However, starting in the 1870s, the city's population began to grow, and from 1889 Armenians again became a stable majority in Yerevan.

⁵⁸⁹ Шопен И., նշվ. աշխ., էջ 463-465:

THE CITY OF YEREVAN AT THE EPICENTER OF THE TURCO—
PERSIAN WARS FROM THE LATE SIXTEENTH TO THE EARLY
EIGHTEENTH CENTURY:
CHANGES IN THE STRUCTURE AND DISTRIBUTION OF THE
POPULATION OF THE CITY

Introduction: Yerevan at the Epicenter of the Turco—Persian Wars
in the sixteenth Century

Yerevan,⁵⁹⁰ the capital of the Republic of Armenia, is one of the oldest cities in the world, where the preserved archaeological material allows us to trace the formation of the city to the era of the state of Urartu (between the ninth and sixth centuries B.C.). However, especially in the Middle Ages, the city had already undergone many changes, as a result of which a new environment was formed in it. Even during the period of the Arab invasions (seventh century) it was mentioned as an urban-type settlement with a fortress.⁵⁹¹ Byzantine source of the first half of the tenth century (1047) mentions the Khelidonion fortress,⁵⁹² that is, Tsitsernakaberd in the center of

⁵⁹⁰ In sources, Yerevan is mentioned in several different writings: Yerevan, Erevan, Revan, Irivan, Erivan, Irovan. The earliest mentions of Yerevan are preserved in the Armenian primary sources, where the city is mentioned as "Yerevan". For example, about the mention of Yerevan in connection with the events of the seventh century, see Hovhannēs Draskhanakertci, "History of Armenia", Translation and Commentary by Rev. Krikor H. Maksoudian (Atlanta, Georgia, 1987), 106.

⁵⁹¹ "The Armenian History attributed to Sebeos", Translated, with notes, by R. W. Thomson, part I. Translation and Notes (Liverpool University Press, 1999), 110.

⁵⁹² John Skylitzes, "A Synopsis of Byzantine History (811—1057)", Translated by John Wortley, with Introductions by Jean-Claude Cheynet and Bernard Flusin and Notes by Jean-Claude Cheynet (Cambridge University Press, 2010), 413—14.

modern Yerevan.⁵⁹³ Based on the results of archaeological excavations, Tsitsernakaberd did not lose its significance until the seventeenth century.⁵⁹⁴ From the early fifteenth century, when the territory of Yerevan expanded and its importance increased, in 1405 it mentioned as the "capital".⁵⁹⁵

At the beginning of the sixteenth century, a struggle for dominance in the region began between two powers —Safavid Iran and the Ottoman Empire. In the first years of the reign of Shah Ismail I (1502—1524), the founder of the Safavid state, he conquered all of Iran, Mesopotamia, Atropatene—Azerbaijan, Georgia and Armenia. The power he created bordered on the northwest with the Ottoman state, which extended to the Euphrates River. Bloody wars began between them, lasting for many decades. During this time, the capital of Armenia, Yerevan,⁵⁹⁶ which had an important strategic position, passed from hand to hand several times, undergoing significant changes.⁵⁹⁷

The Safavid armies took control of Yerevan in 1502 after defeating the army of Agh Qoyunlu tribe. Khan, the first Iranian ruler of Yerevan, is referred to as Revan khan, which means "khan of Yerevan". It is interesting that, according to the Ottoman author Evliya Chelebi, Yerevan was built in 1412 by order of Shah Ismail of

⁵⁹³ Ibid., 414, n. 80. See also Grousset René, "Histoire de L'arménie des origines à 1071" (Paris, 1973), 584.

⁵⁹⁴ F. Babayan and A.Zhamkochyan, "Essays on the history and archeology of ancient Yerevan" (Yerevan, 2015), 6 (Armenian edition).

⁵⁹⁵ "Colophons of Armenian Manuscripts", XV century, p. I (1401—50), compiled by L.S. Khachikyan (Yerevan, 1955), 51 (Armenian edition).

⁵⁹⁶ Yerevan is mentioned as the capital of Armenia by several European authors: "Relation des Grandes Guerres et Victoires Obtenues par le Roy de Perse Cha Abbas Contre les Empereurs de Turquie Mahomet et Achmet Son Fils. Par le P. Fr. Anthoine de Gouvea". Traduit de L'original Portugais (A Rouen, 1646), 225. See also "Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient", nouvelle édition, de notes, etc. par L. Langlès, tome deuxième (Paris, 1811), 128.

⁵⁹⁷ "The Cambridge History of Iran", volume 6, "The Timurid and Safavid Periods", edited by P. Jackson and L. Lockhart (Cambridge University Press, 2006), 266, 267, 284.

Iran by one of his generals, Revan Kul khan, who built it in seven years and named it after himself: Revan or Yerevan.⁵⁹⁸ Obviously, this story is not true, since Shah Ismail I, who ruled in 1502—1524, could not order the construction of the fortress for a century ago. And Evliya Chelebi simply made a mistake when he tried to connect the name “Yerevan”, which existed from ancient times and is attested in the primary sources,⁵⁹⁹ with the name of the aforementioned khan. It should be noted that the construction of Yerevan by the order of Shah Ismail by the so-called Revan khan is not confirmed by primary sources.⁶⁰⁰

In one of the hot stages of the Turco—Persian war, at the end of the sixteenth century, the fortress of Yerevan was built and subsequently underwent many reconstructions, around which the Turco—Persian conflict took place in the South Caucasus. This happened in the 1580s. Archaeological excavations in the area of the Yerevan fortress show that the period of construction of the fortress is really the end of the sixteenth century.⁶⁰¹ As we have seen, the ancient fortress of Yerevan Tsitsernakaberd existed until the seventeenth century, having actually lost its significance at the end of the sixteenth century due to the construction of a new fortress.

As in medieval Europe, so in Armenia, the city extended next to the fortress, which was sometimes called a suburb. This process existed in Armenia at the end of the ninth century.⁶⁰²

⁵⁹⁸ Evliya Efendy, “Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century”. Translated from the Turkish by the Ritter Joseph von Hammer, vol. II (London, Oriental Translation Fund, 1850), 150—51.

⁵⁹⁹ For example, Yerevan mentions the Armenian Catholicos Hovhannes Drashanakertsi (Catholicos of all Armenians in 898—925). Hovhannēs Draskhanakertc’i, “History of Armenia”, 106.

⁶⁰⁰ C. Aydoğmuşoğlu, Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri, “OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)”, (2018) 10.

⁶⁰¹ K. Ghafadaryan, “Yerevan: Medieval Monuments and Stone Inscriptions” (Yerevan, 1975), 96-97 (Armenian edition).

⁶⁰² Hovhannēs Draskhanakertc’i, “History of Armenia”, 131.

Construction and Subsequent Expansion of the Yerevan Fortress

Under the Turco—Persian peace treaty of 1555, most of Eastern Armenia, including Yerevan, remained under the rule of Safavid Iran. However, already in 1578, the Ottoman army, led by Lala Mustafa Pasha, invaded Georgia and from there crossed to the Eastern Caucasus. In 1579, Hussein Pasha from Erzurum moved to Yerevan with an army of forty thousand. Although the Ottoman army succeeded in invading the city, it retreated to Erzurum due to the fierce resistance of Muhammad khan’s garrison. In one day, the Ottoman army inflicted great destruction on the city. A mass deportation of the population of Yerevan and the surrounding villages was organized. In one of the Armenian chronicles we read about this: “The inhabitants of the city of Yerevan and eighteen villages were captured and scattered throughout the world”.⁶⁰³ According to Armenian author deacon Zakaria, the Turks captured sixty thousand people (Armenians and Muslims) from the city and the surrounding villages.⁶⁰⁴ According to Armenian author David of Baghesh, thirty thousand people were captured in the city of Yerevan only.⁶⁰⁵ This is confirmed by the information of a Ottoman source that more than twenty thousand women and children were captured from the city of Yerevan alone.⁶⁰⁶ The English traveler and merchant J. Newbery, who visited Yerevan in 1581, tells that in 1579, during the one-day siege of Yerevan, a large number of Christians from the city and other places were captured by the Ottoman army. Only the inhabitants of Arsingam (Armenian

⁶⁰³ “Small Chronicles of the XIII-XVIII Centuries”, volume I, compiled by V.A. Hakobyan (Yerevan, 1951), 172 (Armenian edition).

⁶⁰⁴ “The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker”, volume I (Vagharshapat, 1870), 13 (Armenian edition).

⁶⁰⁵ “Small Chronicles of the XIII-XVIII Centuries”, volume II, compiled by V.A. Hakobyan (Yerevan, 1956), 355 (Armenian edition).

⁶⁰⁶ Peçevi İbrahim Efendi, “Peçevi Tarihi”, c. II, hazırlayan Bekir Sıtkı Baykal (Ankara, 1982), 53.

Erznka, todays Erzincan in Turkiye) bought seven thousand captives.⁶⁰⁷

Yerevan was again captured by the Ottoman army during the hostilities of 1578—1590 in 1583. According to a chronicle, the Turks “took Yerevan and captured the people”.⁶⁰⁸ Sultan Murad III (1574—1595) sent Farhad Pasha to capture Yerevan, who, according to sources, built a new fortress in Yerevan. The Iranian khan of Yerevan, Tokhmakh, having failed to organize resistance, left the city. By order of Farhad Pasha, the construction of a new fortress was quickly started in Yerevan, also using the stones of the destroyed churches. Armenian author Arakel of Tabriz reports that in 1583, by order of the Sultan, his commanders came with an army, captured and destroyed Yerevan. Having also destroyed many churches, they moved their stones to build a fortress.⁶⁰⁹ Then, in one report of 1588, the author calls Farhad Pasha the “conqueror and builder of Erevan”,⁶¹⁰ from which it follows that in 1583 the fortress was built on his order. Then he writes that “in 1583 the fortress of Erevan was built”.⁶¹¹

Another Armenian source (1584) says: “... Farhad Pasha went to capture the city of Yerevan with three hundred thousand cavalry. The Lord, who was sitting there, ran away, and [the pasha] built a great and wonderful building there, destroying many churches and taking

tombstones and cross-stones into the fortress. And the Christian people were completely robbed”.⁶¹²

An Armenian medieval author writes that “Yerevan was conquered, the inhabitants were taken prisoner and a new fortress was built, which still exists today”.⁶¹³

In fact, Armenian sources unanimously attribute the construction of the Yerevan fortress to Farhad Pasha. In this regard, information from Ottoman sources is also interesting. The Ottoman historian Pechevi-Ibrahim writes that Farhad Pasha, the commander of the Ottoman army, captured Yerevan in 1583 and ordered the construction of a fortress there around the khan's palace. The construction of the fortress was completed in forty-five days.⁶¹⁴ The fortress had two walls: “inner” and “outer”.⁶¹⁵

Another Ottoman author, Gelibolulu Mustafa Ali, tells the same story but adds important details. The inner part of the Fortress, in which the khan's palace was located and where the mosque was built, consisted of seven towers and 725 ramparts, and the outer wall consisted of forty-three towers and 1726 ramparts. The above works were completed in forty-five days, and 5601 soldiers were left there as a garrison. The khan's Palace became the residence of the Beylerbeins (governors).⁶¹⁶ Thus, Yerevan became the administrative center of the province of the same name.

⁶⁰⁷ S. Purchas, “HakluytusPosthumus or Purchas His Pilgrimes, Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and others”, volume VIII (Glasgow, 1905), 469.

⁶⁰⁸ “Small Chronicles of the XIII-XVIII Centuries”, volume I, 159.

⁶⁰⁹ Arak'el of Tabriz, “Book of History”, Introduction and Annotated Translation from Critical Text by George A. Bournoutian, (Costa Mesa, California, 2010), 488—89.

⁶¹⁰ There is an error in the English translation of the story of Arak'el of Tabriz. Although the original says “build[er]”, it is translated “rebuilt” (Arak'el of Tabriz, “Book of History”, 491).

⁶¹¹ Arak'el of Tabriz, “Book of History”, 525.

⁶¹² “List of Manuscripts Recently Received by the Mother See of Holy Etchmiadzin”, “Etchmiadzin” magazine, 1950, volume 11—12, 87 (Armenian edition).

⁶¹³ Samuel Anetsi and Continuator, “The Chronicle”, Critical Text, Study and Commentary by K. Matevosyan (Yerevan, 2014), 321 (Armenian edition).

⁶¹⁴ Peçevi İbrahim Efendi, “Peçevi Tarihi”, c. II, 79.

⁶¹⁵ Ibid., 245.

⁶¹⁶ İsmail Hami Danişmend, “İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi”, c. 3 (İstanbul, 1972), 69.

Evliya Chelebi, who visited Yerevan, describing the fortress of Yerevan, gives details about the walls built by Farhad Pasha and Tokhmakh, who was the Iranian khan of Yerevan until 1583.⁶¹⁷

Iranian author Eskandar Monshi, describing the siege and capture of Yerevan in 1603—1604 by the Safavid army, writes that the fortress of Yerevan consisted of three walls, the oldest of which was built by Farhad Pasha.⁶¹⁸

In fact, Ottoman authors report that there was a khan's palace on the site of the future fortress, and the construction of the new fortress began with its walling. However, the testimony of Evliya Chelebi states that there was also a wall in the area, built by the Iranian khan Tokhmakh.

Historian T. Hakobyan, proceeding from the fact that the construction of the fortress lasted forty-five days, believes that it is actually about the reconstruction and strengthening of an already existing fortress.⁶¹⁹ Archaeologist K. Ghafadaryan is convinced that a completely new fortress was built outside the city, where there were no fortifications before.⁶²⁰ Most likely, work was carried out to build new walls and partially restore the old ones, as happened years later, to repel the invasion of the ruler of Iran, Shah Abbas I (1587—1629).⁶²¹ The information of Evliya Chelebi says that the inner fortress was built by Tokhmah khan, and the outer one — by Farhad Pasha. It can be assumed that the khan's palace in the area of the future fortress had

⁶¹⁷ Evliya Efendy, "Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century". Translated from the Turkish by the Ritter Joseph von Hammer, volume II (London, 1850), 153.

⁶¹⁸ Eskandar Beg Monshi, "History of Shah 'Abbas the Great (Tārik-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)", volume II, translated by Roger M. Savory (Boulder, Colorado, 1930), 834.

⁶¹⁹ T. Hakobyan, "The History of Yerevan (1500—1800)" (Yerevan, 1971), 21—22 (Armenian edition).

⁶²⁰ K. Ghafadaryan, "Yerevan: Medieval Monuments and Stone Inscriptions", 96—97.

⁶²¹ "Ta'rīḥ-i Na'imā: Raḡdat al-Ḥusain fī ḥulāṣat aḥbār al-ḥāfiqain", c. I (İstanbul, 1863), 353—54 (Ottoman edition).

certain fortifications, which Evliya Chelebi also mentions, but the construction of the main walls took place on the orders of Farhad Pasha in 1583. It is no coincidence that J. Newbery, describing Yerevan as of 1581, does not mention the fortress, but only that there was a stone bridge about a mile from the city inhabited by Christians.⁶²² There is a point of view that after Farhad Pasha surrounded part of the city with walls, the city was actually divided into two parts, the Turks remained in the fortress, and the non-Muslims, that is, the Armenians, remained in the suburbs.⁶²³

At the end of the sixteenth century, important information about the city of Yerevan was preserved in the Ottoman tax lists. According to them, Turks lived in the fortress, and Armenians lived in the districts of the city. As of 1590, there were twenty-nine taxpayer Muslims with their families in the Yerevan fortress, a total of 145 people.⁶²⁴ The Christians (mostly Armenians and Boshas — a small ethnic group in Yerevan) of the city lived in six districts: Mardiros, Mirza, Kuchuk Kayki, Isalu, Byorekchi Ohan, Derekoy (Armenian Dzoragyugh) in a total of 1855 people.⁶²⁵ It is clear that the sharp decrease in the number of Armenians in the city compared to the pre-war situation was due to the fact that most of it was deported. However, even in such a situation, the Armenians constituted an absolute majority in the city. Altogether, Turks made up seven percent of the city's population.⁶²⁶

Until 1604, Yerevan remained under the rule of the Ottoman Empire.

Shah Abbas I, the ruler of Safavid Iran, launched a war against the Ottoman armies in 1603 to regain lost territories. The Ottoman

⁶²² S. Purchas, "HakluytusPosthumus or Purchas His Pilgrimes", 469.

⁶²³ C. Aydoğmuşoğlu, "Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri", 7.

⁶²⁴ "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", Tapu Tahrir Defteri, 633, 24 (Ottoman edition).

⁶²⁵ Ibid., 24—34.

⁶²⁶ H. Babacan, 1590 Tarihinde Revân'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, "Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi", Isparta, 1 (1995) 44—51.

troops retreated from Tabriz to Yerevan, which was soon besieged by the Safavid army. Arakel of Tabriz testifies that the soldiers who fled from Nakhichevan fortress "On the southern side of the Erevan fortress, by its wall, they made a fence and built yet another fortress. There, together with their military equipment, they locked themselves in".⁶²⁷ According to the Ottoman historian Naima, having received news of the advance of the Iranian army, the Ottoman rulers of Yerevan realized that they could not accommodate their retreating soldiers in the Yerevan fortress, so they decided to build a new wall in the area of Muslim houses, adjacent to the wall on the south side of the fortress. As a result, they built new and higher walls on the south, east and west sides of the fortress.⁶²⁸ Eskandar Monshi reports that in order to accommodate the retreating ten thousand strong army in the Yerevan fortress, a new wall is being built on its southern side within three weeks.⁶²⁹ Before that, two walls were built in 1583, now, in fact, new ones have been built. It is no coincidence that J. Chardin, describing the Yerevan fortress, testifies that "this fortress is surrounded with three walls".⁶³⁰ According to Eskandar Monshi, the fortress of Yerevan consisted of three castles,⁶³¹ probably referring to the three walls of the fortress.

The increase in the number of Muslims in the city as a result of the construction of new walls was recorded as early as 1604, when in June, after an eight-month siege, the fortress of Yerevan was captured by the Iranian army. In addition to the enemy garrison (five — six

thousand soldiers⁶³²), the Shah also released three — four hundred Turkish families from Yerevan.⁶³³ In fact, compared with 1590, the number of Muslims in the fortress increased by more than ten times. After the capture, according to an Ottoman source, the Safavid army destroyed and burned the Yerevan fortress.⁶³⁴ Describing the events of 1604, Naima writes that at that time Yerevan was a well-fortified and powerful fortress, under the walls of which a river flowed.⁶³⁵

The control of Yerevan and the surrounding provinces (in Iranian sources—Chukhūr Sa'ad,⁶³⁶ in Armenian sources—region of Ararat⁶³⁷ or region of Yerevan⁶³⁸) was transferred by the shah to Amir Guna khan, who distinguished himself in battles. His army was moving forward when news came that a large Ottoman army was preparing to march on Yerevan. After that, the retreat of the Safavid army began. Under these conditions, the khan complied with the shah's order to deport the population of the regions subject to him (Yerevan and the surrounding territories).⁶³⁹

Meanwhile, the Ottoman army, which had occupied Yerevan and the surrounding territories, was exhausted and retreated to Van for the winter. According to Arakel of Tabriz, Shah Abbas sent Amir Guna khan with an army to Nakhichevan, ordering him not to allow the enemy to fortify in these areas. khan managed to defeat the Ottoman grouping of troops and keep this region under the rule of the

⁶²⁷ Arak'el of Tabriz, "Book of History", 45.

⁶²⁸ "Ta'rīḥ-i Na'imā: Rauḍat al-Ḥusain fī ḥulāṣat aḥbār al-ḥāfiqain", c. I, 353—54.

⁶²⁹ Eskandar Beg Monshi, "History of Shah 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)", volume II, 833.

⁶³⁰ "The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies", the first volume, containing the author's voyage from Paris to Ispahan (London, 1686), 245.

⁶³¹ Eskandar Beg Monshi "History of Shah 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)", volume I, translated by Roger M. Savory (Boulder, Colorado, 1930), 540.

⁶³² Naima, "Annals of the Turkish Empire" from 1591 to 1659 of the Christian Era. Translated from the Turkish by Ch. Fraser, volume I (London, 1832), 264.

⁶³³ Peçevi İbrahim Efendi, "Peçevi Tarihi", c. II, 245—46:

⁶³⁴ Ibid., 246.

⁶³⁵ Naima, "Annals of the Turkish Empire", volume I, 248.

⁶³⁶ "Persian Documents of Matenadaran", Decrees, volume III (1652-1731), by K.P. Kostikyan (Yerevan, 2005), 297, 300.

⁶³⁷ Arak'el of Tabriz, "Book of History", 58, "The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker", volume II (Vagharshapat, 1870), 59 (Armenian edition).

⁶³⁸ "The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker", volume I, 46.

⁶³⁹ Arak'el of Tabriz, "Book of History", 58—59. "History of Shah 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)" by Eskandar Beg Monshi, volume II, 859.

Shah.⁶⁴⁰ But Yerevan remained occupied by the Ottoman troops, where they were preparing for war with the Iranian army.

In 1606, the Safavids managed to defeat the Ottoman army in a decisive battle, after which they took control of large areas of Armenia and Georgia, including Yerevan. By order of the Shah, the fortress was restored again. According to Iskandar Munshi, the Shah ordered Amir Guna khan to repair Yerevan and provided people for this purpose, but, having received the news of the attack of the Ottoman army, he decided to postpone the repair of the fortress.⁶⁴¹ It was finally renovated in 1607.⁶⁴²

In 1607—1610, Amir Guna khan was engaged in the restoration of Yerevan and its environs and the partial settlement of it with his subjects. According to Deacon Zakaria, Amir Guna khan gave impetus to the reconstruction of the city and the increase in population,⁶⁴³ as a result of which Yerevan soon became a populous city again. According to Iskandar Munshi, Amir Guna khan deliberately did not develop the Yerevan province, because he first wanted to strengthen Iranian power in Azerbaijan (south of the Araks River). Yerevan with the surrounding territories was completely destroyed by wars at that time. Khan settled in the fortress of Yerevan with his loyal subjects, and deployed the army in the vicinity, in the city and in the devastated villages. By his order, Turkmen tribes from Azerbaijan were also resettled in the Yerevan province.⁶⁴⁴ He also settled a large number of Armenians from Western Armenia in Yerevan, especially in settlements outside the fortress.⁶⁴⁵

According to Evliya Chelebi, after the capture of the city by Iranian troops in 1635, new walls were built on the eastern side of the

⁶⁴⁰ Arak'el of Tabriz, "Book of History", 80.

⁶⁴¹ Iskandar Beg Monshi, "History of Shah 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)", volume II, 879;

⁶⁴² Ibid., 911.

⁶⁴³ "The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker", volume I, 45.

⁶⁴⁴ Iskandar Beg Monshi, "History of Shah 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)", volume II, 930—31.

⁶⁴⁵ "The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker", volume I, 46.

Yerevan fortress,⁶⁴⁶ and according to Katib Chelebi, the fortress was completely rebuilt.⁶⁴⁷

Yerevan under the Rule of Iran: the appearance of the city in the seventeenth century according to the descriptions of travelers

As it was said, since the beginning of the fifteenth century, Yerevan has been mentioned as the "capital". In order to get a general idea of the city outside the Yerevan fortress, enough information has been preserved in the primary sources.

First of all, it should be noted that the Ottoman attacks of the early 1580s although damaged the development of urban life, they did not stop it. For example, J. Newbery mentions trade in Yerevan in 1581.⁶⁴⁸

It is noteworthy that in 1608 Yerevan, for the most part, overcame the consequences of wars and restored its former state. According to Antonio de Gouvea, the delegate of the king of Spain, in 1608 Yerevan was the most important city and "capital of all Greater Armenia", was completely populated by Armenians, the land was fertile and rich in all kinds of products.⁶⁴⁹ Here, in addition to the presentation of the situation, it is important that Yerevan at that time was inhabited by Armenians, that is, from the point of view of demography, the consequences of the great deportation were significantly overcome in the city. However, the population of Yerevan significantly decreased, which was recorded by the Italian traveler P. Della Valle (1586—1652), representing the geography of

⁶⁴⁶ Evliya Efendi, "Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century", 153—54.

⁶⁴⁷ "Cronologia historica scritta in lingua Turca, Persiana, & Araba, da Hazi Halifé Mustafá" (Taqwīm at-Tawārikh), E tradotta nell'Idioma Italiano, Da Gio: Rinaldo Carli (In Venetia, 1697), 161.

⁶⁴⁸ S. Purchas, "Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes", 469.

⁶⁴⁹ "Relation des Grandes Guerres et Victoires Obtenues par le Roy de Perse Cha Abbas Contre les Empereurs de Turquie Mahomet et Achmet Son Fils. Par le P. Fr. Anthoine de Gouvea." Traduit de L'original Portugais (A Rouen, 1646), 225.

Safavid Iran in 1624—1628. He writes that “Irovan, though it is the residence of a chan, is less populous than before”.⁶⁵⁰

1635 Yerevan was first captured by the Ottoman army and then reconquered by the Safavids.⁶⁵¹ According to the Ottoman author Katib Chelebi, at that time the fortress of Yerevan was heavily fortified. It had two gates: the southern gate of Tabriz and the northern gate of Shirvan. The city was surrounded by orchards and vineyards, and the soil there was fertile. There was a market, a mosque and a palace overlooking the river.⁶⁵² In fact, the author describes only the Yerevan fortress.

Travelers’ information about the situation and population of Yerevan in the first half of the seventeenth century is very important. French traveler J.-B. Tavernier, who visited Yerevan in the 1630s and later and presented various illustrations of the city [figure 1], provides valuable information about the fortress (according to the author, the city) and its environs. According to him, Yerevan “lying upon the frontiers of both empires, has been taken and retaken by the Turks and Iranians, several times. By which means the old city being ruined (probably referring to the destruction of the Yerevan fortress in 1604 by the Safavid army—A.Y.), they have built a new one, 800 paces on this side, upon a rock, at the foot whereof, upon the west-side runs a rapid stream”.⁶⁵³ The fortress had two rows of walls with towers. Khan lived in the fortress with his officers and soldiers. To the northwest of the fortress was a suburb where twenty times as many people lived as in the city (author means the fortress). All merchants and artisans lived in the suburbs; it was a settlement of Armenians who had four

⁶⁵⁰ S. Brentjes, V. Schüller, Pietro Della Valle’s Latin Geography of Safavid Iran (1624—1628): Introduction, *Journal for Early Modern History*, Leiden, 10 (2006) 192.

⁶⁵¹ “The Cambridge History of Iran”, volume 6, 284—85.

⁶⁵² “Gihan Numa, *Geographia Orientalis*”, ex Turcico in Latinum versa, Matth. Norberg, pars prima (Göteborg, 1818), 555.

⁶⁵³ “The Six Voyages of John Baptista Tavernier, a Noble Man of France Now Living, Through Turkey into Persia, and the East-Indies, finished in the Year 1670”, made English by J.P (London, 1678), 13.

churches and one monastery there. Shortly before the first arrival of J.-B. Tavernier (1630s), a hotel was also built in the suburbs.⁶⁵⁴ On the first map of Yerevan he compiled, it is emphasized that “the suburbs, inhabited by the Armenian Christians”.⁶⁵⁵ In another case, the author again writes: “Yerevan is inhabited exclusively by Armenians”.⁶⁵⁶ Similar information is reported by J. Struys: “Yerevan is mostly inhabited by poor Armenians”.⁶⁵⁷

Two images of Yerevan made by J.-B. Tavernier are very important, where, in addition to the information received by the author during his six travels, the realities of the city of the 1630s are also reflected.⁶⁵⁸ In front of the Yerevan fortress, on a hill on the other side of the Hrazdan (Zangu) river, there is a defensive fortification, which J. Chardin also mentions, calling it Queutchi-cala.⁶⁵⁹ According to J.-B. Tavernier, it was built by Shah Safi I of Iran (1629—1642) to attack the city. Between the fortress itself and the suburbs is an uninhabited space where markets were located. Dzoragyugh and other districts of Yerevan, where residential buildings are mostly two-story or three-story, are clearly delineated. In the center of the suburb (the city itself) a church is drawn, and behind it, on the outskirts of the city, a monastery.⁶⁶⁰ As for Yerevan gardens, they are depicted on both

⁶⁵⁴ “Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, écuyer baron d’Aubonne, qu’il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes”, p. 1 (Paris, 1679), 38. “The Six Voyages of John Baptista Tavernier”, 13—14.

⁶⁵⁵ Ibid., 40—41, “The Six Voyages of John Baptista Tavernier”, 15.

⁶⁵⁶ “Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier”, p. 1, 40—41, 623.

⁶⁵⁷ Struys Jan Janszoon, “Drie aanmerkelyke en zeer rampspoedige Reizen, Door Italien, Griekenland, Lyfland, Moscovien, Tartaryen, Meden, Persien, Oostindien, Japan, en verscheiden andere Gewesten” (Haarlem, 1741), 229—30.

⁶⁵⁸ “Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier”, p. 1, 40—41, “The Six Voyages of John Baptista Tavernier”, 15.

⁶⁵⁹ “The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies”, volume I, 246.

⁶⁶⁰ In 1810, an atlas of maps by J.-B. Tavernier was published containing a rare image of Yerevan [figure 2]. See “Atlas des voyages de Tavernier”, contenant La Carte d’Asieetvingt - trois Planches, gravées par Tardieu, aîné, “Bibliothèque portative des voyages”, tome XLIX (Paris, 1810), pl. V.

banks of the Hrazdan River, in particular, in the area mentioned by Arakel of Tabriz, around the monastery of St. Anania.⁶⁶¹ Interestingly, at the beginning of the seventeenth century, the St. Anania monastery, according to Arakel of Tabriz, “was located on the outskirts of the city”.⁶⁶² The picture also indicates that a large caravan road came to Yerevan along a stone bridge from the western side, and two large highways from Yerevan went to Tiflis and Tabriz.⁶⁶³

J.-L. Arno, referring to two images of Yerevan made by J.-B. Tavernier, expressed the opinion that although there are significant differences between the images presented in the 1676 and 1679 editions of his work, it is obvious that the author, based on his detailed observations, may also be based on information taken from other authors, tried to clarify the image of the city. Moreover, despite significant differences, there are similarities in the two images, which indicate that the second image is based on the first.⁶⁶⁴

The description of Yerevan in the 1640s by the Ottoman author Evliya Chelebi contains significant additions to the structure of Yerevan in the first half of the seventeenth century: “[Fortress] situated on the bank of the Zenghi (Hrazdan river—A.Y), extending from the south to the north, having so little breadth. It has three iron gates; to the south, the gate of Tabriz; to the north, the gate of the Meidan called Yaila Kapûssî...; to the west, the gate of the bridge. The town consists of two thousand and sixty elegant houses covered with earth;⁶⁶⁵ the best is the palace of the Khân much embellished by Emîrgûneh. Near it is the mint. The suburb outside of Yaila Kapûssî is

⁶⁶¹ Arak'el of Tabriz, “Book of History”, 235.

⁶⁶² Ibid., 188.

⁶⁶³ “Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier”, p. 1, 40—41.

⁶⁶⁴ J.-L. Arnaud, *L'image des villes dans les Six voyages de Jean-Baptiste Tavernier, De l'auteur à l'éditeur. “Anatolia moderna - Yenianadolu”*, 9 (2000) 99—100.

⁶⁶⁵ The English translation incorrectly states 1060. See Evliya Efendy “Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century”, 153.

called the old town; at the head of the bridge is the khan's garden, and a suburb with mosque and bath”.⁶⁶⁶

From the information of Evliya Chelebi, one can erroneously conclude that 2060 houses are located in the old city or suburb outside the fortress. In fact, Evliya Chelebi describes those houses not in the old city or in the suburb, but in the city, where, by the way, the khan's palace and the mint were also located. So, under the city, unlike the old city, he means a settlement inside the fortress. Further, the author talks about the old city, unfortunately without giving information about either the number of houses or the population. Therefore, it should be noted that those 2060 houses were not in the old city (suburb), but in the fortress. And the number of people living in the fortress has never been studied before. If the soldiers guarding the fortress (about five or six thousand⁶⁶⁷) are perceived as residents, then the number of Armenians in the suburb of Yerevan or in the old city should have been about hundred thousand people, since, according to J.-B. Tavernier, twenty times more people lived there than in fortresses. But such a number of inhabitants of the old city is unbelievable. Most likely, Evliya Chelebi had in mind only the civilian population of the fortress. It should be noted that the fortress was mainly inhabited by Muslims, and the old city — by Armenians. The same situation was in 1700. The German traveler F. C. Schillinger, who visited Yerevan at that time, says that only Persians lived in the fortress, and there were ten times more Armenians in the suburbs than them.⁶⁶⁸

A detailed description of the situation in Yerevan in the early 1670s (1672) is preserved in the travel notes of the French traveler J. Chardin, who mentions Yerevan (Irvan) as “the capital of Greater

⁶⁶⁶ Evliya Efendy, “Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century”, 153.

⁶⁶⁷ Naima, “Annals of the Turkish Empire”, volume I, 264.

⁶⁶⁸ F. C. Schillinger, “Persianische und Ost-Indianische Reis” (Nürnberg, 1707), 118.

Armenia".⁶⁶⁹ In the description of Yerevan, the author presents an illustration of the city in detail [figure 3]. According to him, Yerevan was a great city but ill-favored and dirty. Only the Yerevan fortress looked like a small city and included up to eight hundred houses. "Natural Persians" lived there, while the Armenians had only shops where they worked and traded during the day, and in the evening, they left for the city. The fortress stretched along the edge of the dreadful precipice, in the northwestern part, consisted of three rows of walls with gates.⁶⁷⁰ The khan's palace was located in a fortress, on the brink of the precipice. Not far from the fortress was a small fort called Queutchi-cala. According to J. Chardin's valuable information, the city of Yerevan itself was at a distance of a cannon-shot from the fortress. In the center of the city there were markets and dilapidated buildings. One of the main churches that operated in the city was the episcopal see and was called "Irkou-ye-rize or two-faces",⁶⁷¹ and the other — "Catovike".⁶⁷² According to the information received by the author, these churches were built during the time of the Armenian kingdom, and the rest — later. Next to the Episcopal Church stood an old tower built of hewn stone with inscriptions similar to Armenian. Next to the Episcopal See was a large market-place, in front of which stood an old and mostly decayed mosque. Not far away was a large square surrounded by trees. There were many baths and inns in the city and the fortress. The most beautiful inn was located in the fortress, not far from the khan's palace. Shops were located along the entire length of the gallery and in the main building of the inn. In front of it was the market-place, surrounded by food shops, and next to it was a mosque and two coffee-houses. According to J. Chardin, Yerevan's

⁶⁶⁹ "Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient", nouvelle édition, de notes, etc. par L. Langlès, tome deuxième (Paris, 1811), 128.

⁶⁷⁰ "The Travels of Sir John Chardin into Persia and East Indies", volume I, 245—46.

⁶⁷¹ Most likely, this is the church of St. Paul and Peter ("Two-faced" in Armenian sources).

⁶⁷² Cat'oghike in Armenian or Cathedral.

land was fertile. Two rivers flowing along the outskirts of the city, and Lake Kiagar-couni-sou (the lake Gegharkuni or Sevan) provided the inhabitants of the city with fish. J. Chardin talked to the Armenians and says that, in their opinion, Yerevan was the oldest settlement in the world, because Noah and his family lived there. The Armenians also claimed that the earthly paradise was located there.⁶⁷³

Shortly after the description of J. Chardin, in 1679, a terrible disaster befell Yerevan and great damage was done. The earthquake, known as the Yerevan or Garni earthquake,⁶⁷⁴ began on June 4, 1679 and was regularly repeated for several days. The most powerful and destructive shocks were the first and last. According to an Armenian chronicle, "the city and fortress were destroyed by the force of the earthquake, houses and beautiful palaces, churches and monasteries were destroyed, springs dried up. There were countless dead".⁶⁷⁵

The restoration of the city of Yerevan after the earthquake of 1679

According to deacon Zakaria, three churches were destroyed in Yerevan itself, as well as a church in Dzoragyugh district. And "... the fortress of Yerevan was destroyed to the ground". Due to the earthquake, sources supplying Yerevan with water were blocked.⁶⁷⁶

The Armenian author Zakaria of Agulis describes in detail the damage caused by the earthquake and the loss of life. "Two churches in Yerevan, the Yerevan monastery, the church of Dzoragyugh were destroyed. ... The fortress of Yerevan, the houses of the khan ... everything was destroyed. Within eight—nine days, the dead were taken out of the ground. There were houses where five, eight, nine

⁶⁷³ "The Travels of Sir John Chardin into Persia and East Indies", volume I, 246—48.

⁶⁷⁴ N. Ambraseys, "Earthquakes in the Eastern Mediterranean and the Middle East", A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900 (Cambridge University Press, 2009), 519.

⁶⁷⁵ "Small Chronicles of the XIII-XVIII Centuries", volume II, 279, n. 65.

⁶⁷⁶ "The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker", volume II, 104.

people had died. Across the country, seven thousand six hundred people died".⁶⁷⁷

But soon, also with the support of neighboring khanates, the fortress was restored "stronger than before". "And the bridge that was under the fortress, on the Hrazdan River, called Zanki, was rebuilt. The blocked streams were restored, and the water reached Yerevan".⁶⁷⁸

It should be noted that, despite the catastrophic consequences of the 1679 earthquake, the structure of the city did not change, as can be seen from the detailed descriptions of Yerevan left by European travelers, which refer to the situation before and after the earthquake.

Information from sources shows that after the earthquake, the structure of Yerevan did not change significantly. J. P. Tournefort, a French traveler who visited Yerevan on August 8, 1701, mentions it as "a considerable city and the capital of Persian Armenia". The city was located on a small hill and was full of vineyards and gardens. The houses had only a ground-floor, without stories above, each of which was surrounded by a wall. The fortress in the highest part of the city had three rows of walls. This oval fortress contained over eight hundred houses, inhabited by Muslims. The Armenians worked there and returned to their homes in the city at night. The fortress was garrisoned by two thousand five hundred soldiers. The northern side of the fortress was completely impregnable, as it was on the brink of the precipice. The gates of the fortress plated over with iron. The author suggests that the old city also had strong defenses, but was subsequently destroyed during the Turco—Persian wars.⁶⁷⁹

South of the city, about a mile from the fortress, was the fort Quetchycala. One could approach the fortress through a three-arched bridge. J. P. Tournefort then describes the fortress of Yerevan. The khan's palace made a special impression on him with its size and structure. The area of the fortress was lined with beautiful trees. The

market, bathhouses and caravanseras located in the fortress looked good; especially the newly built caravansera near the fortress was very nice. When entering the fortress, it felt like you were at a fair or market, because when you pass through the entrance, different products line up everywhere.

Then, describing the old city, the author notes that the churches were small and half underground. Bishop's palace and the Catovique (Cathedral) are rumored to have been built during the time of the last kings of Armenian. Near the Bishop's palace, there was an old tower, which had a beautiful structure. Local residents did not know either the purpose of its construction or the time. As for the city mosques, according to the author, there was nothing particular. After touring the city J. P. Tournefort visited the Armenian Patriarch, who was staying at an old monastery outside the city.⁶⁸⁰ It was probably the monastery of St. Anania. Obviously, J. P. Tournefort's description is reminiscent of J. Chardin's story about Yerevan, from which it is clear that the structure of the city did not undergo significant changes as a result of the earthquake of 1679.

Important information about the situation in the city of Yerevan at the beginning of the eighteenth century was preserved in the book of the Armenian author Abraham of Yerevan. According to him, during the invasion of the Ottoman army in 1724, a general mobilization was carried out among the Armenians of the old city of Yerevan by districts. Four thousand soldiers were gathered from the Old Yerevan district, 955 people from the district of Juhair. 234 soldiers gathered Christianboshas⁶⁸¹ of Kond, about four thousand soldiers — residents of Dzoragyugh and refugees who had taken refuge there.⁶⁸² In fact, Yerevan consisted of the districts of Old Yerevan, Juhair, Kond and Dzoragyugh (Dzoragegh). The latter was located near

⁶⁷⁷ "Diary of Zakaria of Agulis", Yerevan, 1938, 143 (Armenian edition).

⁶⁷⁸ "The Chronicle of Deacon Zakaria of Kanaker", volume II, 105.

⁶⁷⁹ J. P. Tournefort, "A Voyage into the Levant", perform'd by Command of the Late French King, volume III (London, 1741), 178—79.

⁶⁸⁰ Ibid., 180—82.

⁶⁸¹ A small ethnic group.

⁶⁸² Abraham of Erevan, "History of the Wars (1721—1738)", Annotated Translation from the Original Eighteenth-Century Texts with Introductory Notes by George A. Bournoutian (Costa Mesa, California, 1999), 25.

Kond, on the left bank of the Hrazdan River, to the north of the fortress. The remaining districts extended from Dzoragyugh to the east. The city ended in the north with the ancient cemetery of Yerevan, located on the northwestern outskirts of the Kond district.⁶⁸³ On the east side, the city was surrounded by dense gardens that protected and sheltered it.⁶⁸⁴

According to a Ottoman author, a contemporary of the events of 1724, the suburbs of the Yerevan fortress were steep on both sides, and a river flowed below.⁶⁸⁵ According to Chelebi-zade's detailed description of the battles for Yerevan in 1724, Yerevan was "surrounded by two strong walls, thirty-five steps apart from each other".⁶⁸⁶ According to the Ottoman author's information, "the siege of the Yerevan fortress was necessarily connected with the capture of varosh (suburb)", as well as the statement that the Ottoman soldiers "razed the houses near the walls of varosh and adjacent to them to the ground, and the surroundings of the walls are turned into a free area",⁶⁸⁷ it can be clarified that a small suburb is located near the outer of the two walls of the Yerevan fortress, which was inhabited by Persians. As for the suburb, Evliya Chelebi's description of Yerevan in the 1640s contains very important information about it. As mentioned above, he reports that the suburb or varosh, which located beyond the northern gates of the fortress, was called the "old city". The author also mentions a second suburb near the fortress walls and bridge. It was the suburb that the Ottoman army invaded after the capture of the Armenian districts, because "the rocky nature of both sides of varosh and the Zangi River flowing in front of it with a very strong current

made it difficult to conquer and capture the suburb (varosh)".⁶⁸⁸ According to T. Krushinsky, the Ottoman army, marching in the direction of Yerevan, captured it from the first attack,⁶⁸⁹ since it is known that the old city itself and the fortress of Yerevan were defended for about two months.⁶⁹⁰ On the other hand, the fact that this suburb was located next to the fortress walls also confirms that it had no connection with the old city, which, according to J. Chardin, was within a cannon-shot from the fortress. That's right, J. Chardin's information refers to the beginning of the 1670s, after which, in 1679, the Yerevan earthquake occurred, but, as we have seen, there were no particularly significant changes in the structure of the city after the earthquake.

The information mentioned above makes it possible to clarify the geographical position of the Yerevan fortress and two suburbs. On the steep left bank of the Hrazdan River, to the east, there was a walled fortress, and behind its northern gate, adjoining the outer wall, a suburb mentioned by Evliya Chelebi. The latter, based on the fact that during the self-defense of the old city of Yerevan, all Armenians gathered there,⁶⁹¹ was populated by Muslims. The old city extended at a distance of a cannon-shot from the fortress to the north and consisted of the aforementioned districts.

It is known that in 1724, after the capture of Yerevan, the Ottoman army massacred thousands of Armenians of the city,⁶⁹² as a result of which the number of Armenians in the city greatly decreased. From the Ottoman tax lists of 1727, it can be seen that there were four districts in Yerevan: Eskishehir (Old City), Temir Bulak [Iron Spring or Karahank (Stone Mine) in Armenian], Derekent (Derekoy,

⁶⁸³ K. Ghafadaryan, "Yerevan: Medieval Monuments and Stone Inscriptions", 47.

⁶⁸⁴ Abraham of Erevan, "History of the Wars (1721—1738)", 26.

⁶⁸⁵ M. Münir Aktepe, "1720—1724 Osmanlı-İran münaşebetleri ve Silâhşör Kemaîî Mustafa Ağâ'nın Revân fetih-nâmesi" (İstanbul, 1970), 46—47.

⁶⁸⁶ "Târih-i İsmail Âsım Efendi (Çelebizâde)". See "Târih-i Râşid Mehmed Efendi", c. VI (İstanbul, 1865), 202—21 (Ottoman edition).

⁶⁸⁷ Ibid.

⁶⁸⁸ Ibid.

⁶⁸⁹ "The History of the Late Revolutions of Persia", taken from the Memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan, the second edition, volume II (London, 1733), 178.

⁶⁹⁰ Abraham of Erevan, "History of the Wars (1721—1738)", 21—29.

⁶⁹¹ Ibid., 24—27.

⁶⁹² Ibid., 29.

Armenian Dzoragyugh) and Depebashi (or Tepe-bashi, Armenian Kond).⁶⁹³ It is interesting that the districts of Old Yerevan (Old City), Kond and Dzoragyugh are also mentioned in the work of Abraham of Yerevan describing the events of 1724, and the fourth district of Yerevan, according to him, is the district of Juhair.⁶⁹⁴ Comparing this information, Temir Bulak can be identified with the district of Juhair. After the capture of Yerevan by the Russian army in 1827, the city had the following districts: Shahar (Old City, which occupied the northeastern part of the city), Tapabashi (occupied the western part of the city) and Demirbulag (occupied the southeastern part of the city). Dzoragyugh (Dara-kend), which was then uninhabited, was part of the Tapabashi district.⁶⁹⁵

As we have seen, Tavernier reports that there were four churches and one monastery in Yerevan. Most likely, these four churches were: the Katoghike (according to J. Chardin—Catovike, that is Cathedral) or Church of St. Astvatsatsin (St. Holy Mother of God), built before the thirteenth century,⁶⁹⁶ the Church of St. Paul and Peter, built between the fifth and sixth centuries,⁶⁹⁷ the Church of St. Hovhannes in Kond (the old church was destroyed by an earthquake in 1679, after which a new church was built⁶⁹⁸) and the Gethsemane chapel, built between the twelfth and thirteenth centuries.⁶⁹⁹ As for the monastery, it was the monastery of St. Anania, built in ancient times on the border of the city of Yerevan. The monastery, as J. P.

⁶⁹³ “Başbakanlık Osmanlı Arşivi”, Tapu Tahrir Defteri, 901, 24—32 (Ottoman edition).

⁶⁹⁴ Abraham of Erevan, “History of the Wars (1721—1738)”, 25.

⁶⁹⁵ I. Chopin, *Historical Monument of the State of the Armenian Region in the Era of Its Accession to the Russian Empire* (St. Petersburg, 1852), 464—465 (Russian edition).

⁶⁹⁶ K. Ghafadaryan, “Yerevan: Medieval Monuments and Stone Inscriptions”, 24, 26.

⁶⁹⁷ *Ibid.*, 32.

⁶⁹⁸ *Ibid.*, 46.

⁶⁹⁹ *Ibid.*, 45.

Tournefort and Arakelof Tabriz testify, was located in gardens and was cut off from the city.⁷⁰⁰

Conclusion

The study allows to determine the process of development of the city of Yerevan during the long Turco—Persian wars from the late sixteenth to the early eighteenth century. At the end of the sixteenth century, when a new fortress was built in Yerevan, the old fortress of the city —Tsitsernakaberd gradually lost its significance. The new fortress of Yerevan underwent many buildings, destructions and reconstructions during the Turco—Persian wars from the sixteenth to the eighteenth century, after which it became one of the strongest and most important fortresses in the region. At the end of the sixteenth century, Muslims lived in Yerevan fortress, and later also Armenians. At the beginning of the seventeenth century, the part of the Muslims of Yerevan lived on the outer side of the southern wall of the fortress, whose houses, in the conditions of the expansion of the fortress, became part of it. To the north of the fortress stretched the city of Yerevan, which in various sources, where the fortress is called a city, is referred to as a suburb or varosh. It was Yerevan itself, the regions of which were inhabited mainly by Armenians. From the information of Ottoman sources, it can be concluded that during the seventeenth century, another Muslim suburb was formed behind the northern wall of the fortress, which was captured and destroyed by the Ottoman army in 1724.

⁷⁰⁰ J. P. Tournefort, “A Voyage into the Levant”, 182, Arak'el of Tabriz, “Book of History”, 188, 235.

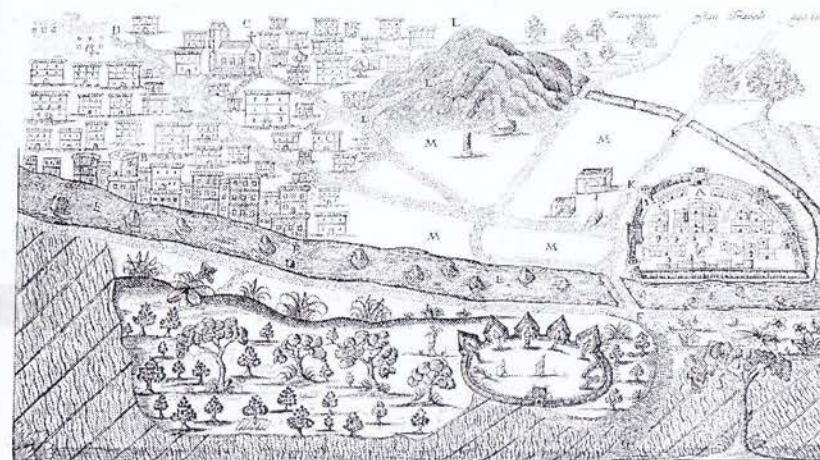
ԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԸ ԹՈՒՐԶ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ
ԷՊԻԿԵՆՏՐՈՆՈՒՄ XVI ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XVIII ԴԱՐԻ
ՄԿԻՋԲ. ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՔԱՂԱՔԻ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՈՒՄ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՄԱՆ
ՄԵԶ

Երևան քաղաքը թուրք-պարսկական երկար պատերազմների ժամանակ (XVI դարի վերջ - XVIII դարի սկիզբ) ենթարկվել է նշանակալից փոփոխությունների, որոնք հետաքրքրական են ոչ միայն պատմագիտության, այլև պատմական աշխարհագրության, ժողովրդագրության և քաղաքական գիտության տեսանկյունից:

XVI դ. վերջին, երբ կառուցվեց Երևանի նոր ամրոցը, Ծիծեռնակաբերդը աստիճանաբար կորցրեց իր նշանակությունը: Երևանի նոր ամրոցը թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ բազմաթիվ կառուցումների, ավերումների և վերակառուցումների ենթարկվեց, որից հետո դարձավ տարածաշրջանի ամենաամուր և կարևոր ամրոցներից մեկը: Այնտեղ XVI դ. վերջին բնակվում էին մուսուլմաններ, իսկ հետագայում՝ նաև հայեր: Ամրոցի հարավային պարսպի արտաքին կողմում XVII դ. սկզբին բնակվում էին մուսուլմաններ, որոնց տները, ամրոցի ընդարձակման պայմաններում, ընդգրկվեցին նրա մեջ: Ամրոցից դեպի հյուսիս տարածվում էր Երևան քաղաքը, որը տարբեր սկզբնաղբյուրներում, որտեղ ամրոցը կոչված է քաղաք, հիշատակվում է որպես արվարձան կամ վարոշ: Դա բուն Երևանն էր, որի թաղամասերում բնակվում էին գլխավորապես հայեր:

Օսմանյան սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ XVII դ. ընթացքում մեկ այլ մուսուլմանական (հավանաբար, պարսկական) արվարձան էր ձևավորվել ամրոցի հյուսիսային պարսպի արտաքին կողմում, որը զրավվեց և ոչնչացվեց օսմանյան զորքի կողմից 1724 թ.:

Figure 1

- The Plateaux of Erivan and the Suburbs.
- A. The Town and Fort.
 - B. The Suburbs, situated by the Armenian Clasp.
 - C. The Citadel.
 - D. The Castle.
 - E. The House of the Governor.
 - F. The House of the Bishop.
 - G. The Mosque of the Governor.
 - H. The Mosque of the Bishop.
 - I. The Mosque of the Sultan.
 - J. The Mosque of the Sultan.
 - K. The Mosque of the Sultan.
 - L. The Mosque of the Sultan.
 - M. The Mosque of the Sultan.
 - N. The Mosque of the Sultan.
 - O. The Mosque of the Sultan.
 - P. The Mosque of the Sultan.
 - Q. The Mosque of the Sultan.
 - R. The Mosque of the Sultan.
 - S. The Mosque of the Sultan.
 - T. The Mosque of the Sultan.
 - U. The Mosque of the Sultan.
 - V. The Mosque of the Sultan.
 - W. The Mosque of the Sultan.
 - X. The Mosque of the Sultan.
 - Y. The Mosque of the Sultan.
 - Z. The Mosque of the Sultan.

Illustration of Yerevan from the 1678 edition of J.-B. Tavernier's book

Figure 2

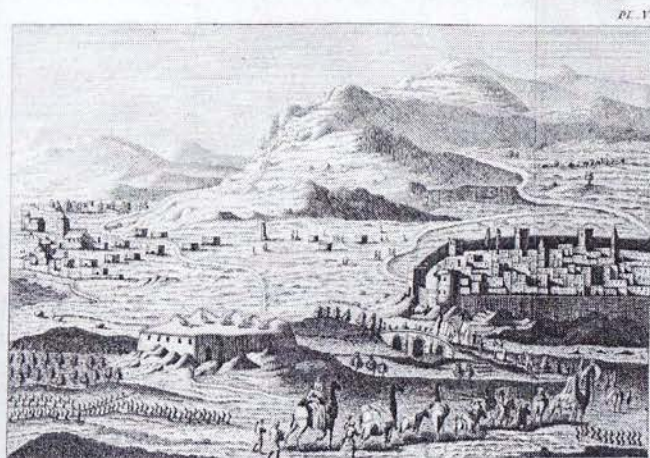

Illustration of Yerevan from the atlas of J.-B. Tavernier's voyages
(1810)

Figure 3

Illustration of Yerevan from the 1686 edition of J. Chardin's book

Բաժին երրորդ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԵՎ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արման Եղիազարյան
Արա Հովհաննիսյան
Ալիկ Ղարիբյան
Արմինե Չիրոյան

ԱՂԲԵՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԱԴՐՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ (ԸՍՏ ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐԻ)

Մուտք

Պատմության դասագրքերը մեծ նշանակություն ունեն մատաղ սերնդի դաստիարակության գործում՝ նրանում ձևավորելով հայրենիքի, ժողովրդի ու նրա պատմության վերաբերյալ աշխարհագրական, ժամանակագրական ու բովանդակային գիտելիքներ: Պատահական չէ, որ մի շարք երկրներում պատմության դասագրքերը, քաղաքական պայմանների թելադրանքով, ձեռք են բերում նաև գաղափարաբանական գործառույթներ՝ փորձելով պատմական գիտելիքից գատ և նույնիսկ նրա փոխարեն նոր սերնդի մեջ սաղմնավորել գաղափարաքաղաքական բնույթի պատկերացումներ, որոնք հաճախ ոչ միայն խեղաթուրում են պատմական իրողությունները, այլ նաև մյուս ժողովուրդների նկատմամբ ձևավորում թշնամական վերաբերմունք:

Հոդվածի նպատակը պատմության աղբյուրաբանական դպրոցական դասագրքերի քննական վերլուծության հիման վրա Աղբյուրաբանի պատմության շարադրման հայեցակարգի լուսաբանումն է: Խնդիր է դրվել բացահայտել «աղբյուրաբանների պատմական տարածքի», նրանց ծագման ու ձևավորման հիմնահարցերի վերաբերյալ, ինչպես նաև հարևան ժողովուրդների տարածքների նկատմամբ հավակնությունների առումով աղբյուրաբանների հեղինակների հիմնական մոտեցումները:

Աշխատանքը շարադրելիս կիրառվել է պատմաքննական մեթոդը: Վերջինիս շրջանակներում փորձ է արվել բացահայտելու աղբյուրաբանական դասագրքերում պատմական սկզբնաղբյուր-

ների տեղեկությունների հետևողական խեղաթուրումը և դրա շարժառիթները՝ հրնթացս լուսաբանելով ինչպես նշված տեղեկությունների բուն իմաստը, այնպես էլ ներկայացնելով աղբյուրների հեղինակների կեղծիքները ի ցույց դնող նորանոր տեղեկություններ:

Հոդվածում բացահայտվում են պատմության աղբյուրաբանական դասագրքերի հեղինակների կատարած բազմաթիվ նմանատիպ կեղծիքներ, ներկայացվում դրանց հետևանքով առաջացած հակասությունները, ինչպես նաև այդ դասագրքերի հստակ հակահայկական բովանդակությունը:

Աղբյուրաբանական «պատմական» տարածքն ըստ դպրոցական դասագրքերի

Ըստ աղբյուրների հեղինակների՝ Աղբյուրաբանական հին ժամանակներից ի վեր ունեցել է ծավալուն տարածքներ: Դրանց սահմանները հարավում հասել են մինչև Համադան, Ղազվին ու Զենջան՝ ընդգրկելով Իրանի հյուսիսային հատվածը, հյուսիսում՝ մինչև Մեծ Կովկասի լեռնաշղթա և Դերբենտ, արևելքում նրա սահմանները ողողել են Կասպից ծովի ջրերը, արևմուտքում՝ այսպես կոչված Արևելյան Անատոլիայից մինչև Սևանա լճի ավազան՝ ներառելով Երևանը, ինչպես նաև Թիֆլիսը (պատմական Բորչալուի մահալ) և Ուրմիա լճի արևմտյան ափերը⁷⁰¹: Փաստորեն, նրանք իրենց պատմական տարածք են համարում ներկայիս Իրանի Իսլամական Հանրապետության մի զգալի հատվածը, Հայաստանի Հանրապետության գրեթե ողջ տարածքը՝ համարելով այն «Արևմտյան Աղբյուրաբան», Վրաստանի արևելյան շրջանները, ինչպես նաև Ռուսաստանի Դաշնության հարավային մի հատված (տե՛ս նկար 1):

⁷⁰¹ Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, отечество, 5-й класс, методическое пособие для учителя, Баку, 2012, с. 21. Տե՛ս նաև Махмудлу Я., Агаев С., Хубьяров Б., Алишова Х., Гусейнова Л., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 7-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2014, с. 61.

Շրջանավոր աամենատարածված քարտեզներից մեկը (տե՛ս նկար 1) ներկայացված է Աղբյուրաբանի 10-րդ դասարանի դպրոցական դասագրքի 32-րդ էջում և վերաբերում է Ք.ա. IV-I դարերին⁷⁰²: Քարտեզի վրա նշված տարածքին տրված է Աղբյուրաբան անվանումը: Մակայն խնդիրն այն է, որ ո՛չ տվյալ և ո՛չ էլ որևէ այլ պատմափոխություն չի եղել Աղբյուրաբան կամ այլ անվանումով և ներկայացված տարածքն ընդգրկող առանձին պետություն կամ վարչատարածքային միավոր: Ավելին՝ տվյալ ժամանակահատվածում նույնիսկ հենց իրենց՝ ներկայիս աղբյուրաբանի հեղինակների «խոստովանությամբ» չի եղել ձևավորված ո՛չ աղբյուրաբանի ժողովուրդ և ո՛չ էլ աղբյուրաբանի ազգ⁷⁰³: Այդ ժամանակ իրենց իսկ պնդումներով դեռևս չի շրջանավորվել նույնիսկ Աղբյուրաբան անվանումը: Հին աղբյուրներում Աղբյուրաբան անվան նախնական տարբերակը հնչել է որպես Ատրպատական՝ կապված դրանից հարավ գտնվող երկրամասի հետ: VII դարից սկսած արաբական աղբյուրներում այս տարածքը սկսեց կոչվել Աղբյուրաբան⁷⁰⁴: Այն իբրև թե վերաբերում էր ինչպես բուն Ատրպատականին (ըստ աղբյուրների հեղինակների՝ Հարավային Աղբյուրաբան), այնպես էլ ներկայիս Աղբյուրաբանի հանրապետության հարավային որոշ շրջանների: Բայց այստեղ ևս աղբյուրաբանների պնդումներն իրականությանը չեն համապատասխանում, քանի որ արաբ հեղինակների վկայությամբ Աղբյուրաբան անվանումը վերաբերել է միայն Ատրպատականին, այլ ոչ թե ներկայիս Աղբյուրաբանի տարածքին: Ատրպատական-Աղբյուրաբանը ներկայիս Այսրկովկասի

⁷⁰² Алиев Т., Агаларов П., Гулиев Н., Гасымов Э., Бабаев Ф., Гусейнов Э., Асадов К., Мамедов Р., История Азербайджана, учебник для 10-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2017, с. 32.

⁷⁰³ Махмудлу Я., Алиев Г., Абдуллаев Г., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, учебник для 9-го класса общеобразовательных школ, с. 39.

⁷⁰⁴ Алиев В., Бабаев И., Джафаров И., Мамедова А., История Азербайджана 6 (учебник по предмету История Азербайджана для 6-го класса общеобразовательных школ), Баку, 2017, стр. 62.

տարածքից բաժանվում էր Արաքս գետով⁷⁰⁵: Աղրբեջանցիների ներկայացրած սահմաններում (տե՛ս քարտեզը) Աղրբեջան անվանումով միասնական պետություն երբևէ գոյություն չի ունեցել: Այս մասին չկա որևէ տեղեկություն, ինչը արտացոլված է XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի հանրագիտարաններում⁷⁰⁶:

Աղրբեջանցիները նշված ձևով ներկայացնելով իրենց «պատմական» սահմանները՝ իրենց են վերագրում ողջ պատմության ընթացքում այդտեղ տեղի ունեցած գրեթե ցանկացած իրադարձություն: Պատմությունը շարադրելով նման տրամաբանությամբ՝ նրանք միաժամանակ տարածքային նկրտումներ են ցուցաբերում իրենց գրեթե բոլոր հարևանների նկատմամբ: Այստեղ բացառություն է կազմում թերևս միայն Թուրքիայի Հանրապետությունը, ում հետ վերջիններս ունեն հատուկ հարաբերություններ և որտեղ բնակվող ժողովրդի հիմնական հատվածին ամեն կերպ փորձում են նույնացնել իրենց հետ:

Այսպես կոչված աղրբեջանցի ժողովրդի ծագման և ձևավորման խնդրի ներկայացումը աղրբեջնական դպրոցական դասագրքերում

Աղրբեջանցի հեղինակները, կապված այն իրողության հետ, որ «աղրբեջանցի» հասկացությունը հին և միջին դարերում և նոր ժամանակներում երբեք չի օգտագործվել, կիրառում են մի հնարք, որով փորձում են փակել այս «բացը»: Հորինվել է մի թեզ, ըստ որի, սկսվելով հնագույն շրջանում, աղրբեջանցի ժողովրդի ձևավորումը ավարտվել է IX դ., իսկ ահա XIX դ. վերջին, կապված աղրբեջանցի ժողովրդի ազգային ինքնության հստակեցման

⁷⁰⁵ Stü Jacut's Geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg und Paris herausgegeben von Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig, 1924 (in sechs Bänden), էջ 183-184, Ibn Khordadbeh, Kitáb al-masâlik wa'l-mamâlik.-BGA, editio II, p. VI, Lugd. Bat., 1967, էջ 121.

⁷⁰⁶ Брокгауз А. (Лейпциг), Ефронь А., (С.-Петербург), Энциклопедический словарь, под. ред. Андреевского, томъ 1, А-Алтай, С.-Петербургъ, 1890, с. 212, The Encyclopaedia Britannica, Eleventh Edition, Volume III, New York, 1910-1911, p. 80.

հետ, ի հայտ եկավ աղրբեջանական ազգը: Աղրբեջանական դասագրքերի հեղինակների կարծիքով աղրբեջանցի ժողովրդի կազմավորման գործընթացը սկսվել է դեռևս մեր թվարկությունից առաջ և շարունակվել աքեմենյանների օկուպացիայի ժամանակաշրջանում⁷⁰⁷: Իբրև թե Ատրպատական և Աղվանք պետությունների ձևավորումը արագացրել է «աղրբեջանական» ժողովրդի կազմավորման գործընթացը, որն ավարտվել է սասանյանների ու արաբների նվաճումների ու իսլամի տարածման ժամանակաշրջանում: Նրանց կարծիքով «աղրբեջանցի ժողովրդի» ձևավորման գործում մեծ դեր են ունեցել բազմաթիվ թյուրքական այն ցեղերը, որոնք հնագույն ժամանակներից բնակվել են այսպես կոչված աղրբեջանական երկրում, որը, ինչպես տեսանք, ըստ նրանց ընդգրկում էր ներկայիս Աղրբեջանի տարածքը և ընդհարձակ տարածքներ Հայաստանի Հանրապետությունից, Վրաստանի Հանրապետությունից, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունից և Ռուսաստանի Դաշնությունից: Նրանց պնդմամբ այդ տարածքի բնիկ բնակչությունը հիմնականում բաղկացած է եղել թյուրքական ցեղերից⁷⁰⁸: Հին ժամանակներից բնակվելով այստեղ՝ վերջիններս Աղրբեջանը համարում էին իրենց հայրենիքը: Դրանց թվին են պատկանում օդուզները, որոնց աղրբեջանցիներն իրենց նախնի են համարում⁷⁰⁹:

Իբրև թե Աղրբեջանի լայնածավալ տարածքներում բնակվում էին գարգարներ, խուրիներ, սուեր, լուլուբներ, թյուրքեր, նախչիներ, կուտիներ և թյուրքական ծագում ունեցող այլ ցեղային միավորումներ⁷¹⁰, որոնք հանդիսանում էին Աղրբեջանի տա-

⁷⁰⁷ Махмудлу Я., Агаев С., Хубьяров Б., Алишова Х., Гусейнова Л., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 7-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2014, с. 62.

⁷⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 61:

⁷⁰⁹ Նույն տեղում: Stü'u նաև Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, отечество, 5-й класс, методическое пособие для учителя, Баку, 2012, с. 48.

⁷¹⁰ Махмудлу Я., Агаев С., Хубьяров Б., Алишова Х., Гусейнова Л., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 7-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2014, с. 61.

րածքի հնագույն բնակիչները: Տեղացի ժողովրդի բարեկամ էթնոսները (կիմներներ, սելջուկներ, սակեր, հոներ, սաբիրներ, խազարներ, իսկիտներ) արդյունքում ևս տեղափոխվել են այստեղ⁷¹¹: Նշված ժողովուրդները կարևոր դերակատարում են ունեցել «աղբբեջանցի ժողովրդի» կազմավորման գործընթացում: Հյուսիսային Աղբբեջանում բնակվել են նաև ուտիներ, լեկեր, կասսեր և այլ ժողովուրդներ⁷¹²: Շարունակելով իրենց մտավարժանքները՝ աղբբեջանցի հեղինակներն այնպես են ներկայացնում, թե պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում (աքեմենյանների, սասանյանների, խալիֆայության շրջաններում և այլն) Աղբբեջան տեղափոխված ոչ թյուրքական էթնիկական միավորները ևս մտել են աղբբեջանցի ժողովրդի կազմի մեջ⁷¹³: Ու քանի որ Սասանյան Իրանի և Արաբական խալիֆայության տիրապետության շրջանում Ատրպատականը և Ադվանքը մտել են այդ տերությունների կազմի մեջ, աղբբեջանցի հեղինակները փորձում են հիմնավորել, որ այս հանգամանքը նշված ցեղերի միավորումը դարձրեց անխուսափելի տարածքային և լեզվական ընդհանուր հիմքերի վրա: Միջնադարում թյուրքական ցեղերի հոսքը Աղբբեջան շարունակվեց, որտեղ նրանք կողք կողքի ապրում էին տեղացի թուրքերի հետ: Դրանից բացի Աղբբեջան տեղափոխվեցին շատ պարսիկներ և արաբներ, որոնք ենթարկվեցին ձուլման և մոռացան իրենց լեզուն⁷¹⁴:

Հստ աղբբեջանցի հեղինակների՝ Ադվանքում և Ատրպատականում ֆեոդալական հարաբերությունները զարգանում էին միաձև: Սասանյան ղեկավարները Հյուսիսային Աղբբեջանի տարածք էին տեղափոխում իրանալեզու ցեղերի, որի նպատակն էր ավելացնել այստեղ իրենց ազդեցությունը և հենարան ստեղծել,

⁷¹¹ Նույն տեղում:

⁷¹² Алиев В., Бабаев И., Джафаров И., Мамедова А., История Азербайджана 6 (учебник по предмету История Азербайджана для 6-го класса общеобразовательных школ), Баку, 2017, с. 71.

⁷¹³ Махмудлу Я., Агаев С., Хубьяров Б., Алишова Х., Гусейнова Л., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 7-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2014, с. 61.

⁷¹⁴ Նույն տեղում, էջ 62.

սակայն պարսկալեզու ցեղերը այստեղ ձուլվում էին թյուրքալեզու թյուրքական ցեղերին⁷¹⁵: Նրանք ևս իրենց մասնակցությունն էին բերում համընդանուր էթնոսի կազմավորմանը:

Փաստորեն, աղբբեջանցի հեղինակների պնդումները հիմնվում են այն կետի վրա, թե իբր ներկայիս Աղբբեջանի տարածքում բնակված բնիկ և եկվոր բոլոր ցեղերն ու ժողովուրդները պատմության ընթացքում միաձուլվել են այդ տարածքում բնակվող թյուրքական ցեղերի հետ, որի արդյունքում ձևավորվել է այսպես կոչված աղբբեջանական ժողովուրդը: Իսլամի ընդունումը նրանք համարում են շատ կարևոր շրջադարձ իրենց ժողովրդի կյանքում: Ներկայիս Աղբբեջանի տարածքում ապրող բազմաթիվ ցեղերի կողմից իսլամ ընդունելու հանգամանքը նպաստեց և արագացրեց աղբբեջանական էթնոսի ձևավորմանը, քանի որ ձևավորվեց կրոնական ընդհանրություն և մարդիկ համախմբվեցին միևնույն կրոնի շուրջ: Այն ամրապնդեց ինչպես թյուրքական, այնպես էլ մյուս ժողովուրդների միասնությունը Աղբբեջանում: Ընդունելով իսլամ և իսլամական մշակույթի տարրեր՝ նրանք իրենց կյանքը սկսեցին կառուցել դրա հիմքի վրա⁷¹⁶: Իրենց ազգային արժեքները առավել հարստացան իսլամական մշակույթով, և իսլամի ազդեցությամբ ներկայիս Աղբբեջանի տարածքում ձևավորվեց նոր մշակույթ: Համատեղ պայքարը ընդդեմ ընդհանուր թշնամիների ևս (Սասանյաններ, Բյուզանդիա, քրիստոնեա պետություններ, արաբներ) դրական ազդեցություն ունեցավ աղբբեջանական ժողովրդի կազմավորման գործում⁷¹⁷:

Փորձ է կատարվում ցույց տալ, թե աղբբեջանաթուրքական լեզվի՝ որպես հաղորդակցման լեզու ձևավորման գործընթացի

⁷¹⁵ Նույն տեղում:

⁷¹⁶ История Азербайджана (с древнейших времен до первых десятилетий XXI века), учебник для вузов, под ред. М. Абдуллаева, Баку, 2016, с. 70, Махмудлу Я., Агаев С., Хубьяров Б., Алишова Х., Гусейнова Л., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 7-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2014, с. 62.

⁷¹⁷ Նույն տեղում:

ավարտով ամրապնդվեցին խալիֆայության կազմի մեջ մտնող ժողովուրդների տնտեսական և մշակութային կապերը, և ստեղծվեցին բոլոր անհրաժեշտ պայմանները միասնական ժողովրդի ձևավորման համար: Արաբական խալիֆայության թուլացումը նպաստեց Ադրբեջանի տարածքում թյուրք-խալամական էթնոքաղաքական գործոնի ուժեղացմանը: Օղուզասելջուկյան թյուրքերը շատ արագ ձուլվեցին «հին ադրբեջանական թյուրքերի» հետ, որոնց հետ ունեին ընդհանուր արմատներ և լեզու⁷¹⁸: Ըստ ադրբեջանցիների՝ սելջուկների հոսքի արդյունքում օղուզաթյուրքական ցեղերը դարձան Հարավային Կովկասի և Ադրբեջանի հիմնական էթնիկական և քաղաքական գործոնը: XI դ. կեսերին ստեղծված Սելջուկյան տերությունը մեծ ազդեցություն ունեցավ Ադրբեջանում տեղի ունեցող պատմական գործընթացների վրա: Հարավային Կովկասի մուսուլման բնակչությունը սելջուկ թյուրքերին նայում էր որպես դաշնակցի Բյուզանդիայի և հայ-վրացական ռոնդգություններ դեմ համընդհանուր պայքարի համար⁷¹⁹:

«Ադրբեջանցի ժողովրդի» կազմավորման գործում իբրև թե կարևոր դերակատարում ունեցավ Կարա-Կոյունլու ցեղախումբը, որը մեծ դեր ունեցավ նաև Ադրբեջանի պատմության մեջ⁷²⁰: Ցեղի անվանումը, որը կառավարվում էր օղուզական Բահարլի ցեղերի կողմից կապված էր իր տոտեմի՝ «սև ոչխար» հետ: Պատմական աղբյուրներում իբրև թե նշվում է, որ գարագոյունլուները սկսել են տեղափոխվել Ադրբեջան VI դարից: Այս ցեղի կենտրոնական շրջանը, ուր նրանք ժամանել էին իրենց երկիր առաջին թյուրք-օղուզական հոսքերի ժամանակ, տեղակայված էր Վանա լճից հյուսիս⁷²¹: Աղ-կոյունլուները, լինելով օղուզական թյուրքեր, ըստ ադրբեջանցիների ապրել են ադրբեջանական հողերում՝

⁷¹⁸ История Азербайджана с древнейших времен до начало XX века, под ред. И. Алиева, Баку, 1995, с. 122.

⁷¹⁹ Махмудлу Я., Агаев С., Хубьяров Б., Алишова Х., Гусейнова Л., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 7-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2014, с. 62.

⁷²⁰ Նույն տեղում, էջ 99.

⁷²¹ Նույն տեղում, էջ 100:

Կովկասյան լեռների և Արաքս գետի միջնամասում: Նրանք ևս կարևոր դերակատարում են ունեցել ադրբեջանական ժողովրդի կազմավորման գործում⁷²²: Այս ցեղը, միջնադարում հաստատվելով Ադրբեջանի հարավում, տարածվեց մինչև Տիգրիս և Եփրատ գետերին հարող տարածքներ և «Արևելյան Անատոլիա»: Այնուհետև, նրանք հաստատվեցին Դիարբեքիքում⁷²³:

Ըստ ադրբեջանական դպրոցական դասագրքերի՝ ադրբեջանական ժողովրդի կազմավորման գործընթացն ավարտվել է VII-IX դդ.⁷²⁴, չնայած որևէ աղբյուրում նման տեղեկություն չկա:

Նշվածից ակնհայտ է, որ ադրբեջանցի հեղինակները փորձել են իրենց պատմությունը «կառուցել» ներկայումս տիրապետած տարածքների, ինչպես նաև այն երկրների ու երկրամասերի վրա, որոնք համարում են իրենցը, ուստի այդ բոլոր հողերի վրա երբևէ բնակված ցեղերն ու ժողովուրդներին կապում են ներկայիս ադրբեջանցիների հետ, հետևաբար նաև՝ յուրացնում նրանց մշակույթը, ինչի ակնհայտն է նրա մենք այսօր:

Ադրբեջանցիներն իբրև թե դարձել են հիմնական էթնիկ ուժը պատմական այն սահմաններում, որն արդեն ներկայացրել ենք և որն իրենցն են համարում: Սակայն պետք է փաստել, որ որոշ հետազոտողների կարծիքով «ադրբեջանցի ժողովրդի» կազմավորման գործընթացն ավարտվել է նշված տարածքներում օղուզների հայտնվելուց հետո: Օղուզները, որոնց ադրբեջանական հեղինակներն իրենց նախնիներն են համարում և, որոնք իբրև թե լուրջ մասնակցություն են ունեցել ադրբեջանցի ժողովրդի կազմավորման գործում, Անդրկովկաս են տեղափոխվել XI-XIII դդ.⁷²⁵: Առհասարակ թյուրքական ծագում ունեցող նստակյաց բնակչության մասին Կովկասում, Փոքր Ասիայում և Ատրպատա-

⁷²² Նույն տեղում, էջ 105:

⁷²³ Նույն տեղում, էջ 105:

⁷²⁴ Махмудлу Я., Алиев Г., Абдуллаев Г., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, учебник для 9-го класса общеобразовательных школ, с. 39.

⁷²⁵ Агаджанов Ц. Г., Очерки истории огузов и туркмен в Средней Азии IX-XIII вв., Ашхабад, 1969, с. 6.

կանում որևէ տեղեկություն նախքան սելջուկ-թուրքերի հայտնվելը չկա⁷²⁶։ Գիտնականների մեծամասնության կարծիքով թուրքերի ներթափանցումը Ադրբեջան-Ատրպատական և Անդրկովկաս չէր կարող տեղի ունենալ XI դարից շուտ⁷²⁷։ Սա մեզ հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ «ադրբեջանցի ժողովուրդի» կազմավորումը չէր կարող ավարտվել VII-IX դդ.։ Ադ-կոյունլու և Կարա-Կոյունլու ցեղախմբերը, որոնք ևս օղուզական ծագում ունեին և ըստ ադրբեջանցի հեղինակների նշանակալի դերակատարում էին ունեցել ադրբեջանցի ժողովրդի կազմավորման գործում, բնականաբար, նշված տարածքներում ևս հայտնվել էին XI դարից ոչ շուտ, ինչը մեկ անգամ ևս փաստում է, որ ադրբեջանական ժողովրդի կազմավորման ավարտը չէր կարող տեղի ունենալ VII-IX դդ.։

«Ադրբեջանցի ազգի» ձևավորման հարցի ներկայացումը դպրոցականներին

Այսպես կոչված ադրբեջանական ազգի ձևավորումը ըստ ադրբեջանցի հեղինակների տեղի է ունեցել XIX դ. երկրորդ կեսին նույն պատմական տարածքներում, որոնց արդեն անդրադարձել ենք⁷²⁸։ XIX դ. երկրորդ կեսին կապիտալիստական հարաբերությունները կարևոր տեղ էին գրավում Հյուսիսային Ադրբեջանի (խոսքը ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետության մասին է) սոցիալ-տնտեսական կյանքում։ Այդ հարաբերությունների արագ զարգացումը ընդլայնեց տնտեսական կապերը Հյուսիսային Ադրբեջանի առանձին շրջանների միջև։ Ձևավորվեցին սոցիալական նոր խմբեր՝ բուրժուազիա և բանվորներ։ Ստեղծվեցին տնտեսական կյանքի միասնության անհրաժեշտ նախադրյալներ։

⁷²⁶ Энаятолла Р., Азербайджан и Арран: Атурпатакан и Кавказская Албания (издание третье), Ереван, 2020, с. 101-102.

⁷²⁷ Նույն տեղում, էջ 104:

⁷²⁸ Махмудлу Я., Алиев Г., Абдуллаев Г., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, учебник для 9-го класса общеобразовательных школ, с. 39.

րը։ Իսկ դա իր հերթին խթան հանդիսացավ հաղթահարելու փակ կենցաղը, ադրբեջանական ժողովրդի վերափոխումը ազգի⁷²⁹։

Ադրբեջանական ազգի ձևավորման գործընթացն իբրև թե ունեցել է իր առանձնահատկությունները։ Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է այն հանգամանքին, որ այդ ժամանակահատվածում ադրբեջանցիների «պատմական հայրենիքը» բաժանված է եղել երկու մասի։ Հյուսիսային Ադրբեջանի տարածքը հանդիսացել է Ռուսական կայսրության գաղութ, որի տարածքն էլ իր հերթին բաժանված է եղել տարբեր նահանգների⁷³⁰։

Ադրբեջանցիների դպրոցական դասագրքերում նշվում է, որ Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրերից հետո Ադրբեջանը կորցրեց իր անկախությունը, իսկ երկիրն ու ժողովուրդը բաժանվեցին⁷³¹։ Ադրբեջանցիները նշում են, որ Ադրբեջանը XIX դ. այլևս գոյություն չուներ որպես միասնական պետություն։ Տպավորություն է, թե մինչև XIX դ. Ադրբեջանը միասնական անկախ պետություն էր։ Դա այն պարագայում, երբ, իրենց իսկ հավաստմամբ, ադրբեջանցիները որպես ազգ ձևավորվել են միայն XIX դ. երկրորդ կեսին և բնական է, որ առանց ազգ դառնալու նրանք չէին կարող ունենալ ազգային պետություն։

Ադրբեջանական դասագրքերում նշվում է, որ Թուրքմենչայի պայմանագրի ստորագրումից հետո Արաքս գետից հարավ գտնվող ադրբեջանական հողերը մնացին Ղաջարների տիրապետության տակ։ Այս ժամանակաշրջանում «Հարավային Ադրբեջանը» իբրև թե համարվում էր պետության կարևորագույն մասը և կառավարվում էր անմիջապես գահաժառանգի կողմից։ Իսկ XIX դ. սկզբին Հարավային Ադրբեջանը (իմա՝ Իրանական Ադր-

⁷²⁹ Նույն տեղում։

⁷³⁰ Նույն տեղում։

⁷³¹ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 182, Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, 5-й класс, Баку, 2012, с., 109.

բեջան) վերածվեց Ղաջարական պետության 4 գավառներից մեկի⁷³²:

Աղրբեջանցի հեղինակների պնդմամբ, Ղաջարական դինաստիայի անկումից հետո իշխանության եկած Ռզա շահը (1925-1941 թթ.) «Հարավային Աղրբեջանում» վարում էր ազգային խտրականության քաղաքականություն, ինչը որոշիչ դեր էր խաղացել նաև նրա գահ բարձրանալու գործում: Նա ձգտում էր պարսիկներին վերածել իշխող ազգի և ոչնչացնել Իրանում գտնվող աղրբեջանցի թուրքերին⁷³³: Աղրբեջանցիներին արգելվել էր կրթություն ստանալ, մայրենի լեզվով գրքեր և թերթեր հրատարակել: Դպրոցներում և պետական հաստատություններում խստիվ արգելված էր թուրքերեն խոսելը: Այրվել էին թուրքերենով գրքեր և ձեռագրեր: Պարսկականացվել էին աշխարհագրական և պատմական տեղանունները, ինչպես նաև թուրքական ազգանունները⁷³⁴:

Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած «Հյուսիսային Աղրբեջանում» ևս, ըստ աղրբեջանցի հեղինակների՝ ազգային և կրոնական խտրականության քաղաքականություն է վարվել, ոչ մի պաշտոնական փաստաթղթում չի գործածվել «Աղրբեջան» վարչատարածքային անվանումը, պետական հիմնարկներում բոլոր գործերը վարվել են ռուսերեն⁷³⁵:

Ըստ աղրբեջանցի հեղինակների՝ Ցարական կառավարությունը պաշտոնական փաստաթղթերում աղրբեջանցի թուր-

⁷³² Агаларов П., Гулиев Н., Хатамов Р., Бабаев Ф., Гасымов Э., Гусейнов Э., Джаббаров Х., Бахрамова С., Гусейнов А., История Азербайджана, учебник для 11-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2018, с. 58.

⁷³³ Агаларов П., Гулиев Н., Хатамов Р., Бабаев Ф., Гасымов Э., Гусейнов Э., Джаббаров Х., Бахрамова С., Гусейнов А., История Азербайджана, учебник для 11-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2018, с., 136-137.

⁷³⁴ Նույն տեղում:

⁷³⁵ Махмудлу Я., Алиев Г., Абдуллаев Г., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, учебник для 9-го класса общеобразовательных школ, с. 40.

քերին անվանել է «մուսուլմաններ» կամ «թաթարներ»⁷³⁶: Աղրբեջանցիների իշխանական շրջանակներն այս կերպ փորձում էին մոռացության տալ իրենց պատմական անունը: Նրանք ամեն կերպ խանգարում էին աղրբեջանցի ժողովրդին գիտակցել իր ազգային պատկանելությունը: Նման քաղաքականության արդյունքն այն էր, որ աղրբեջանցիներն ամենից հաճախ իրենց ազգության մասին հարցին պատասխանում էին «ես մուսուլման եմ»⁷³⁷:

Առաջին անգամ «ազգ» հասկացությունն առաջ քաշեց Մ. Ֆ. Ախունդզադեն: Մամուլում և հանրային գիտակցության մեջ սկսվեց գործածվել «աղրբեջանական ազգ» արտահայտությունը⁷³⁸: 1891 թ. նոյեմբերի 6-ին «Քեշկուլ» թերթում «աղրբեջաներեն» ստորագրված հոդվածում հարց է բարձրացվել՝ «Ի՞նչ ազգ եք դուք» և տրվել է պատասխան՝ «դուք աղրբեջանցի եք»: Այսպիսով, օրակարգում ընդգրկվել է «աղրբեջանական ազգ» արտահայտությունը: Դրանից հետո հրապարակախոս Մ. Շահրահտինսկին «Կասպիյ» թերթում վերջապես պարզաբանել է իրավիճակը՝ Հարավային Կովկասի թուրք-մահմեդական բնակչությանը անվանելով աղրբեջանցիներ, իսկ նրանց լեզուն՝ աղրբեջաներեն⁷³⁹: Մ. Ֆ. Ախունդզադեն և Գ. Ջարդարին իրենց գործունեությամբ ձգտում էին ապահովել, որ աղրբեջանցիներն առաջին հերթին գիտակցեն իրենց թուրքական, իսկ երկրորդ հերթին՝ մուսուլմանական ինքնությունը⁷⁴⁰:

Այսպիսով՝ կարող ենք արձանագրել, որ աղրբեջանցիները փորձում են հիմնավորել, թե իրենք որպես ազգ ձևավորվել են XIX դ. դարի վերջերին, երբ իբրև թե կորցրել էին իրենց միասնական պետությունը:

⁷³⁶ Махмудлу Я., Алиев Г., Абдуллаев Г., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, учебник для 9-го класса общеобразовательных школ, с. 40.

⁷³⁷ Նույն տեղում, էջ 41:

⁷³⁸ Նույն տեղում:

⁷³⁹ Նույն տեղում:

⁷⁴⁰ Նույն տեղում:

Կրոնը ներկայիս Ադրբեջանի տարածքում և «աղվանների ձուլման» հայեցակարգը ըստ ադրբեջանցի հեղինակների

Ըստ ադրբեջանցի հեղինակների՝ պատմության տարբեր ժամանակներում ներկայիս Ադրբեջանի տարածքում ապրող ժողովուրդները հետևել են տարբեր կրոնների: Նրանք եղել են հեթանոս, կրակապաշտ, քրիստոնյա, հետո ընդունել են իսլամ: Հին ժամանակներում Ադրբեջանի որոշ հատվածներում և հատկապես հարավային շրջաններում տարածված էր կրակապաշտությունը: Ըստ «ադրբեջանական աղբյուրների»՝ քրիստոնեությունը ևս տարածված է եղել ադրբեջանցիների շրջանում: Բնշ-որ ժամանակ այն եղել է ադրբեջանա-աղվանական պետություն պետական կրոնը⁷⁴¹:

Քանի որ ադրբեջանցի հեղինակները խնդիր ունենին քրիստոնյա Աղվանքի և Արցախ-Ուտիք հայաշխարհի նկատմամբ նկրտումները հիմնավորելու հարցում, նրանք այդ առումով մշակել են մի շինծու հայեցակարգ, ըստ որի՝ I-III դդ. Աղվանքի որոշ շրջաններում (ըստ ադրբեջանցի հեղինակների՝ ներառյալ Արցախը) տարածվեց քրիստոնեական կրոնը, ձևավորվեցին առաջին քրիստոնեական համայնքները: Աղվանից եկեղեցին համարվում է Կովկասի և ամբողջ աշխարհի հնագույն եկեղեցիներից մեկը: Աղվանքի Ռոնայր թագավորը ընդունեց քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն, սակայն ըստ ադրբեջանցիների՝ այն չդարձավ բոլորի կրոնը Աղվանքում⁷⁴²: Հին աղվանները հեթանոս էին ու կռապաշտ: Աղվանքի թագավոր Վաչագան Գ-ն (V դ. վերջ) քայլեր կատարեց քրիստոնեական կրոնի ամրապնդման համար, բայց, ըստ ադրբեջանցիների՝ այս կրոնը Աղվանքում չկարողացավ խոր արմատներ գցել: Նրանց համոզմամբ Արցախում

գտնվող Ամարաս համալիրը ունի աղվանական ծագում⁷⁴³: Արցախն ու Ուտիքը համարելով Աղվանքի մաս՝ ադրբեջանցիներն այստեղ գտնվող քրիստոնեական համալիրները ևս վերագրում էին վերջիններիս, ինչը, հետևելով ադրբեջանցիների պատմության շարադրման տրամաբանությանը, շատ օրինաչափ է:

Ադրբեջանի դպրոցական դասագրքերում շարադրված է Արցախի վերաբերյալ ամբողջությամբ շինծու հետևյալ հայեցակարգը: Հայ առաքելական եկեղեցին, օգտագործելով իրեն պաշտպանող խալիֆայության քաղաքական հովանավորությունը՝ սկսած VIII դարից, ճնշումներ է գործադրել աղվանից եկեղեցու նկատմամբ: Նախ՝ աղվաններն զրկված կրոնական և պատմական բովանդակության բոլոր փաստաթղթերը մեծ աղավաղմամբ ու կեղծմամբ թարգմանվել են հայերեն, որից հետո սկսվել է բնակչության գրիգորականացման գործընթացը, և այս կերպ՝ տեղի քրիստոնյա աղվանների աստիճանական հայացումը: Քրիստոնյա բնակչության մեծամասնությունը, որպեսզի պահպանի իր աղվանական ինքնությունը, ընդունելով իսլամական կրոնը, խառնվել է ադրբեջանական ժողովրդին⁷⁴⁴: Ղարաբաղի լեռնային հատվածում բնակվող աղվանական բնակչությունը նախընտրել է պահպանել իր կրոնական համոզմունքները և ենթարկվել է ճնշումների Հայ գրիգորյանական եկեղեցու կողմից: Ըստ ադրբեջանցի հեղինակների՝ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում բնակվող աղվան բնակչության հայացման գործընթացը ավարտվել է Ռուսաստանի կողմից Հարավային Կովկասը գրավելուց հետո, երբ ստեղծվել են պայմաններ տարբեր երկրներից տվյալ տարածքում հայերին վերաբնակեցնելու համար և երբ 1836 թ. վերացվել է Աղվանքի կաթողիկոսությունը, իսկ աղվանից եկեղեցիները սկսել են ենթարկվել էջմիածնին⁷⁴⁵: Այս ամենը կատարվել

⁷⁴¹ Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, 5-й класс, Баку, 2012, с. 37-38.

⁷⁴² Алиев В., Бабаев И., Джафаров И., Мамедова А., История Азербайджана 6 (учебник по предмету История Азербайджана для 6-го класса общеобразовательных школ), Баку, 2017, с. 96-97.

⁷⁴³ Նույն տեղում, էջ 99:

⁷⁴⁴ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 192.

⁷⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 193:

է Յարական Ռուսաստանի նպատակաուղղված քաղաքականության արդյունքում:

Կարող ենք արձանագրել, որ ըստ աղբյուրների հեղինակների մինչիսլամական շրջանում Աղբյուրներում դավանել են զրադաշտականություն, քրիստոնեություն և կռապաշտություն: Արաբական արշավանքներից հետո՝ VII-VIII դարերում, Աղբյուրներում վերացավ հեթանոսությունն ու կռապաշտությունը: Իսլամի ընդունումն ամրապնդել է ինչպես թյուրքական, այնպես էլ մյուս ժողովուրդների միասնությունը: Ընդունելով իսլամ և իսլամական մշակույթի տարրեր՝ նրանք իրենց կյանքը սկսել են կառուցել դրա հիմքի վրա:

Աղբյուրների հեղինակների կողմից պատմական իրողությունների այսօրինակ խեղաթուրմանը անդրադարձել է Բ. Հարությունյանը: Նա նախ հստակեցրել է «Աղվանից եկեղեցու» էությունը: Այդ անվանումը առաջացել է պատմական անցքերի պատճառով, երբ Հայոց եկեղեցու թեմերը Առանի մարզպանության ստեղծումից հետո 5-րդ դարում, հոգևոր-վարչական առումով ստիպված էին մտնել նոր կառույցի մեջ: Չնայած Աղվանից անվանմանը՝ այն պարզապես Հայոց եկեղեցու մի մասն էր, և եթե տվյալ կաթողիկոսությունը հատուկ անջատողական ձգտումներ էր հանդես բերում, ապա դրանք անմիջապես սաստվում էին Հայոց եկեղեցու կողմից: Գտնվելով օտար տիրապետությունների լծի տակ՝ Հայոց եկեղեցին ծանր ժամանակաշրջաններ է ապրել: Մի պահ հայ կաթողիկոսությունների թիվը հասել է 6-ի: Դրա արդյունքն են Կիլիկիայի, Աղթամարի կաթողիկոսությունների հանդես գալը, բայց սա ամենևին չի նշանակում, որ դրանք օտար տարրերի եկեղեցիներ են⁷⁴⁶:

Ինչ վերաբերում է Կուրի և Արաքսի միջագետքում գտնվող Հայոց Արևելից կողմանց աշխարհների (Արցախն ու Ուտիքը) ազգաբնակչությանը, ապա այն ի սկզբանե հայկական ու հայախոս է եղել: Աղբյուրները, ներկայացնելով աղվանից պե-

⁷⁴⁶ Հարությունյան Բ., Պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարություն, «Վեմ» համահայկական հանդես, Բ (Ը) տարի, N 4 (32), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2010, էջ 46:

տության մեջ ընդգրկված տարածքները, խեղաթուրում են պատմական փաստերը՝ նշելով, որ ներկայիս Արցախի տարածքը մաս էր կազմում Աղվանից պետությանը: Մրա մասին են վկայում բազմաթիվ օտար հեղինակների հաղորդումները: Նրանց հաղորդմամբ, որոնց մանրամասն անդրադարձ կլինի ստորև, Մեծ Հայքի և Աղվանքի սահմանն անցել է Կուր գետով⁷⁴⁷, ուստի դրանից հարավ ընկած երկրներն ու երկրամասերը Աղվանքի մաս համարելը հակասում է պատմական իրողություններին:

Աղբյուրների հեղինակները նշում են նաև, որ աղվանների մի մասն իրենց աղվանական ինքնությունը պահպանելու և հայկական ազդեցությունից խուսափելու համար ընդունում էր այլ կրոն, դառնում այլադավան և խառնվում այլ ժողովուրդների, ինչն անտրամաբանական է. ինչպես և կարելի է պահպանել սեփական ինքնությունը՝ կրոնափոխ լինելով և խառնվելով այլ ժողովուրդի:

Այսպես կոչված աղբյուրների լեզվի ծագման և կիրառության խնդրի ներկայացումը աղբյուրների ղեկավարի կողմից

Ըստ խնդրո առարկա դասագրքերի հեղինակների՝ Աղվանքում բնակվող 26 ցեղերից յուրաքանչյուրն ուներ իր լեզուն, բայց, այնուամենայնիվ, ընդհանուր լեզուն թուրքերենն էր, քանի որ թյուրքական ցեղերը առաջատար ուժ էին այնտեղ⁷⁴⁸: Մաննայի թագավորների անունները ևս իբրև թե վերծանվում են որպես թյուրքական բառեր⁷⁴⁹: Օրինակ՝ «Ագա» անունը նրանք վերագրում են «աղա»-ին (թուրքերեն՝ ավագ եղբայր): Ըստ աղբյուրների

⁷⁴⁷ Pliny Natural History, With an English Translation in Ten Volumes, Volume II, Libri III-VII, by H. Rackham, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, William Heinemann LTD, 1961, p. 359. Տե՛ս նաև Claudius Ptolemy, The Geography, With 14 Illustrations and 29 maps, Translated and Edited by E. L. Stevenson, Dover Publications, Inc., New York, 1991, p. 122-123.

⁷⁴⁸ Алиев В., Бабаев И., Джафаров И., Мамедова А., История Азербайджана 6 (учебник по предмету История Азербайджана для 6-го класса общеобразовательных школ), Баку, 2017, с. 116.

⁷⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 54:

հեղինակների՝ դա վկայում է, որ Մաննայի լեզվի հիմքում ընկած է եղել հին թուրքերենը։ Նրանց կարծիքով իսլամի ընդունումը դրականորեն անդրադարձավ միասնական աղբյուրների և ժողովրդի կազմավորման և աղբյուրների պահպանման լեզվի վրա։

Հետաքրքրական է, որ աղբյուրներից հիները աղբյուրների պահպանության ամենահին և ինքնատիպ ստեղծագործություն են համարում «Քիթաբի-Դեդե Գորգուդ» էպոսը⁷⁵⁰։ Այն գրվել է արաբատա թուրքերենով։ Ըստ նրանց՝ էպոսը աղբյուրների և լեզվի հնության վկայությունն է, որը համարվում է թուրք ժողովրդի համընդհանուր ստեղծագործությունը։ Ըստ նրանց՝ էպոսը տարածվել է VII-IX դդ. ամբողջ երկրում։ Միաժամանակ նշվում է, որ աղբյուրների և լեզու արտահայտությունը սկսվել է օգտագործվել միայն XIII դ.⁷⁵¹։

Աղբյուրներից հինների պնդմամբ՝ XIII դ., երբ սկսեց օգտագործվել «աղբյուրներն լեզու» արտահայտությունը, ստեղծվեցին համապատասխան բառարաններ։ Այդ բառարաններում բացատրվում էին տարբեր աղբյուրների բառեր և հասկացություններ։ Արդյունքում, սկսվեցին գործեր ստեղծվել իբրև թե աղբյուրներն քերականությամբ⁷⁵²։ XVI դարից սկսած, աղբյուրների և լեզու Մեֆյանների տերությունում բարձրացավ պետական մակարդակի⁷⁵³։ Մեֆյանների վարած իմաստուն քաղաքականության արդյունքում պարսկերեն գրելու ավանդույթը իր տեղը զիջեց աղբյուրներին։ Մեֆյան պետությունը, աղբյուրներն լեզուն XVI դարում դարձնելով պետական լեզու, հնարավորություն ստեղծեց այն առավել զարգացնելու։ Փաստորեն, ըստ աղբյուրներից հինների՝ Մեֆյան Իրանն աղբյուրների

և լեզու պետություն էր, որի պետական լեզուն էր աղբյուրներն։

Չնայած այն հանգամանքին, որ տվյալ ժամանակահատվածում պետության մեջ իշխանության գլուխ էին անցել թուրքական ծագում ունեցող ցեղերը, այնուամենայնիվ պետության էությունը պարսկական էր, քանի որ պետության հիմքում ընկած էր ոչ թե ազգային բնույթը, այլ շիա դավանանքը։ Բացի այդ, դրզլբաշական ցեղերի շրջանում միասնական ժողովրդի մտածելակերպ և հոգեկերտվածք գոյություն չունեին⁷⁵⁴։

Ըստ աղբյուրներից հինների համոզման՝ 1918 թ. մայիսին Աղբյուրների անկախություն ձեռք բերելուց հետո ազգային պետականաշինության ոլորտում ամենակարևոր քայլերից մեկը հանդիսացավ թուրքերենի՝ Աղբյուրների պետական լեզու հռչակելը⁷⁵⁵։ Հետաքրքրական է, որ չնայած այն հանգամանքին, որ «աղբյուրներն լեզու» արտահայտությունը իբրև թե սկսել է օգտագործվել XIII դարից, վերջիններս 1918 թ. ձևավորված աղբյուրների պետության պետական լեզու են հռչակում թուրքերենը՝ հաճախ օգտագործելով նաև «աղբյուրների և լեզու» արտահայտությունը։

1937 թ. ընդունվեց Աղբյուրների ԽՍՀ երկրորդ սահմանադրությունը, որտեղ աղբյուրներն լեզվի և ժողովրդի անունը «թուրքերենից» դարձավ «աղբյուրներն»⁷⁵⁶։ Հատկանշական է, որ Աղբյուրների անկախ հանրապետության գոյության պայմաններում 1918-1920 թթ. Աղբյուրների պետական լեզու էր համարվում թուրքերենը, իսկ Աղբյուրների Խորհրդային Միության մեջ գտնվելու ընթացքում այս հանրապետության պետական լեզուն սկսեց համարվել աղբյուրներն⁷⁵⁷։

⁷⁵⁰ Махмудлу Я., Агаев С., Хубьяров Б., Алишова Х., Гусейнова Л., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 7-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2014, с. 71-72.

⁷⁵¹ Նույն տեղում, էջ 96։

⁷⁵² Նույն տեղում։

⁷⁵³ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 35.

⁷⁵⁴ Հարությունյան Բ., Պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարություն, «Վեմ» համահայկական հանդես, 2010, N 4, էջ 35։

⁷⁵⁵ Махмудлу Я., Алиев Г., Абдуллаев Г., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, учебник для 9-го класса общеобразовательных школ, с. 97.

⁷⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 130։

⁷⁵⁷ Նույն տեղում։

Այսպիսով՝ կարող ենք արձանագրել, որ ըստ աղբյուրների թեև XIII դարից օգտագործվել է «աղբյուրներն լեզու արտահայտությունը», այնուամենայնիվ, այն մինչև 1937 թ. հիմնականում կոչվել է «թուրքերեն»։ Աղբյուրներից հասագրքերում հաճախ օգտագործվող «աղբյուրներից աղբյուրական լեզու» արտահայտությունը ամեն կերպ աղբյուրներից թուրքերի, իսկ լեզուն՝ թուրքերենի հետ նույնացնելու ցանկության հետևանք է։ Այս հանգամանքը թերևս կարելի է բացատրել այն տրամաբանությամբ, որ աղբյուրներից աղբյուրական լեզուն ամենամոտեցված թուրքական լեզուն էր, որի հետևանքով աղբյուրներից աղբյուրական լեզուն համարվում էր թուրքերենի լեզուն։

Իրական և մտացածին պետական կազմավորումները Աղբյուրների տարածքում ըստ աղբյուրներից աղբյուրական դասագրքերի

Ներկայացված քարտեզի ընդգրկած ողջ տարածքում պատմության տարբեր շրջաններում գոյություն ունեցած պետություններն ու պետական կազմավորումները աղբյուրներից հետևողականորեն փորձում են այս կամ այն կերպ կապել ներկայիս Աղբյուրների հետ։ Նրանք սկսում են Ուրմիա լճից դեպի հարավ գոյություն ունեցած Մաննա պետությունից⁷⁵⁸ և հասնում մինչև մեր օրերը։ Իբրև թե Մաննա պետության հետ կապված աղբյուրները վկայում են այն մասին, որ Աղբյուրների տարածքում ապրել են հին թուրքական ցեղեր։ Ըստ նրանց, քանի որ Մաննան հետագայում հիշատակվում է որպես Մեդիայի մի մաս, իսկ Հյուսիսային Աղբյուրների տարածքը ոչ, ուրեմն դա ապացույց է այն մասին, որ Հյուսիսային Աղբյուրները քաղաքական անկախություն ունեն⁷⁵⁹։

⁷⁵⁸ Алиев В., Бабаев И., Джафаров И., Мамедова А., История Азербайджана 6 (учебник по предмету История Азербайджана для 6-го класса общеобразовательных школ), Баку, 2017, с. 40.

⁷⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 56.

Աղբյուրներից նախանշած տարածքում ձևավորված պետություններից է Ատրպատականը (Ք.ա. IV դար), որը գտնվում էր Արաքս գետից հարավ ընկած հատվածում։ Այդ պետությունը մեծ դերակատարում է ունեցել «աղբյուրներից աղբյուրական» կազմավորման, պետականության հաստատման և զարգացման գործում⁷⁶⁰։ Փորձ է արվում «Աղբյուրներ» անվանումը կապել Ատրպատականի թագավոր Ատրպատի հետ։ Այն կապում են նաև իբրև թե այստեղ բնակվող «ազ ցեղի» հետ՝ փորձելով հիմնավորել երկրամասի տիրակալի՝ թուրքական ծագման հետ։ Աղբյուրներից աղբյուրները նաև նշում են, որ աղբյուրներից հին հեղինակների գրվածքներից երևում է, որ Ատրպատականում բնակվել են բազմաթիվ թուրքական ցեղեր⁷⁶¹՝ չնչելով սակայն, թե ովքեր են այդ հին հեղինակները, ինչից ենթադրելի է, որ ապագայ հորինվածք է և, մենք գործ ունենք պատմական փաստերի պարզունակ խեղաթյուրման հետ։

Իրականում, սակայն, «Ատրպատական» անվանումը տրվել է Մարաստանի արևմտյան հատվածին, որը որպես սատրապություն հանձնվել էր Ատրպատին, որի անունը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե ոչ՝ «կրակի պետ» կամ «կրակի քուրմ»։ Եվ եթե հետագայում առաջացավ Ատրպատականի թագավորությունը, ապա այն սոսկ Մարական պետություն էր։ Իսկ մարերը սոսկ իրանական ցեղեր էին և ոչ մի կապ չունեն թուրքական ծագման հետ և չեն կարող համարվել աղբյուրներից նախնիներ։ Այն իրանական երկիր էր Մասանյանների օրոք, ինչպես նաև արաբական տիրապետության շրջանում⁷⁶²։

Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերության փլուզումից հետո Ատրպատականի ստեղծմանը զուգահեռ Արաքս գետից հյուսիս ձևավորվել է Աղվանք պետությունը⁷⁶³ (Ք.ա. IV դարի վերջ - III

⁷⁶⁰ Նույն տեղում, 62:

⁷⁶¹ Նույն տեղում:

⁷⁶² Հարությունյան Բ., Պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարություն, էջ 35-36:

⁷⁶³ Исмаил М., История Азербайджана (краткий обзор с древнейших времен до 1920 г.), Баку 1995, с. 11.

դարի սկիզբը): Աղվաններն ապրել են Իբերիայից մինչև Կասպից ծով ընկած տարածքում: Հյուսիսում նրանց սահմանները ձգվել են մինչև Կովկասյան լեռներ, իսկ հարավում՝ Ատրպատական: Ըստ աղբյուրների՝ աղվանական պետության տարածքի մեջ են մտել Աղբյուրների հանրապետության, ներկայիս Հայաստանի (ըստ նրանց՝ Արևմտյան Աղբյուրների) տարածքները, Դաղստանի հարավային շրջանները և Վրաստանի Ալազանի դաշտավայրը: Աղվանքի բնակչությունը ըստ նրանց բաղկացած էր թյուրքալեզու և կովկասալեզու ցեղերից, որտեղ աղվանները կազմում էին մեծամասնություն (տե՛ս նկար 1)⁷⁶⁴:

Պետք է նշել, սակայն, որ աղբյուրներից, ներկայացնելով աղվանից պետության մեջ ընդգրկված տարածքները, ինդոլոգները են պատմական փաստերը՝ նշելով, որ ներկայիս Հայաստանի տարածքները մաս էին կազմում աղվանից պետությանը: Սրա մասին են վկայում բազմաթիվ օտար հեղինակների հաղորդումները: Հույն հեղինակ Ստրաբոնի հաղորդմամբ Հայաստանի և Աղվանքի միջև հոսում էր Կուր գետը⁷⁶⁵: Նույնպիսի հաղորդում է մեզ տալիս Պտղոմեոսը, որի համաձայն Կուր գետը Հայաստանը բաժանում էր Վիրքից և Աղվանքից⁷⁶⁶: Պլինիոսը հստակորեն հաղորդում է, որ Հայաստանի սահմանին բնակվող աղվաններն ապրում էին Կուրից հյուսիս⁷⁶⁷: Նշված հաղորդումները փաստում են այն մասին, որ աղբյուրներից հաղորդում-

⁷⁶⁴ Алиев В., Бабаев И., Джафаров И., Мамедова А., История Азербайджана 6 (учебник по предмету История Азербайджана для 6-го класса общеобразовательных школ), Баку, 2017, с. 71-72.

⁷⁶⁵ Կովկասյան Ալբանիայի, Վրաստանի և Հայաստանի աշխարհագրական նկարագրության և սահմանների մասին մանրամասնորեն տե՛ս The Geography of Strabo, An English Translation, With Introduction and Notes D. W. Roller, Cambridge University Press, 2015, p. 484-486, 506-508.

⁷⁶⁶ Claudius Ptolemy, The Geography, With 14 Illustrations and 29 maps, Translated and Edited by E. L. Stevenson, Dover Publications, Inc., New York, 1991, p. 122-123.

⁷⁶⁷ Pliny Natural History, With an English Translation in Ten Volumes, Volume II, Libri III-VII, by H. Rackham, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, William Heinemann LTD, 1961, p. 359.

ները կապված Աղվանքի աշխարհագրական սահմանների հետ չեն համապատասխանում իրականությանը:

Աղբյուրներից նշում են, որ VII դարի սկզբներին Հյուսիսային Աղբյուրներում՝ Աղվանքում, իշխանության եկավ Միհրանյանների տոհմը, որի ամենանշանավոր ներկայացուցիչը «Աղբյուրների պետական գործիչ գորահրամանատար Ջևանշիրն էր⁷⁶⁸»: Պետք է նշել, սակայն, որ ինչպես Ջևանշիրը, այնպես էլ Միհրանյանները իրականում ունեին իրանական ծագում և սերում էին Սասանյաններից⁷⁶⁹: Պետք է նշել նաև, որ այդ ժամանակ նշված տարածքում իրենց իսկ ներկայացմամբ ո՛չ Աղբյուրներից, ո՛չ էլ ձևավորված աղբյուրներից ժողովուրդ: Աղբյուրներից համարում են, որ որպես ժողովուրդ ձևավորվել են VII-IX դդ.: Չնայած այս հանգամանքին նրանք Աղվանքը համարում են աղբյուրա-աղվանական պետություն⁷⁷⁰:

Փաստացի աղբյուրներից Աղվանքի պատմությունը ներկայացնում են որպես Աղբյուրների պատմություն և, այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել այնտեղ, վերագրում են իրենց, ինչը պատմության նենգափոխման արտառոց օրինակ է:

Աղբյուրներից հեղինակները նշում են նաև, որ Խալիֆայության թուլացման հետևանքով այսպես կոչված Աղբյուրներում առաջացան մի շարք ֆեոդալական պետություններ՝ Շիրվանշահերի, Շաղաղայանների, Ռավվաղյանների, Մաջանների, Մալարյանների: Այս պետական կազմավորումների կողքին առաջացան ավելի փոքր պետական միավորումներ՝ Շաքիի իշխանությունը, Դերբենտի և Թիֆլիսի եմիրությունները: Այս բոլոր պետական կազմավորումներում, ուր իսլամը պետական կրոն էր, ձևավորվեց ընդհանուր թյուրքական լեզու և թյուրք-իսլամական

⁷⁶⁸ Махмудлу Я., Агаев С., Хубьяров Б., Алишова Х., Гусейнова Л., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 7-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2014, с. 10.

⁷⁶⁹ Եղիազարյան Ա., Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.), Երևան, 2011, էջ 183-184:

⁷⁷⁰ Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, 5-й класс, Баку, 2012, с., 41.

մշակույթ⁷⁷¹: Պետք է փաստել սակայն, որ նշված ֆեոդալական պետություններից օրինակ Շադդադյանները ունեին քրդական ծագում⁷⁷², իսկ Մաջաններն ու Մալարյանները՝ իրանական ծագում, ինչն ուղղակի անկուրջ է դարձնում այս պետական կազմավորումների ադրբեջանական լինելու պնդումը:

Խոսելով Ադրբեջանի տարածքում գոյություն ունեցած պետական կազմավորումների մասին՝ ադրբեջանցի հեղինակներն առանձնահատուկ կերպով խոսում են Շիրվանշահերի պետության մասին՝ նշելով, որ այն ամենաերկարակյացն էր⁷⁷³: Նրանք նշում են, որ նրա ստեղծումը Քուր գետից հյուսիս շատ կարևոր իրադարձություն էր: Ըստ նրանց՝ Իրաքի սելջուկյան սուլթանությունը Էլդենիզների (Էլդուկյաններ) կառավարման ներքո անցնելուց հետո դարձավ «ադրբեջանական սուլթանություն», որից կախվածության մեջ մտավ Շիրվանշահերի պետությունը⁷⁷⁴: Շիրվանշահերի հետ բարեկամական և դաշնակցային հարաբերություններ էր պահպանում XV դարում հիմնված մյուս ադրբեջանական պետական կազմավորումը՝ ադ-կոյունլուների պետությունը⁷⁷⁵: XVI դարում այն մտավ Սեֆյանների պետության մեջ, որտեղ կենտրոնացել էին բոլոր ադրբեջանական հողերը: Այստեղ դարձյալ նույն ձեռագիրն է: «Պատմական Ադրբեջանի»

⁷⁷¹ Махмудлу Я., Агаев С., Хубьяров Б., Алишова Х., Гусейнова Л., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 7-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2014, с. 23.

⁷⁷² «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 11, «Արաբական աղբյուրներ», Բ, Իբն ալ-Ասիր, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. ՏերՂևոնդյանի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, էջ 262 «The Cambridge History of Iran» in eight volumes, Volume 4: «The Period from the Arab Invasion to the Seljuqs», edited by R.N. Frye, Cambridge, The University Press, 1975, p. 236

⁷⁷³ Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, 5-й класс, Баку, 2012, с., 56.

⁷⁷⁴ Махмудлу Я., Агаев С., Хубьяров Б., Алишова Х., Гусейнова Л., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 7-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2014, с. 66.

⁷⁷⁵ Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, 5-й класс, Баку, 2012, с., 80.

վերոհիշյալ քարտեզի ողջ տարածքում երբևէ գոյություն ունեցած ցանկացած պետական կազմավորում անհիմն կերպով ներկայացվում է որպես «ադրբեջանական»:

Ըստ ադրբեջանական դասագրքերի հեղինակների՝ Սեֆյան Շահ Իսմայիլի (1502-1524 թթ.) նպատակը ոչ ավել, ոչ պակաս, ադրբեջանական հողերի միավորումն էր⁷⁷⁶: Այդ ժամանակ Ադրբեջանում գոյություն ունեին 2 պետություններ՝ ադ-կոյունլուների և Շիրվանշահերի: Առաջին հարվածը հասցվեց Շիրվանշահերին: Այնուհետև իրանական զորքերը պարսության մատնեցին ադ-կոյունլուներին: Ադրբեջանցի հեղինակները հայտարարում են, որ այդպիսով ձևավորվեց Ադրբեջանի պատմության ամենահզոր պետություններից մեկը՝ Սեֆյան տերությունը, որը Շահ Իսմայիլի կառավարման ժամանակ դարձավ Արևելքի ամենահզոր երկիրը⁷⁷⁷: Փաստորեն Սեֆյանների պետությունը ներկայացվում է որպես «ադրբեջանական», այլ ոչ թե, ինչպես ընդունված է, իրանական:

Զիսանության գլուխ անցած թյուրքական ծագում ունեցող ցեղերի հանգամանքը դեռ չի նշանակում, որ պետության բնույթը թյուրքական է կամ «ադրբեջանական», քանի որ տվյալ պետության հիմքում ընկած էր ոչ թե ազգային բնույթը, այլ շիա դավանանքը: Միևնույն ժամանակ, պետք է փաստել, որ, ղրգրվաշական ցեղերը չունեին միասնական ժողովրդի մտածելակերպ և հոգեկերտվածք:

Ադրբեջանցիները Նադիր շահին ևս, որն ուներ թյուրքական ծագում և աֆշարական ցեղի ներկայացուցիչ էր, համարում են իրենց հնագույն նախնիներից⁷⁷⁸: Իբրև թե Նադիրը մեծ հետք է թողել այսպես կոչված ադրբեջանական ռազմարվեստում: Միևնույն ժամանակ ադրբեջանցիները նշում են, որ Ադրբեջանը (նկատի ունեն վերոհիշյալ քարտեզում ներկայացված տարածքը) XVIII դարում գտնվում էր Նադիր շահի տիրապետության տակ,

⁷⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 117:

⁷⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 121, տե՛ս նաև Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, 5-й класс, Баку, 2012, с., 84:

⁷⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 92:

իսկ հետո նշում, որ Նադիրի դեմ Շաքիի ապստամբությունից հետո Շաքիի խանությունը դարձավ առաջին անկախ աղբյուրական խանությունը⁷⁷⁹: Պնդումների նման հակասականությունն իսկ փաստում է ներկայացվածի շինծու բնույթի մասին:

Հայերը և Արցախը Աղբյուրականի պատմության շարադրման հայեցակարգում

Ըստ աղբյուրների հեղինակների՝ Ղարաբաղի խանությունը ձևավորվել է Ջևանշիր ցեղի առաջնորդ Փանահ խանի (1748-1763) կողմից, որը Նադիր խանի գորահրամանատարներից էր: Նրանք պնդում են, որ խանությունը հիմնականում բաղկացած էր թյուրքական ցեղերից (ջևանշիր, քեբիրլի, իյիրմիյորդյար, (քսանչորսերորդ), օթուզիկիյար, (երեսուներկուերորդ), բահարլի, քոլանի)⁷⁸⁰: Բացի այդ, խանության տարածքում բնակվում էին նաև փոքրաթիվ քրիստոնյա աղվաններ: Ի միջի այլոց, նրանք Արցախի հայկական մելիքությունները համարում են աղվանական⁷⁸¹: Ղարաբաղի խանության տարածքում էին գտնվում Խաչենի, Վարանդայի, Դիզակի, Գյուլիստանի, Ջրաբերդի մելիքությունները, որոնց բնակչությունը իբրև թե բաղկացած էր քրիստոնեություն ընդունած աղվաններից⁷⁸²: Աղբյուրներից հեղինակները փորձում են այնպես ներկայացնել, թե իբրև, ըստ աղբյուրական աղբյուրների, ինչպես նաև «Ղարաբաղնամե»-ի, այս մելիքությունների բնակիչները Ղարաբաղի բնիկ բնակչությունը չեն եղել: Նրանք այս տարածք են տեղափոխվել Աղբյուրականի այլ տարածքներից: Այս մելիքությունները կոչվել են Ղարաբաղի հինգ մահալների անուններով: Միայն Խաչենի մահալի բնակչությունը կազմ-

ված էր տեղի քրիստոնյաներից՝ աղվաններից: Մնացած բոլոր մելիքները եկվորներ էին: Նրանք բոլորը ապաստանել են Ղարաբաղում և Նադիր շահին հնազանդվելու համար նշանակվել են համապատասխան տարածքներում⁷⁸³: Նրանց չհաջողվեց պետական որևէ միավորում ստեղծել Ղարաբաղում, քանի որ նրանք մահալների տիրակալներ էին, որոնք տարածաշրջանում սոցիալական աջակցություն չունեին և միշտ զբաղված էին միմյանց միջև կռիվներով⁷⁸⁴:

Այստեղ ևս ամեն ինչ շինծու կամ կեղծված է, իսկ Խաչենի մելիքությունում իբրև բնակվող աղվանների կամ մյուս մելիքությունների բնակչության՝ բնիկ չլինելու «պնդումները» քննության չեն դիմանում⁷⁸⁵: Բացի այդ էլ, պետք է սակայն նշել, որ աղբյուրներից հեղինակները խիստ ուռճացումով շարունակաբար խոսելով Արցախի տարածք տեղափոխված քրիստոնյա բնակչության մասին՝ մոռանում են իրենց դասագրքերում խոսել Երևան, Գանձակ և Ղարաբաղ տեղափոխված տասնյակ հազարավոր թյուրքական ծագում ունեցող ցեղերի մասին, որոնք ժամանակի ընթացքում բազմացել են⁷⁸⁶: Նաև օղուզները, որոնց աղբյուրական հեղինակներն իրենց նախնիներն են համարում և, որոնք իբրև թե լուրջ մասնակցություն են ունեցել աղբյուրականի ժողովրդի կազմավորման գործում, հնագույն ժամանակներից այստեղ չեն բնակվել: Վերջիններս Անդրկովկաս են տեղափոխվել XI-XIII դդ.⁷⁸⁷: Փանահ խանը իր իշխանությունը ամրապնդելու համար Վրաց թագավորությունից և հարևան խանություններից մի շարք ցեղեր տեղափոխեց Ղարաբաղ, որոնցից էին կարաչորլու, փուսխան, ջինլի, դեմուրչի-հասանլի, կենգերլու, քյոթանլի և այլ ցե-

⁷⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 91-96:

⁷⁸⁰ Алиев Т., Агаларов П., Гулиев Н., Гасымов Э., Бабаев Ф., Гусейнов Э., Асадов К., Мамедов Р., История Азербайджана, учебник для 10-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2017, с. 171.

⁷⁸¹ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 105.

⁷⁸² Նույն տեղում, էջ 127:

⁷⁸³ Նույն տեղում:

⁷⁸⁴ Նույն տեղում:

⁷⁸⁵ Արցախի մելիքությունների բնակչության մասին մանրամասնորեն տե՛ս Րաֆֆի, Меликства Хамсы, Перевод с армянского Л. М. Казаряна. Издательство «Наири», Ереван, 1991.

⁷⁸⁶ Бакиханов Аббас-Кули-Ага, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 142.

⁷⁸⁷ Агаджанов Ц. Г., Очерки истории огузов и туркмен в Средней Азии IX-XIII вв., Ашхабад, 1969, с. 6.

ղեր: Միայն Ղազախից Ահմեդ աղան Ղարաբաղ է տեղափոխում իր 1500 ընտանիք ցեղակիցներին⁷⁸⁸:

Փանահին հաջորդած Իբրահիմ խանի օրոք նոր թափ ստացավ թյուրքալեզու էթնիկ խմբերի ներթափանցումը լեռնային շրջաններ, իսկ Ղաշտային Ղարաբաղն աստիճանաբար հայաթափվում էր, հայ բնակչության մի մասը բռնի մահմեդականացվում: Գերմանացի հետազոտող Ա. Հաքստհաուզենի բնութագրմամբ՝ այդ գեղեցիկ երկիրը, այսինքն՝ Ղարաբաղը XVIII դարից սկսած կրում է խոր անկման հետքեր: Գերի տարված հայերի փոխարեն այստեղ են բերվել ծուլ թաթարներ ու թյուրքեր, որոնք աստիճանաբար առավելություն են ստանում տեղաբնիկ հայերի նկատմամբ⁷⁸⁹:

1805 թ. Քյուրաքչայի պայմանագրով Ղարաբաղի խանությունը միացավ Ռուսաստանին: Այս պայմանագրում հայերի վերաբերյալ ոչ մի կետ չկար, որը հիմք է տալիս աղբրեջանցի հեղինակներին կարծելու, որ եթե կետ չկար պայմանագրում, ուրեմն հայեր էլ չկային տվյալ ժամանակահատվածում Ղարաբաղում⁷⁹⁰: Եվ սա նրանց «լիակատար» հիմք է տալիս պնդելու, թե Ղարաբաղը պատկանում էր Աղբրեջանին:

Աղբրեջանցի հեղինակները պնդում են, թե իբր Ռուսաստանի կողմից Ղարաբաղի խանության բռնակցումից հետո ցարական իշխանությունը, տարածաշրջանում ամրապնդվելու նպատակով, սկսեց ճնշել տեղի թուրք մահմեդական բնակչությանը և հայերին վերաբնակեցրեց այստեղ: Ռուսաստանի կողմից Հարավային Կովկասի գրավումը պայմաններ ստեղծեց այլ երկրներից հայերի զանգվածային գաղթի և այստեղ հայկական գործոնի ձևավորման ու հզորացման համար: Չնայած ռուսների վարած հայկականացման քաղաքականությանը, Ղարաբաղի խանության «օկուպացումից» հետո Ղարաբաղի նահանգի բնակչության մեծ մասն իբրև թե աղբրեջանցիներ էին, իսկ քրիստոնյա բնակչության մեծ մասը աղվաններ: Ըստ աղբրեջանցի հեղինակների՝ ռուսական օկուպացիայից հետո Ղարաբաղում հայերի զանգվածային վերաբնակեցման ժամանակ այստեղ իբրև թե հայտնվեցին առաջին հայկական բնակավայրերը⁷⁹¹: Սա ակտիվացրեց Լեռնային Ղարաբաղի քրիստոնյա աղվան բնակչության հայացման գործընթացը: Ինչպես տեսանք, ըստ աղբրեջանցի հեղինակների՝ տեղի քրիստոնյա բնակչության մեծամասնությունը նախկին աղվաններ էին, որոնք, ենթարկվելով գրիգորականացման, հետագայում, ձուլման արդյունքում, աստիճանաբար հայացվեցին⁷⁹²: Ղարաբաղի լեռնային մասի քրիստոնյա բնակչությունը, որին պարտադրված էր գրիգորյանական հավատքը, երկար ժամանակ իրեն հայ էթնոսին պատկանող չէր համարում: Աղվանների մի մասն էլ, ովքեր այն ժամանակ չընդունեցին գրիգորիականությունը, տեղափոխվեցին Վրաստան և այլ շրջաններ⁷⁹³:

Ընդհանրապես աղբրեջանցի հեղինակների նախապիրած հնարքներից մեկն էլ վերաբնակեցված հայերի միջոցով տարածաշրջանում ռուսական իշխանությունների կողմից հայկականացման քաղաքականություն իրականացնելու մասին պնդումն է: Ըստ նրանց՝ 1828 թ. Թուրքմենչայի և 1829 թ. Ադրիանապոլսի պայմանագրերից հետո Աղբրեջանի այլ շրջանների հետ միասին հայերի զանգվածային վերաբնակեցում իրականացվեց Ղարաբաղում⁷⁹⁴: Ռուսական կայսրությունը, Օսմանյան պետության և Իրանի դեմ հետագա «ագրեսիվ ծրագրեր» իրականացնելու համար, ձգտում էր հայերին զանգվածաբար տեղափոխել Հարավա-

⁷⁸⁸ Հարությունյան Բ., Պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարություն, էջ 52:

⁷⁸⁹ Гекстгаузен А., Закавказский край, СПб, 1857, ч.1, с. 208, 213.

⁷⁹⁰ Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, 5-й класс, Баку, 2012, с., 101.

⁷⁹¹ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 191-193.

⁷⁹² Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Левиатов В.Н., Очерки истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948, с. 118.

⁷⁹³ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 191-193.

⁷⁹⁴ Նույն տեղում:

յին Կովկասում, հատկապես պատմական «աղբբեջանական հողերում»: Ռուսական կայսրությունը Հյուսիսային Աղբբեջանում փորձում էր իր համար հենարան ստեղծել քրիստոնյա բնակչությունից: Այդ նպատակով, նվաճումից անմիջապես հետո, սկսվեց գերմանացիների, հայերի, ռուսների և այլ քրիստոնյա ժողովուրդների ներկայացուցիչների վերաբնակեցումը Հարավային Կովկասում, այդ թվում՝ Աղբբեջանում: Ռուսական կայսրությունը հայերին տեղավորել է հիմնականում նախկին Ղարաբաղի, Երևանի և Նախիջևանի խանությունների տարածքում և Բորչալում⁷⁹⁵:

Փաստորեն մենք ականատես ենք լինում մի իրավիճակի, երբ աղբբեջանցիները ոչ մի կերպ չկարողանալով ժխտել հայերի ներկայությունը Արցախում, վերջիններիս ներկայացնում են որպես քրիստոնյա աղվաններ, որոնք այս կամ այն պատճառով հետագայում հայացել են, իսկ ավելի ուշ շրջանում նրանց ներկայությունը Արցախում և այլուր ցուցադրում են որպես ռուսական վերաբնակեցման քաղաքականության հետևանք, ինչը հակասում է պատմական իրողություններին, քանի որ խնդրո առարկա տարածքում հայերի ներկայության մասին վկայել են դեռևս հնագույն ժամանակներից: Կուր գետով անցնող Մեծ Հայքի հյուսիսարևելյան սահմանն իրենից ներկայացնում էր նաև հայ ժողովրդի էթնիկական սահմանը: Ստրաբոնը՝ պատմելով Հայոց Արտաշես Ա արքայի կողմից հայկական հողերի միավորման մասին, հաղորդում է, թե դրանց թվում էին նաև Սակասենեն (Շակաշեն) և Օրքիստենեն (Արցախ)⁷⁹⁶: Ընդ որում հեղինակը պարզորոշ նշում է, որ Հայոց արքան միավորել էր հայաբնակ և հայախոս շրջանները: Հողերի վերամիավորումից հետո ըստ Ստրաբոնի՝ Արտաշեսի թագավորության մեջ, այդ թվում՝ Արցախում և Ուտի-

քում, բոլորը հայերեն էին խոսում⁷⁹⁷: Մովսես Խորենացին էլ, Հայոց Վաղարշակ թագավորի մասին պատմելիս, ներկայացնում է հայոց լեզվի (ուրեմն՝ նաև հայ ժողովրդի) տարածման սահմանները, որոնք, դատելով պատմահոր հաղորդումներից, ամբողջությամբ համընկնում են Մեծ Հայքի, այդ թվում նաև՝ Արցախի և Ուտիքի սահմաններին⁷⁹⁸:

Նշված հիշատակությունները վկայում են, որ Կուրի և Երասխի միջագետքում գտնվող Հայոց Արևելից կողմանց աշխարհներն (Արցախն ու Ուտիքը) ի սկզբանե հայաբնակ ու հայախոս են եղել, ուստի աղբբեջանական դասագրքերում ներկայացվածը պատմական իրականության հետ որևէ առնչություն չունի և միայն ներքին օգտագործման (պետական պատվեր, քարոզչություն, դաստիարակություն) համար է արվում:

Աղբբեջանցիների պատմության շարադրման հայեցակարգը Հայաստանի Հանրապետության տարածքի վերաբերյալ. Երևանի պարագան

Իրանական տերության կազմում XVIII դ. ձևավորված Երևանի խանության բնակիչները, ըստ աղբբեջանցի հեղինակների՝ աղբբեջանցի թուրքերն էին երկրամասի ամենահին բնակիչները: Իբրև թե դրա մասին են վկայում տեղանքների անվանումները, եվրոպացի ճանապարհորդները, նույնիսկ հայ պատմաբանները⁷⁹⁹: Հայ պատմաբանների անվան տակ աղբբեջանցիները նկատի ունեն Աշոտ Հովհաննիսյանի այն կարծիքը, որ հայերը XVIII դ. կազմում էին Երևանի բնակչության փոքրաթիվ մասը, որը ոչ մի հիմք չի տալիս փաստելու, որ տեղի մահմեդական բնակիչները այստեղի ամենահին բնակիչներն էին: Բացի այդ Մ.

⁷⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 508:

⁷⁹⁸ Եղիազարյան Ա., Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, Երևան, 2010, էջ 135:

⁷⁹⁹ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 109.

⁷⁹⁵ Махмудлу Я., Алиев Г., Абдуллаев Г., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, учебник для 9-го класса общеобразовательных школ, с. 10-11.

⁷⁹⁶ The Geography of Strabo, An English Translation, With Introduction and Notes D. W. Roller, Cambridge University Press, 2015, p. 507-508.

Կարապետյանը ապացուցել է, որ Ա. Հովհաննիսյանի օգտագործած սկզբնաղբյուրի՝ Մամի-Կլերակի տեղեկությունը հայերի քանակի մասին վերաբերում է ոչ թե քաղաքին, այլ բերդին, ուստի ուսումնասիրողի՝ դրա վրա հիմնված տեսակետը Երևան քաղաքում հայերի և աղբյուրների թվաքանակների հարաբերակցության մասին հիմնադրվել է⁸⁰⁰։ Բացի այդ, հայերի թվաքանակի նվազեցումը այս երկրամասում պայմանավորված է եղել պատմության ընթացքում տեղի ունեցած տարատեսակ իրադարձություններով։ Օրինակ՝ միայն շահ Աբասի բռնագաղթի ընթացքում մի քանի հարյուր հազար հայեր ստիպված են եղան լքել Հայաստանը⁸⁰¹։

Խոսելով եվրոպացի ճանապարհորդների մասին՝ պետք է փաստել, որ վերջիններս Երևանի մուսուլման բնակչության մասին նշելուց բացի խոսել են նաև քաղաքում բնակվող մեծաքանակ հայության մասին, ինչի մասին աղբյուրները լռում են։ Ըստ իսպանիայի թագավորի պատվիրակ Անտոնիո դե Գուվեայի 1608 թ. հիշատակության՝ Երևանը ամբողջ Մեծ Հայքի կարևորագույն քաղաքն ու մայրաքաղաքն էր, որն ամբողջությամբ բնակեցված էր հայերով⁸⁰²։

Աղբյուրները գրում են, որ Եվրոպական ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Տավերնիեն, 1655 թ. գալով Երևան, գրել է, որ քաղաքի բերդի պարիսպներից (բերդաքաղաք) ներս ապրել են

⁸⁰⁰ Կարապետյան Մ., Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ. // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1986, N 2, էջ 108։

⁸⁰¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Էջմիածին, 1896, էջ 40։ Տե՛ս նաև Արրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Կ. Ս, Երևան, 1964, էջ 253; Զով Գ., Сношения Петра Великого с армянским народом, документы, СПб., 1898, с. IV; Boumoutian G., A Concise History of the Armenian People (From Ancient Times to the Present), Fifth Edition, Completely Revised, California, 2006, p. 209-210.

⁸⁰² "Relation des Grandes Guerres et Victoires Obtenues par le Roy de Perse Cha Abbas Contre les Empereurs de Turquie Mahomet et Achmet Son Fils. Par le P. Fr. Anthoine de Gouvea". Traduit de L'original Portugais. A Rouen, 1646, p. 225.

միայն մուսուլմաններ (իբրև թե աղբյուրների թուրքեր)⁸⁰³, սակայն վերջիններս չեն նշում, որ նույն ճանապարհորդը, որը 1630-ական թթ. և այնուհետև եղել է Երևանում, բոլորովին այլ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում բերդի և արվարձանների մասին։ Այդ տեղեկությունների համաձայն՝ բերդում ապրում էին խանը, իր սպաներն ու զինվորները, իսկ Երևանի թաղը, որը բերդի հյուսիս-արևմուտքում մի արվարձան էր, ուներ քսան անգամ ավելի ժողովուրդ քան քաղաքում (իմա բերդում)։ Սա բոլոր վաճառականների ու արհեստավորների, ինչպես նաև բոլոր հայերի ապրելատեղին էր։ Նրա կողմից կազմված՝ Երևանի գծապատկերում դարձյալ շեշտված է, որ արվարձանը բնակեցված է քրիստոնյա հայերով։ Մեկ այլ աղբյուր հեղինակը ևս գրել է, որ քաղաքը բնակեցված է բացառապես հայերով⁸⁰⁴։

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Շարդենը, լինելով Երևանում, 1673 թ. գրել է, որ Երևանի բերդը իր տարածքով մեծ է փոքրիկ քաղաքից։ Այն օվալաձև է՝ բաղկացած մոտավորապես 800 տնից։ Այնտեղ բնակվում են միայն «սեֆյաններ»⁸⁰⁵։ Իրականում, Ժ. Շարդենը Երևանը կոչում է «Մեծ Հայքի մայրաքաղաք»⁸⁰⁶, իսկ այնուհետև, Երևանը նկարագրելիս, խոսում բերդում բնակվող «բնիկ պարսիկների» մասին, անդրադառնում այնտեղ վաճառատներ ունեցող հայերին, ներկայացնում բուն քաղաքում

⁸⁰³ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 30.

⁸⁰⁴ "Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, écuyer baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes", t. 1, Paris, 1679, p. 40-41, p. 623, "The Six Voyages of John Baptista Tavernier, a Noble Man of France Now Living, Through Turkey into Persia, and the East-Indies, finished in the Year 1670", made English by J.P., London, 1678., p. 14-15.

⁸⁰⁵ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 30.

⁸⁰⁶ "Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient", nouvelle édition, de notes, etc. par L. Langlès, tome II, Paris, 1811, p. 128.

բնակվող հայերին, նրանց սովորությունները և ավանդությունները, ինչպես նաև հայկական եկեղեցիների մասին⁸⁰⁷:

1670-ական թվականներին Երևանում եղած և 1676 թ. իր ուղեգրությունը շարադրած Յա. Ստրեյսը նույնպես նշում է, որ Երևանում մեծ մասամբ ապրում էին աղքատ հայեր⁸⁰⁸:

Քաղաքում բնակվող հայ մեծամասնության մասին են վկայում նաև բազմաթիվ այլ հեղինակ-ճանապարհորդներ:

Այսպիսով՝ կարող ենք արձանագրել, որ եվրոպացի ճանապարհորդների վկայություններով Երևանի բերդում ապրել են մեծավ մասամբ պարսիկներ, իսկ բերդից դուրս շատ ավելի մեծաքանակ հայեր, որոնց մասին աղբյուրներից հեղինակները գերադասում են լռել: Ինչ վերաբերում է տեղանուններին, ապա պետք է փաստել, որ տարբեր ժամանակների այդ տեղանունները եղել են տարբեր՝ պայմանավորված երկրում իշխող վարչակարգից և վերջինիս վարած քաղաքականությամբ: Այս առումով բերենք թեկուզ մեկ օրինակ, որը ներկայացնում են հենց իրենք՝ նշելով, որ Ռզա շահը Հարավային Աղբյուրներում վարելով ազգային խտրականության քաղաքականություն՝ փոփոխում էր աշխարհագրական և պատմական տեղանունները⁸⁰⁹: Նույնը տեղի է ունեցել, օրինակ՝ օսմանյան կամ պարսկական տիրապետության շրջանում: Հայաստանում քոչվոր թյուրքական տարրի հաստատման արդյունքում, բավական թիվ են կազմել թյուրքական տեղանունները: Դա պայմանավորված էր եկվոր տարրի ժամանակավոր տիրապետության փաստով: Թյուրքական տարրը մեծ մասամբ թարգմանել է հայկական տեղանունները, հարմարեցրել իր լեզվին և միայն շուրջ 10 տոկոսի չափ է, որ ինքն է ստեղծել տե-

⁸⁰⁷ "The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies", the first volume, containing the author's voyage from Paris to Ispahan, London, 1686, p. 245-248.

⁸⁰⁸ Struys J. J., Drie aanmerkelyke en zeer rampspoedige Reizen, Door Italien, Griekenland, Lyfland, Moscovien, Tartaryen, Meden, Persien, Oostindien, Japan, en verscheiden andere Gewesten, Haarlem, 1741, b. 229-230.:

⁸⁰⁹ Агаларов П., Гулиев Н., Хатамов Р., Бабаев Ф., Гасымов Э., Гусейнов Э., Джаббаров Х., Бахрамова С., Гусейнов А., История Азербайджана, учебник для 11-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2018, с. 58.

ղանուններ՝ քոչվորական պարզ մտածելակերպին համապատասխան⁸¹⁰:

Աղբյուրներից հեղինակների տեսակետով՝ XVIII դ. Հայաստանի տարածքում ձևավորված Երևանի խանությունը իբրև թե այսպես կոչված Արևմտյան Աղբյուրների տարածք էր, որը ներկայումս կոչվում է Հայաստան⁸¹¹: Նրանք նշում են, որ իրենց նախնիները բնակվում էին այդտեղ հին ժամանակներից, սակայն չեն բերում այդ ապացուցող որևէ վկայություն: Նրանք համարում են, որ հայերը այստեղ են տեղափոխվել XIX դ. Ցարական Ռուսաստանի կողմից, իսկ Երևանի բնակչությունը բաղկացած էր աղբյուրներից թուրքներից: Առհասարակ աղբյուրներից պնդում են, որ XIX դ. Ցարական Ռուսաստանը հնագույն աղբյուրական հողերը տվեց հայերին⁸¹²: Իրականում, սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները վկայում են հակառակը: Ռազմական պատմաբան Վասիլի Պոտտոն, իր աշխատության մեջ անդրադառնալով 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին և Երևանի բերդի գրավման իրադարձություններին, նշում է այն մասին, որ պաշարված բերդում գտնվող 18 հազար բնակիչների մեծ մասը հայեր էին⁸¹³: Սա ևս մեկ վկայություն է այն մասին, որ հայերը բնակվել են Երևանում Ցարական Ռուսաստանի կողմից Արևելյան Հայաստանը նվաճելուց շատ առաջ և հերքում է աղբյուրներից առաջ քաշած այն տեսակետը, թե հայերն այստեղ են տեղափոխվել ռուսների կողմից Երևանի գրավումից հետո:

Երբեմն աղբյուրներից հեղինակների կարծիքները խիստ հակասական են: Մի կողմից աղբյուրներից նշում են, որ հայերը այստեղ սկսել են ապրել Ցարական Ռուսաստանի կողմից նրանց տեղափոխելու արդյունքում, սակայն մյուս կողմից գրեթե

⁸¹⁰ Հարությունյան Բ, Պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարություն, էջ 37:

⁸¹¹ Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, 5-й класс, Баку, 2012, с. 103.

⁸¹² Նույն տեղում:

⁸¹³ Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том III: Персидская война 1826-1828 г., выпуск III, издание второе, С.-Петербург, 1888, с. 508.

ամենուր փաստում են, որ թե՛ Երևանի գրավման ժամանակ (մեջ բերելով Պասկևիչի խոսքերը), թե՛ Գանձակի գրավման ժամանակ ռուսներին օգնել են տեղացի հայերը⁸¹⁴, ինչը լրջորեն հակասում է իրենց իսկ պնդումներին:

Նրանք նշում են, որ հայերին ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածք տեղափոխել են ռուսները Յարական Ռուսաստանի կողմից այս տարածքները նվաճելուց հետո, որն իրենք անվանում են Արևմտյան Ադրբեջան, սակայն միաժամանակ նշում են, որ XV դարի կեսերին Բահարլի դինաստիայի տիրակալ Ջհան Շահը թույլ է տվել Կիլիկիայից Հայոց կաթողիկոսության կենտրոնը տեղափոխել ադրբեջանական երկրում գտնվող Ուչքիլես (Էջմիածին)⁸¹⁵: Ըստ նրանց, Էջմիածնում և նրա շրջակայքում տեղի ադրբեջանական ազնվականությանը պատկանող հողերը աստիճանաբար բնակեցվեցին Կիլիկիայից գաղթած հայ ընտանիքներով⁸¹⁶, և հետագա դարերում այդ գործընթացն ավելի ընդլայնվեց: Պարզ է, որ նման «պնդումներն» ապացուցող որևէ վկայություն կամ տեղեկություն ներկայացնելն անհնար է:

Փաստորեն, մենք ականատես ենք լինում մի իրավիճակի, երբ ադրբեջանցիները փորձում են ամեն կերպ մերժել հայերի ներկայության ցանկացած փաստ ՀՀ ներկայիս տարածքում, սակայն նրանց փորձերը հակասում են հայ և օտար աղբյուրների տեղեկություններին, որտեղ ընդհակառակը, պատմության բոլոր դարաշրջաններում վկայված է հայերի ներկայությունը սեփական հայրենիքի արևելյան հատվածում: Ավելորդ ենք համարում կրկին մեջբերել բոլոր այդ վկայությունները Հայաստանի և հայերի մասին այն ժամանակներում, երբ ադրբեջանցիները, իրենց

⁸¹⁴ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э. Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 178; Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, 5-й класс, Баку, 2012, с., 107.

⁸¹⁵ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э. Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 193.

⁸¹⁶ Նույն տեղում:

իսկ հավաստմամբ, թե՛ որպես ժողովուրդ, թե՛ որպես ազգ դեռևս ձևավորված չեն եղել⁸¹⁷:

Ադրբեջանցի հեղինակների պնդմամբ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Մոսկվայի քաղաքականությունն Ադրբեջանի նկատմամբ էլ ավելի է կոշտացել: Վրաստանի հետ տարածքային և սահմանային վեճերում նույնպես Խորհրդային Ռուսաստանը հանդես է եկել Ադրբեջանի շահերին հակասող դիրքերից⁸¹⁸:

Ավելորդ ենք համարում հիշատակել Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև եղած տարածքային խնդիրները և դրանց ոչ հայանպաստ լուծումները Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, քանի որ ներկայում ադրբեջանցիները ողջ Հայաստանի Հանրապետության տարածքն են համարում Ադրբեջան: Այս պարագայում Մոսկվայի քաղաքականության կոշտացման մասին ադրբեջանցիների պնդումները պետք է համարել շինծու:

Եզրակացություն

Այսպիսով, մենք կարող ենք եզրակացնել, որ ադրբեջանցիները, ոչ մի կերպ չկարողանալով ժխտել հայերի ներկայությունը Արցախում, վերջիններիս ներկայացնում են որպես քրիստոնյա աղվաններ, որոնք այս կամ այն պատճառով հետագայում հայացել են, իսկ ավելի ուշ շրջանում նրանց ներկայությունը Արցախում և այլուր ցուցադրում են որպես ռուսական վերաբնակեցման քաղաքականության հետևանք, ինչը հակասում է պատմական իրողություններին, քանի որ խնդրո առարկա տարածքում հայերի ներկայության մասին վկայել են դեռևս հնագույն ժամանակներից: Նույն ձևով ադրբեջանցի հեղինակները փորձում են ամեն կերպ մերժել նաև հայերի ներկայության ցանկացած

⁸¹⁷ «Великая Армения», Большая российская энциклопедия, bigenc.ru/world_history/text/1904555

⁸¹⁸ Махмудлу Я., Алиев Г., Абдуллаев Г., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, учебник для 9-го класса общеобразовательных школ, с. 121.

փաստ ՀՀ ներկայիս տարածքում, սակայն նրանց փորձերը հակասում են հայ և օտար աղբյուրների տեղեկություններին, որտեղ ընդհակառակը, պատմության բոլոր դարաշրջաններում վկայված է հայերի ներկայությունը սեփական հայրենիքի տարածքում:

Աղբյուրների պատմության մեջ մենք ականատես ենք լինում բացարձակ հայատյացության, քանի որ աղբյուրացիները իրենց պատմության ողջ շարադրման ընթացքում ամեն կերպ ձգտում են մերժել ամեն հայկականը, ինչպես Հայաստանի Հանրապետության տարածքում, այնպես էլ Արցախում՝ այս ճանապարհին կանգ չառնելով ոչ մի կեղծիքի առաջ: Նշվածի վառ վկայություններն են բերված օրինակները, որտեղ աղբյուրացիների գրածները հիմնավորումներ չունեն և կամ մի գրվածը հակասում է մյուսին:

Այսպես կոչված «Պատմական Աղբյուրների» բարտեզը աղբյուրացիների դաժնացական դասագրքերից

Arman Yeghiazaryan
Ara Hovhannisyan
Alik Gharibyan
Armine Chiroyan

THE CONCEPT OF THE HISTORY OF AZERBAIJAN (ACCORDING TO SCHOOL TEXTBOOKS)

History textbooks are of great importance in the education of the younger generation, forming geographical, chronological and substantive knowledge about the homeland, people and its history. It is no coincidence that history textbooks in a number of countries, dictated by political conditions, also acquire ideological functions, trying to instill in the new generation ideas of an ideological and political nature in addition to historical knowledge and even instead of them, which often not only distort historical realities, but also form a hostile attitude towards other peoples. The purpose of the article is to present the concept of the history of Azerbaijan on the basis of a critical analysis of Azerbaijani school history textbooks. The task was set to identify the main approaches of Azerbaijani authors to the issues of the "historical territory of Azerbaijanis", their origin and formation, as well as claims to the territory of neighboring peoples. The work uses the historical-critical method. As part of the latter, an attempt was made to identify the consistent distortion of information from historical sources in Azerbaijani textbooks, and its motives, while highlighting both the true meaning of the mentioned information and presenting new information demonstrating the falsifications of Azerbaijani authors. The article reveals a lot of such falsifications, presents the contradictions caused by them in Azerbaijani textbooks, as well as their clearly anti-Armenian content.

ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ
ՇՈՒՐԶ

Հագարամյակների պատմություն ունեցող Էրեբունի-Երևանը՝ ստեղծված մ. թ. ա. 782 թվականին, հայտնվել է աղբեջանական կեղծարարության առանցքում: Գաղտնիք չէ, որ Հայաստանի հարևան Աղբեջանը ստեղծման առաջին իսկ օրից (1918 թ. մայիսի 28), յուրացրել և շարունակում է յուրացնել ոչ միայն իրանական (պարսկական)⁸¹⁹ այլև հայկական բնակավայրերը՝ դրանք աշխարհին ներկայացնելով իբրև «պատմական աղբեջանական» տարածք: Ցավոք, մի շարք հայկական բնակավայրերի թվում աղբեջանական կեղծարարության թիրախում է հայտնվել պատմական Հայաստանի մաս կազմած, բնիկ հայկական և այժմ Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանը:

Ք. ա. V դ. հույն ականավոր պատմագիր Հերոդոտոսի (մ. թ. ա. 484-425)՝ աշխարհին, ինչպես նաև Հայաստանին և հայերին առնչվող իր ժամանակաշրջանի տեղեկությունները եղել և մնում են հավաստի սկզբնաղբյուր: Նա կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում պարսից արքունիքին հայերի վճարած հարկերի մասին⁸²⁰: Ըստ նրա՝ Հայաստանը ներառված էր 13-րդ և 18-րդ սատ-

⁸¹⁹ 2022 թ. Հայաստան այցելած աղբեջանցի պատգամավորները սոցիալական ցանցում հրապարակած Կապույտ մզկիթի ֆոնին արված լուսանկարին կից գրել էին, թե իբր կառույցն աղբեջանական է, որին հետևել են թե՛ Իրանի դեսպանության եռալեզու պատասխանը և թե՛ մզկիթի հոգևորականների արձագանքը:

<https://www.youtube.com/watch?v=qMwZSSMhWss&t=4s/09.03.2022/>:

⁸²⁰ Herodotus, *The Histories*, translated by George Rawlinson, Roman Roads Media, Moscow, 2013, p. 219, 338-340. Olmstead A. T., *History of the Persian Empire*, The University of Chicago press, Chicago and London, copyrighting 1948,

րապությունների կազմում⁸²¹, որոնցում էր ընդգրկված նաև Երևանի ներկայիս տարածքը: Չափազանց կարևոր է Կիլիկիային և Հայաստանին առնչվող Հերեդոտոսի այն վկայությունը, ըստ որի՝ սահմանը համարվում էր Եփրատ գետը⁸²², և որտեղ, բնականաբար, չէին կարող լինել ո՛չ Թուրքիան և ո՛չ էլ առավել ևս Աղբեջանը⁸²³ [տե՛ս նկար 1]:

Կեղծարարությունների ակունքներն ու պատճառներն ավելի խորքային են: Պատճառներից առաջինը կապված է դեպի Երևան թուրքական մի շարք արշավանքների հետ, որոնց հետևանքով քաղաքը ենթարկվել է ավերածությունների և մասամբ հայաթափվել: Հաջորդը սերտորեն կապված է պարսից շահ Աբաս Ա-ի Արևելյան Հայաստան կատարած արշավանքով, որի արդյունքում բռնի տեղահանվել է շուրջ 300.000 հայ, և փոխվել տարածաշրջանի և հատկապես քաղաքի դեմոգրաֆիկական պատկերը (որոշ սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է 500-600 հազար հայ⁸²⁴): Սակայն նույնիսկ 1604 թ. բռնագաղթից հետո Արևելյան Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրերում բնակչության մեծ մասը դարձյալ կազմում էին հայերը: XVII դարի 50-ական թվականներին Երևան այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեն գրում է, որ «չպետք է զարմանալ, եթե քաղաքների և գյուղերի մեջ մի մահմեդականի դիմաց հիստոն հայ է գտնվում»⁸²⁵: Երևանի բնակչության ամենաբարձր տոկոսը կազմում էին հայերը, ապա թաթարները, այնուհետև օսմանյան թուրքերն ու պարսիկները⁸²⁶:

by The University of Chicago, p. 291, 275 // https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/history_persian_empire.pdf //.

⁸²¹ Նույն տեղում, էջ 219:

⁸²² Herodotus, նշվ. աշխ., էջ 80, 339, 340, Olmstead A. T., նշվ. աշխ., էջ 39, 117, 300

⁸²³ Olmstead A. T., նշվ. աշխ., էջ 33.

⁸²⁴ Դանիելյան Լ. Գ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1978, էջ 103-106:

⁸²⁵ Հղումն ըստ՝ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. III, Երևան, 1946, էջ 272:

⁸²⁶ Նույն տեղում:

Տարիներ ի վեր գտնվելով Իրանի և ժամանակ առ ժամանակ թուրքական տիրապետության ներքո՝ Երևանում բազմաթիվ շենք-շինություններ կրում էին արևելյան՝ ավելի որոշակի՝ իրանական ճարտարապետության տարրեր, ինչի շահարկումը հետագայում աղբրեջանական կեղծարար քարոզչության հիմնաքարերից մեկը դարձավ⁸²⁷:

Թուրք-պարսկական պատերազմների արդյունքում Երևանը բազմիցս ենթարկվել է պաշարման, ավերածությունների և անցել ձեռքից ձեռք⁸²⁸: Արշավանքների ընթացքում Երևանը վերածվել է ավերակների, նրա բնակչության մեծ մասը ոչնչացվել կամ հարկադրված թողել է իր հայրենի քաղաքը և դիմել փախուստի: Հայ, վրացի և թուրք պատմագիրների ու հիշատակագիրների երկերում տրված են այդ պատերազմների ընթացքում հայերի և հարևան ժողովուրդների կրած տառապանքները, կոտորածներն ու գերեվարությունը, սովն ու մահապիտուկ հիվանդությունները⁸²⁹:

Քաղաքը ենթարկվել է ավերածությունների, ինչպես օրինակ 1514 թ. սուլթան Սելիմի, 1534 թ. Մուլեյմանի, 1635 թ. Մուրադ IV-ի և 1724 թ. Ահմեդի կողմից⁸³⁰: Ավերածություններից հետո իշ-

⁸²⁷ Фальшивый юбилей: как придуманная 50 лет назад сказка стала частью истории Армении // <https://az.sputniknews.ru/20180416/azerbaijan-istorija-erevan-erebuni-414904329.html/09.03.2022/> shorturl.at/tIMY7 /09.03.2022/

⁸²⁸ Տե՛ս Փափագյան Հ. Դ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում // ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, Երևան, 1960, N 37-38, էջ 22, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 173, Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 300, Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 61, Հակոբյան Վ. Ա., Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, Երևան, 1956, էջ 427, «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. Ա, Երևան, 1961, էջ 33:

⁸²⁹ Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 598, «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. Բ, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1964, էջ 154-155, 271, Հակոբյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 355, Լեո, Հայոց պատմություն, հ. II, Երևան, 1946, էջ 198-193, Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 300-301:

⁸³⁰ Акопян Т. Х., Очерк истории Еревана, Ереван, 1977, с. 83.

խող կողմը կատարում էր շինարարական աշխատանքներ՝ փոփոխելով Երևանի դիմագիծը:

Երևանը զգալի տուժել է նաև երկրաշարժերից, օրինակ 1679 թ. հունիսի 4-ի երկրաշարժից հետո քաղաքը վերածվել է ավերակների⁸³¹:

Գետառ գետի պարբերաբար վարարումները ևս իրենց ավերիչ հետքն են թողել քաղաքի վրա:

1555 թ. Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի միջև կնքվում է առաջին հաշտության պայմանագիրը, որով Հայաստանը բաժանվում է այդ երկու պետությունների միջև: Սահմանն ըստ այդ պայմանագրի անցնում էր Հայկական պար լեռնաշղթայով: Դրանով Երևանի խանությունը և նշված լեռնաշղթայից հյուսիս գտնվող մյուս բոլոր տարածաշրջանները մնում էին Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

Երևանը՝ իբրև «հնագույն աղբրեջանական պատմամշակութային կենտրոնի», իբրև անկախությունից հետո նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությանը նվիրաբերված քաղաքի՝ աղբրեջանական նորաստեղծ առասպելը ևս այժմ դրվել է քարոզչական շրջանառության մեջ⁸³²:

Սակայն, Աղբրեջանական կեղծարարությունը չի սահմանափակվում միայն հայկական մի շարք բնակավայրերին առնչվող առասպելների ստեղծմամբ և տարածմամբ: Հայերին համարելով վերաբնակներ, որոնք իբր գավթել են աղբրեջանական խանության տարածքները, նշվում է, թե նրանք հաստատվել են այսպես կոչված «Հյուսիսային Աղբրեջանի» տարածքում 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական և 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո և հատկապես 1828 թ. փետրվարի 10-ին կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրի 15-րդ կետով⁸³³: Նմանատիպ «փաստերի» հիշատակումը ինքնին վկայում է Աղբրեջանի

⁸³¹ Նույն տեղում, Շահագիզ Յե., Հին Յերևանը, Յե., 1931, էջ 86:

⁸³² Мехтиев Р., Нагорный Карабах: история, прочитанная по источникам, Москва, 2014, с. 18.

⁸³³ Նույն տեղում:

քարոզչամեքենայի կողմից ոչ միայն հայոց, այլև Իրանի պատմության կեղծման մասին:

Սակայն այդ ամենը հերքվում է փաստերով: Հայ էթնիկ բնակչության մեծամասնության մասին հավաստի վկայություններ են առկա հատկապես ցարական Ռուսաստանի սկզբնաղբյուրներում: 1827 թ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում Երևանի գրավման տեսարանը նկարագրելիս, գեներալ Պասկևիչն ասել է. «Տասնութ հազար բնակիչներ, որոնց մեծ մասը հայեր էին, բռնությամբ քշված բերդը, խնդրեցին Գասասինի հանձնվել...»⁸³⁴: Ռուսների կողմից Երևանի բերդի գրավման իրադարձությունների ակնատես և ժամանակակից Երևանի սեմինարիայի ուսուցիչ Կ. Շուլցինը ևս փաստում է, որ Երևան քաղաքի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին⁸³⁵:

Քարոզչական առասպելների գոյությունն այնքան սկնհայտ է և առանց փաստական հենքի, որ հավանաբար աշխարհում միայն աղբյուրագիրների համար է գոյություն ունեցել իբրև թե աղբյուրագրական Մեֆյան պետությունը՝ Արևելքի ամենախոշոր պետություններից մեկը⁸³⁶:

Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունների մասին արժեքավոր է հետազոտող Մ. Կարապետյանի ուսումնասիրությունը, որում մասնավորապես անդրադարձ է կատարվում ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեի, գերմանացի ճանապարհորդ Շիլինգերի, հոլանդացի վաճառական Մորեյսի, ճիզվիտական միաբանության անդամ Մոնիեի և այլոց վկայություններին, որոնցում պարզ երևում է, որ

⁸³⁴ Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том III: Персидская война 1826-1828 г., выпуск III, издание второе, С.-Петербург, 1888, с. 508.

⁸³⁵ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 4, отдел 2, 1884 г.: взятие Эривани (по рассказам старожилов), с. 34-35.

⁸³⁶ Джафарли Н., Азербайджанское государство Сефевидов, СПб., 2009, с. 13, Шукрюев К. К., Багиев Т. Р., Карабах: история в контексте конфликта, СПб., 2014, с. 14.

XVII դ. և XVIII դարասկզբին Երևանի բնակչության մեծամասնությունը հայերն էին⁸³⁷:

Այսպիսով, թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմները և մեծ չափերի հասնող գերեվարությունները, խաների ու փաշաների միջև մղվող երկարատև պայքարն ու կռիվները, վրաց Հերակլ թագավորի (1744-1798) արշավանքները, պարբերաբար կրկնվող հիվանդությունները, երկրում տիրող փակ բնատնտեսությունն արգելակում էր Երևանի զարգացումը: Անկայուն քաղաքական վիճակի և բնական չնչին աճի հետևանքով XVI-XVIII դարերի Երևանի բնակչության թվի ավելացումը կամ նվազումը հիմնականում կապված էր բնակչության ներհոսքի և արտահոսքի հետ:

XIX դ. Երևանի նահանգում հայերի ճնշող մեծամասնության վերաբերյալ հավաստի տեղեկություններ են առկա «Կովկասյան օրացույցում»- ում⁸³⁸:

Երևանի հայկական մշակութային ժառանգության մեջ, բացի բազմաթիվ ճարտարապետական կոթողներից, կարևոր տեղ են զբաղեցնում և հայ քաղաքակրթության մասին են աներկբա վկայում հայկական եկեղեցիները: Մ. Աստվածածինը (Կաթողիկե) [տե՛ս նկար 2, 3] հին մատուռ-եկեղեցիներից է, հին կառույցի արևմտյան ճակատին կան 1229, 1284 թթ. և XVI դարով, իսկ հյուսիսային պատին՝ 1609 թ. թվագրված արձանագրություններ: Ըստ Ա. Քալանթարի եկեղեցու բազիլիկն ըստ կառույցի տեսակի կայուն տիպ է և ամենաուշը VII դ. կառույց, իսկ ներկայումս պահպանված Մ. Աստվածածին մատուռը, որ շարունակում է կրել Կաթողիկե անունը, կառուցվել է X դարում⁸³⁹:

Դեռ վաղ միջնադարում հիմնված Երևանի հնագույն եկեղեցիները [տե՛ս նկար 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13] փաստում

⁸³⁷ Կարապետյան Մ. Մ., Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ. // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1986, N 2, էջ 95-109.

⁸³⁸ «Кавказский календарь», 1915 (LX г.), Тифлис, с. 218-219, 250-255.

⁸³⁹ Հարությունյան Ա., Սեդրակ Բարխուդարյան – 120. գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան 2019, էջ 32.

են հայկական քրիստոնեական քաղաքակրթական համալիր ժառանգության մասին:

Աղբրեջանա-թուրքական հայատյաց քաղաքականության մեկ այլ առանձնահատուկ ժամանակաշրջան էլ 1918-1920 թվականներն էին: Առաջին աշխարհամարտի ավարտին՝ 1918 թ., թուրքական զորքերը չնայած իրենց պարտությանը ընդհանուր ճակատում, շարունակեցին առաջխաղացումը դեպի արևելք՝ ձգտելով հասնել պանթուրքական ծրագրի իրականացման նպատակներին: 1918 թ. սեպտեմբերին Բաքվի գրավումից հետո իրականացվեց քաղաքի հայ բնակչության՝ ավելի քան 30.000 մարդու ոչնչացումը:

Աղբրեջանական կեղծարարության նպատակներից է նաև քողարկել Բաքվի հայկականությունը, քանզի այդ քաղաքում առկա հայ-քրիստոնեական ժառանգության մասին են վկայում տեղի Հայ առաքելական եկեղեցիները⁸⁴⁰: Այդ եկեղեցիներն են.

1. Բաքվի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին հին Բաքվի Իչարի շահար թաղամասում՝ հիմնադրված 1797 թ. (այժմ պահպանված է զանգակատան առաջին հարկը) [տե՛ս նկար 14]:
2. Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին՝ հիմնադրված 1887 թ. (այժմ օգտագործվում է որպես գրադարան) [տե՛ս նկար 15]:

3. Սուրբ Թադևոս-Բարդուղիմեոս մայր տաճար՝ հիմնադրված 1900 թ., գտնվում էր Դիմիտրովա-Բոնդարնայա-Շամսի Բաղալբեյլի փողոցում [տե՛ս նկար 16]:

4. Սուրբ Հարություն մատուռ՝ կորսված [տե՛ս նկար 17]:

Ամփոփում

Հազարամյակների հայկական քաղաքակրթական օրրան Էրեբունի-Երևանը այսօր առավել քան հայտնվել է աղբրեջանական կեղծարարության կենտրոնում: Աղբրեջանի Հանրապե-

տությունը ստեղծման առաջին իսկ օրից վարում է յուրացման քաղաքականություն ոչ միայն իրանական (պարսկական), այլև հայկական բնակավայրերի նկատմամբ: Պատահական չէ, որ այն թիրախում է հայտնվել նաև Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանը:

Տարիներ ի վեր գտնվելով պարսկական և ժամանակ առ ժամանակ թուրքական տիրապետության ներքո՝ Երևանում բազմաթիվ շենք-շինություններ կրել են արևելյան՝ ավելի շատ իրանական ճարտարապետության տարրեր, ինչն էլ հետագայում աղբրեջանական կեղծարար քարոզչության թիրախներից մեկը դարձավ:

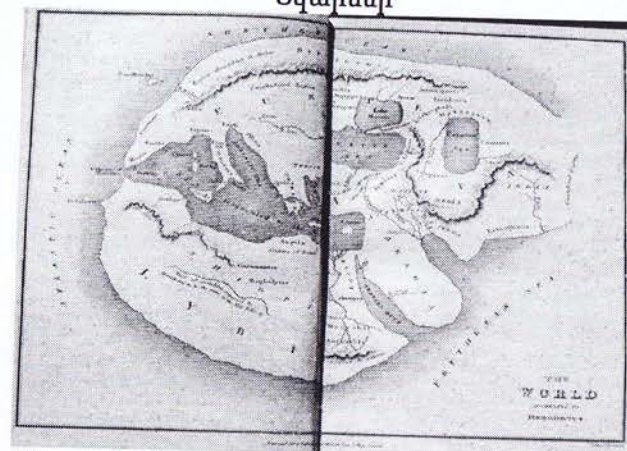
⁸⁴⁰ Stepanyan G., On the History of the Armenian Sanctuaries of Absheron Peninsula (an overview) // «Բանբեր հայագիտության/Journal of Armenian Studies», 2021, N 1, p. 5-32.

Alik Gharibyan
Ruzanna Gasparyan

AZERBAIJANI FALSIFICATIONS REGARDING YEREVAN

The cradle of the Armenian civilization of millennia, Erebuni-Yerevan, is now in the center of Azerbaijani falsification more than ever. From the very first day of its establishment, the Republic of Azerbaijan has pursued a policy of taking over not only Iranian (Persian) but also Armenian settlements. It is not accidental that the capital of the Republic of Armenia, Yerevan, has also appeared in their target. Having been under Persian rule, and from time to time under Turkish rule, for many years, many buildings in Yerevan bear elements of Eastern, more precisely Iranian architecture, which has become one of the targets of Azeri counterfeit propaganda.

Նկարներ

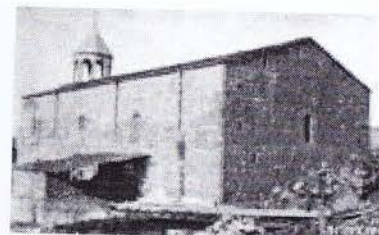
Աշխարհի քարտեզն՝ ըստ Հերոդոտոսի, որտեղ Հայաստանը հիշատակված է Փոքր Ասիայի արևելյան մասում (մ.թ.ա. V դ.) (նկար 1)

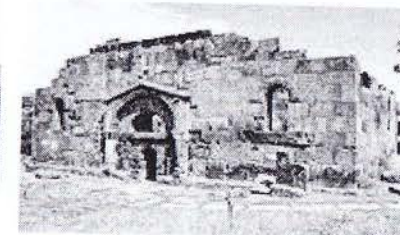
Ս. Աստվածածին եկեղեցին քանդելուց առաջ, 1936 (նկար 2)

Ս. Աստվածածին եկեղեցին քանդման պահին, 1936 (նկար 3)

Ս. Պողոս Պետրոս եկեղեցի, XI դ. (Երևան, Կենտրոն համայնք, ներկայիս Մոսկվա Կինոթատրոնի տեղում) (նկար 4)

Ավանի տաճար, VI դ. (նկար 5)

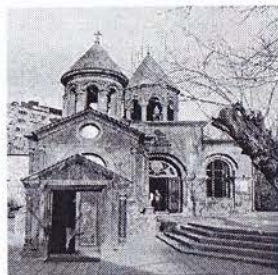
Ս. Հովհաննես մատուռ, XIV դ.
սկիզբ (նկար 6)

Ս. Աստվածածին մատուռ, XIV դ.
սկիզբ (նկար 7)

Քանաքեռի Ս. Հակոբ եկեղեցի,
XVII դ. վերջ (Քանաքեռի 6-րդ
փողոց) (նկար 8)

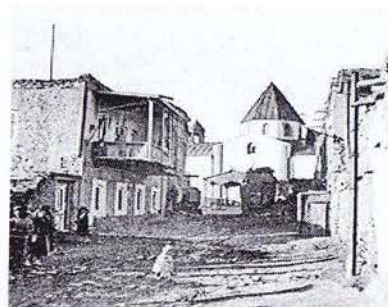
Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցի,
1693 թ. (ք. Երևան, Ղազար
Փարպեցի փողոց) (նկար 9)

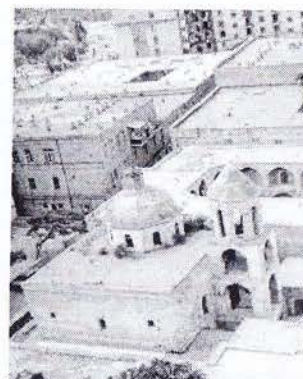
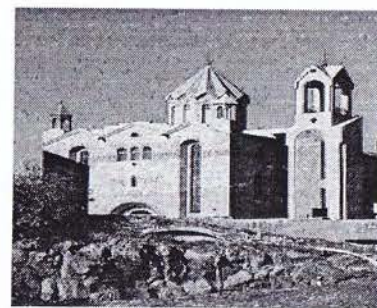
Ս. Գևորգ եկեղեցի, XVII դ. վերջ
(ք. Երևան, Նորազավիթ) (նկար
10)

Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցի,
1710 թ. (ք. Երևան, Հովհաննես
Կոզեռնի փող. 9) (նկար 11)

Ս. Սարգիս եկեղեցի, 1842 թ. (մինչև մերակառուցումը և
վերակառուցումից հետո) (նկար 12, 13)

Ս. Աստվածածին եկեղեցի
(Բաքու), 1797 թ. (նկար 14)

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի,
(Բաքու), 1887 թ. (նկար 15)

Ս. Թաղևոս-Բարդուղիմեոս մայր
տաճար (Բաքու), 1900 թ. (նկար
16)

Սուրբ Հարություն մատուռ
(Բաքու) (նկար 17)

Arman Yeghiazaryan
Ara Hovhannisyan
Armine Chiroyan

FALSIFICATION OF THE HISTORY OF YEREVAN AND ARTSAKH IN AZERBAIJANI SCHOOL TEXTBOOKS (GENERAL OBSERVATIONS)

Introduction

History textbooks are of great importance in the education of the young generation, forming geographical, chronological and substantive knowledge about the motherland, people and its history. It is no coincidence that history textbooks in a number of countries, dictated by political conditions, also acquire ideological functions, trying to instill ideas of an ideological and political nature in the new generation apart from historical knowledge and even instead of it, which often not only distort historical realities, but also form a hostile attitude towards other peoples.

The purpose of the article is to cover the targeting of Armenian territories by Azerbaijani authors based on the examination analysis of Azerbaijani school textbooks. The problem has been set to reveal the ambitions of Azerbaijanis in the Azerbaijani school textbooks towards the territories of Artsakh and the Republic of Armenia, particularly Yerevan, as well as to present the latter's approaches to the population of the Armenian territories.

Armenians and Artsakh in the concept of writing the history of Azerbaijan

According to Azerbaijani authors, the Karabakh Khanate was formed by the leader of the Jevanshir tribe, Panah Khan (1748-1763), who was one of Nadir Khan's military commanders. They claim that

the khanate mainly consisted of Turkic tribes (Jevanshir, Kebirli, Iyirmidjordlyar, (twenty-fourth), Otuzikilyar, (thirty-second), Baharli, Kolani)⁸⁴¹. In addition, a small number of Christian Aghvans also lived in the Khanate territory. By the way, they consider the Armenian melikdoms of Artsakh to be Aghvani⁸⁴². In the territory of the Karabakh Khanate were the principalities of Khachen, Varanda, Dizak, Gulistan, Jraberd, whose population allegedly consisted of Aghvans who accepted Christianity⁸⁴³. Azerbaijani authors try to present as if, according to Azerbaijani sources, as well as "Karabakhname", the inhabitants of these regions were not the native population of Karabakh. They moved to this area from other areas of Azerbaijan. These melikdoms were named after the five regions of Karabakh. Only the population of Khachen consisted of local Christians, Albanians. All other meliks were newcomers. All of them took refuge in Karabakh and were assigned to the respective territories to obey Nadir Shah⁸⁴⁴. They failed to create any state unit in Karabakh because they were rulers of melikdoms who had no social support in the region and were always busy fighting among themselves⁸⁴⁵. Here, everything is fabricated or falsified as well, and the "assertions" of the Aghvans living in the Khachen melikdom or the population of other

⁸⁴¹ Алиев Т., Агаларов П., Гулиев Н., Гасымов Э., Бабаев Ф., Гусейнов Э., Асадов К., Мамедов Р., История Азербайджана, учебник для 10-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2017, с. 171.

⁸⁴² Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2019, с. 105.

⁸⁴³ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 127.

⁸⁴⁴ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 127.

⁸⁴⁵ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 127.

melikdoms that they are not natives do not stand up to scrutiny⁸⁴⁶. In addition, it should be noted that Azeri authors, speaking with extreme exaggeration continuously about the Christian population moved to the territory of Artsakh, forget to talk in their textbooks about the tens of thousands of Turkic tribes moved to Yerevan, Gandzak and Karabakh, which multiplied over time⁸⁴⁷. Also, the Oghuz, whom the Azerbaijani authors consider their ancestors and who allegedly had a serious participation in the formation of the Azerbaijani people, have not lived here since ancient times. The latter moved to Transcaucasia in the 11th-13th centuries⁸⁴⁸. In order to strengthen his power, Panah Khan transferred a number of tribes from the Kingdom of Georgia and neighboring khanates to Karabakh, among which were the Karachorlu, Puskhan, Jinli, Demurchi-Hasanli, Kengerlu, Kyotanli and other tribes. Ahmed Agha from only Kazakh moves 1500 of his tribesmen to Karabakh⁸⁴⁹.

During the reign of Ibrahim Khan who followed Panah, the infiltration of Turkic-speaking ethnic groups into the mountainous regions gained new momentum, while the Field Karabakh was gradually depopulated, a part of the Armenian population was forcibly converted to Islam. According to German researcher A. Haxthausen's description, that beautiful country, that is, Karabakh, bears traces of deep decline since the 18th century. Instead of captive Armenians, lazy

⁸⁴⁶ See in detail about the population of Artsakh melikates - Раффи, Меликства Хамсы, Перевод с армянского Л. М. Казаряна. Издательство «Наири», Ереван, 1991.

⁸⁴⁷ Бакиханов Аббас-Кули-Ага, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 142

⁸⁴⁸ Агаджанов С., Очерки истории огузов и туркмен в Средней Азии IX-XIII вв., Ашхабад, 1969, издательство «Билим», с. 6.

⁸⁴⁹ Հարությունյան Բ., Պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարություն, «Վեմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2010, N 4, էջ 52: Harutyunyan B., Falsification Advanced on a State Level // https://www.armin.am/images/menus/347/Falsification_Advanced_on_a_State_Level.pdf /10.05.2023/.

Tatars and Turks were brought here, who gradually gained an advantage over the local Armenians⁸⁵⁰.

In 1805 The Karabakh Khanate was joined to Russia by the agreement of Kyurakcha. There was no clause regarding Armenians in this agreement, which gives the Azerbaijani authors a reason to think that if there was no clause in the agreement, then there were no Armenians in Karabakh at that time⁸⁵¹. And this gives them a "full" reason to claim that Karabakh belonged to Azerbaijan.

Azerbaijani authors claim that after Russia's annexation of Karabakh Khanate, the tsarist government, in order to strengthen itself in the region, began to oppress the local Turkish Muslim population and resettled Armenians here. The occupation of the South Caucasus by Russia created conditions for the mass migration of Armenians from other countries and the formation and strengthening of the Armenian factor here. Despite the Armenianization policy conducted by the Russians, after the "occupation" of Karabakh Khanate, the majority of the population of the Karabakh province were supposedly Azerbaijanis, and the majority of the Christian population were Aghvans. According to Azerbaijani authors, during the mass resettlement of Armenians in Karabakh after the Russian occupation, the first Armenian settlements allegedly appeared here⁸⁵². This activated the process of Armenianization of the Christian Aghvan population of Nagorno Karabakh. As we have seen, according to Azerbaijani authors, the majority of the local Christian population were former Aghvans, who, having undergone Gregorization, later, as a result of assimilation, gradually became Armenians⁸⁵³. The Christian

⁸⁵⁰ Гекстгаузен А., Закавказский край, СПб, 1857, ч., 1, с. 208, 213.

⁸⁵¹ Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, отечество, 5-й класс, методическое пособие для учителя, Баку, 2012, с. 101.

⁸⁵² Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 191-193.

⁸⁵³ Левиатов В., Очерки истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948, с. 118, Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева

population of the mountainous part of Karabakh, which was forced to adopt the Gregorian faith, did not consider itself to belong to the Armenian ethnic group for a long time. Some of the Aghvans, who did not accept Gregorianism at that time, moved to Georgia and other regions⁸⁵⁴.

In general, one of the favorite tricks of Azerbaijani authors is the assertion of the implementation of Armenianization policy by the Russian authorities in the region through resettled Armenians. According to them, after 1828 Turkmencha and 1829 the Adrianople agreements, along with other regions of Azerbaijan, a mass resettlement of Armenians was carried out in Karabakh⁸⁵⁵. The Russian Empire, in order to carry out further "aggressive plans" against the Ottoman state and Iran, sought to place Armenians en masse in the South Caucasus, especially in the historical "Azerbaijani lands". The Russian Empire was trying to create a support for itself from the Christian population in Northern Azerbaijan. For this purpose, immediately after the conquest, the resettlement of Germans, Armenians, Russians and representatives of other Christian peoples began in the South Caucasus, including Azerbaijan. The Russian Empire settled the Armenians mainly in the territory of the former Karabakh, Yerevan and Nakhichevan khanates and in Borchalu⁸⁵⁶.

In fact, we are witnessing a situation where Azerbaijani authors, unable to deny the presence of Armenians in Artsakh in any way, present the latter as Christian Aghvans, who later became Armenian for one reason or another, and later show their presence in Artsakh and elsewhere as a consequence of the Russian resettlement policy,

Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 191-193.

⁸⁵⁴ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 191-193.

⁸⁵⁵ Ibid.

⁸⁵⁶ Махмудлу Я., Алиев Г., Абдуллаев Г., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, учебник для 9-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2016, с. 10-11.

which contradicts historical realities, because the presence of Armenians in the area in question has been evidenced since ancient times. The north-eastern border of Greater Armenia passing through the Kur River was also the ethnic border of the Armenian people. Strabo, telling about the unification of Armenian lands by the Armenian king Artashes I, reports that Sakasene (Shakashen) and Orkistene (Artsakh) were also among them⁸⁵⁷. Moreover, the author clearly states that the Armenian king united the Armenian-inhabited and Armenian-speaking regions. According to Strabo, after the reunification of the lands, in the kingdom of Artashes, including Artsakh and Utik, everyone spoke the same language, i.e. Armenian⁸⁵⁸. Movses Khorenatsi, while talking about the Armenian king Vagharshak, presents the borders of the spread of the Armenian language (and therefore also the Armenian people), which, judging by the reports of the historian, completely coincide with the borders of Great Armenia, including Artsakh and Utik⁸⁵⁹.

The mentioned references prove that Worlds (Artsakh and Utik) from the Eastern side of Armenia between Kur and Yeraskh (Artsakh and Utik) were originally inhabited by Armenians and Armenian-speaking, so what is presented in the Azerbaijani textbooks has no relation to the historical reality and is only for internal use (state order, propaganda, education).

The concept of writing the history of Azerbaijanis regarding the territory of the Republic of Armenia. Case of Yerevan

As part of the Iranian power in the 18th century according to Azeri authors, the inhabitants of Khanate Yerevan were the Turks of Azerbaijan, the oldest inhabitants of the region. As if the names of

⁸⁵⁷ The Geography of Strabo, An English Translation, With Introduction and Notes D. W. Roller, Cambridge University Press, 2015, p. 507-508.

⁸⁵⁸ Ibid., p. 508.

⁸⁵⁹ Եղիազարյան Ա., Արարական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, Երևան, 2010, ԵՊՀ հրատ., էջ 135:

places, European travelers, even the reports of Armenian historians are evidence of it⁸⁶⁰. Under the name of Armenian historians, Azerbaijanis mean Ashot Hovhannisyan's opinion that Armenians were a small part of Yerevan's population in the 18th century, which does not give any basis for stating that local Muslim residents were the oldest residents here. In addition, M. Karapetyan proved that the source used by A. Hovhannisyan, Mami-Klerak's information about the number of Armenians, refers not to the city, but to the fortress, so the researcher's point of view based on it about the ratio of the numbers of Armenians and Azerbaijanis in the city of Yerevan is baseless⁸⁶¹. In addition, the reduction of the number of Armenians in this region was due to various events that took place throughout history. For example, several hundred thousand Armenians were forced to leave Armenia only during the exile of Shah Abbas⁸⁶².

Speaking about the European travelers, it should be noted that the latter, in addition to mentioning the Muslim population of Yerevan, also talked about the large number of Armenians living in the city, about which the Azerbaijani authors are silent. According to the representative of the king of Spain, Antonio de Guvea's memory about 1608, Yerevan was the most important city and capital of the

⁸⁶⁰ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 109.

⁸⁶¹ Чарпачян У., Еրևանի բնակչության էթնիկական կազմի և բնակչության փոփոխությունները 1600-1724 թթ., Երևան, 1986 // Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, էջ 108.

⁸⁶² Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Էջմիածին, 1896, էջ 40: Տե՛ս նաև Արրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Խ. Ա, Երևան, 1964, էջ 253; Эзов Г., Сношения Петра Великого с армянским народом, документы, СПб., 1898, с. IV; Boumoutian G., A Concise History of the Armenian People (From Ancient Times to the Present), Fifth Edition, Completely Revised, California, 2006, p. 209-210.

entire Greater Armenia, which was completely inhabited by Armenians⁸⁶³.

Azerbaijani authors write that European traveler Jean-Baptiste Tavernier, coming to Yerevan in 1655, he wrote that only Muslims (so-called Azeri Turks) lived inside the city's fortress walls⁸⁶⁴, but the latter do not mention that the same traveler who 1630s and then was in Yerevan, gives completely different remarkable information about the fortress and its suburbs. According to that information, the khan, his officers and soldiers lived in the fortress, and Yerevan district, which was a suburb in the northwest of the fortress, had twenty times more people than in the city (now in the fortress). This was the residence of all merchants and artisans, as well as all Armenians. In the map of Yerevan drawn by him, it is again emphasized that the suburb is inhabited by Christian Armenians. On another occasion, the author also wrote that the city was inhabited exclusively by Armenians⁸⁶⁵.

French traveler Jean Chardin, being in Yerevan in 1673, wrote that the Yerevan fortress is bigger than a small city. It is oval in shape and consists of approximately 800 houses. Only "Sefians" lived there⁸⁶⁶. In fact, J. Chardin calls Yerevan "the capital of the Great Armenian"⁸⁶⁷, and then, describing Yerevan, he speaks of a resident of the fortress

⁸⁶³ "Relation des Grandes Guerres et Victoires Obtenues par le Roy de Perse Cha Abbas Contre les Empereurs de Turquie Mahomet et Achmet Son Fils. Par le P. Fr. Anthoine de Gouvea". Traduit de L'original Portugais. A Rouen, 1646, p. 225.

⁸⁶⁴ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 30.

⁸⁶⁵ "Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, écuyer baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes", 623; "The Six Voyages of John Baptista Tavernier, a Noble Man of France Now Living, Through Turkey into Persia, and the East-Indies, finished in the Year 1670", p. 14-15.

⁸⁶⁶ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 30.

⁸⁶⁷ "Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient", nouvelle édition, de notes, etc. par L. Langlès, tome II, Paris, 1811, p. 128.

about the "native Persians", refers to the Armenians who have shops there, presents the Armenians living in the city itself, their customs and traditions, as well as about the Armenian churches⁸⁶⁸.

Ya. Struys, who was in Yerevan in the 1670s and who in 1676 also noted that Yerevan was mostly inhabited by poor Armenians⁸⁶⁹.

Many other author-travelers testify about the Armenian majority living in the city.

Thus, we can record that, according to the testimonies of European travelers, mostly Persians lived in the fortress of Yerevan, and Armenians in greater numbers outside the fortress, about whom Azerbaijani authors prefer to be silent. As for the place names, it should be stated that those place names were different at different times due to the ruling regime in the country and the policy pursued by the latter. In this regard, let's give at least one example, which they present themselves, noting that Rza Shah, conducting a policy of national discrimination in South Azerbaijan, changed geographical and historical place names⁸⁷⁰. The same thing happened, for example, during the Ottoman or Persian rule. As a result of the establishment of the nomadic Turkic element in Armenia, a considerable number of Turkic place names have formed. This was due to the fact of the temporary possession of the incoming element. The Turkic element mostly translated the Armenian place names, adapted them to their language, and only about 10 percent of them created place names in accordance with the simple nomadic mentality⁸⁷¹.

⁸⁶⁸ "The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies", the first volume, containing the author's voyage from Paris to Ispahan, London, 1686, p. 245-248.

⁸⁶⁹ Struys J. J., *Drie aanmerkelyke en zeer rampspoedige Reizen, Door Italien, Griekenland, Lyfland, Moscovien, Tartaryen, Meden, Persien, Oostindien, Japan, en verscheiden andere Gewesten*, Haarlem, 1741, b. 229-230.

⁸⁷⁰ Агаларов П., Гулиев Н., Хатамов Р., Бабаев Ф., Гасымов Э., Гусейнов Э., Джаббаров Х., Бахрамова С., Гусейнов А., *История Азербайджана*, учебник для 11-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2018, с. 58.

⁸⁷¹ Հարությունյան Բ., Պետական մակարդակի բարձրացված կեղծաբարություն էջ 37: Harutyunyan B., *Falsification Advanced on a State Level*.

According to Azerbaijani authors, the Khanate of Yerevan, formed in the territory of Armenia in the 18th century, was supposedly the so-called territory of Western Azerbaijan, which is currently called Armenia⁸⁷². They state that their ancestors lived there since ancient times, but do not provide any evidence to prove it. They believe that Armenians were moved here by Tsarist Russia in the 19th century, and the population of Yerevan consisted of Azerbaijani Turks. In general, Azerbaijani authors claim that in the 19th century Tsarist Russia gave ancient Azerbaijani lands to Armenians⁸⁷³. In fact, the source information testifies the opposite. Military historian Vassily Potto, referring to the Russo-Persian war in 1826-1828 and the events of the seizure of the Yerevan fortress, notes that most of the 18,000 inhabitants of the besieged fortress were Armenians⁸⁷⁴. This is another evidence that Armenians lived in Yerevan long before Tsarist Russia conquered Eastern Armenia, and refutes the view put forward by Azerbaijani authors that Armenians moved here after the capture of Yerevan by the Russians.

Sometimes the opinions of Azerbaijani authors are highly controversial. On the one hand, Azerbaijanis state that Armenians began to live here as a result of their relocation by Tsarist Russia, but on the other hand, they state almost everywhere that both during the capture of Yerevan (quoting Paskevich's words) and during the capture of Gandzak, the Russians were helped by local Armenians⁸⁷⁵, which seriously contradicts their own claims.

⁸⁷² Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., *История Азербайджана, отечество, 5-й класс, методическое пособие для учителя*, Баку, 2012, с. 103.

⁸⁷³ Ibid.

⁸⁷⁴ Потто В., *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях*, том III: Персидская война 1826-1828 г., выпуск III, издание второе, С.-Петербург, 1888, с. 508.

⁸⁷⁵ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусаева Э., Бахрамова С., *История Азербайджана*, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 178; Мусаева О., Гусейнова Л., Джаббаров Х., *История Азербайджана, отечество, 5-й класс, методическое пособие для учителя*, с. 107.

They state that the Armenians were transferred to the territory of the present Republic of Armenia by the Russians after the conquest of these territories by Tsarist Russia, which they call Western Azerbaijan, but at the same time they state that in the middle of the 15th century, the ruler of the Baharli dynasty, Jahan Shah, allowed to move the center of Armenian Catholicism from Cilicia to Uchkilse (Echmiadzin) in Azerbaijan⁸⁷⁶. According to them, the lands belonging to the local Azerbaijani nobility in Etchmiadzin and its surroundings were gradually settled by Armenian families who migrated from Cilicia⁸⁷⁷, and in the following centuries this process was further expanded. It is clear that it is impossible to present any evidence or information to prove such "claims" because it contradicts the historical realities.

In fact, we are witnessing a situation where Azerbaijanis are trying in every possible way to deny any fact of the presence of Armenians in the current territory of Armenia, but their attempts contradict the information of Armenian and foreign sources, where, on the contrary, the presence of Armenians in the eastern part of their homeland is proven in all eras of history. We consider it unnecessary to quote again all those testimonies about Armenia and Armenians at the time when the Azerbaijanis, according to their own testimony, were not yet formed either as a people or as a nation⁸⁷⁸.

According to Azeri authors, after the sovietization of Armenia, Moscow's policy towards Azerbaijan became even tougher. In the territorial and border disputes with Georgia, Soviet Russia also took positions that contradicted the benefits of Azerbaijan⁸⁷⁹.

⁸⁷⁶ Махмудлу Я., Алиев Г., Гусейнова Л., Алишова Х., Джаббаров Х., Мусавева Э., Бахрамова С., История Азербайджана, учебник для 8-го класса общеобразовательных школ, с. 193.

⁸⁷⁷ Ibid.

⁸⁷⁸ «Великая Армения», Большая российская энциклопедия.

https://bigenc.ru/world_history/text/1904555

⁸⁷⁹ Махмудлу Я., Алиев Г., Абдуллаев Г., Гусейнова Л., Джаббаров Х., История Азербайджана, учебник для 9-го класса общеобразовательных школ, Баку, 2016, с. 121.

We consider it unnecessary to mention the territorial problems between Armenia and Azerbaijan and their non-Armenian solutions after the Sovietization of Armenia, because currently Azerbaijani authors consider the entire territory of the Republic of Armenia to be Azerbaijan. In this case, the claims of the Azerbaijani authors about the hardening of Moscow's policy should be considered false.

Summary

Azerbaijani authors, unable to deny the presence of Armenians in Artsakh, present the latter as Christian Aghvans who later became Armenian for one reason or another, and later show their presence in Artsakh and elsewhere as a consequence of the Russian resettlement policy, which contradicts historical realities, because the presence of Armenians in the area in question has been evidenced since ancient times. In the same way, Azerbaijani authors try in every possible way to reject any fact of the presence of Armenians in the current territory of Republic of Armenia, but their attempts contradict the information of Armenian and foreign sources, where, on the contrary, the presence of Armenians in the territory of their own homeland is proven in all eras of history.

In the history of Azerbaijan, we are witnessing absolute Armenian hatred, because during the entire narrative of their history, Azerbaijani authors strive to reject everything Armenian, both in the territory of the Republic of Armenia and in Artsakh, not stopping at any falsehood on this path. The examples given, where the writings of Azerbaijanis have no justifications or one writing contradicts the other, are vivid proofs of the mentioned.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՎ ԱՐՑԱԽԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՂՇԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՊՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ
ԴԱՍՏԱԳՐՔԵՐՈՒՄ
(ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ)

Աղբբեջանցի հեղինակները, ոչ մի կերպ չկարողանալով ժխտել հայերի ներկայությունը Արցախում, վերջիններիս ներկայացնում են որպես քրիստոնյա աղվաններ, որոնք այս կամ այն պատճառով հետագայում հայացել են, իսկ ավելի ուշ շրջանում նրանց ներկայությունը Արցախում և այլուր բացատրում են որպես ռուսական վերաբնակեցման քաղաքականության հետևանք, ինչը հակասում է պատմական իրողություններին, քանի որ խնդրո առարկա տարածքում հայերի ներկայության մասին վկայել են դեռևս հնագույն ժամանակներից: Նույն ձևով աղբբեջանցի հեղինակները փորձում են ամեն կերպ մերժել նաև հայերի ներկայության ցանկացած փաստ ՀՀ ներկայիս տարածքում, սակայն նրանց փորձերը հակասում են հայ և օտար աղբբուրների տեղեկություններին, որտեղ ընդհակառակը, պատմության բոլոր դարաշրջաններում վկայված է հայերի ներկայությունը սեփական հայրենիքի տարածքում:

Աղբբեջանի պատմության մեջ մենք ականատես ենք լինում բացարձակ հայատյացության, քանի որ աղբբեջանցիները իրենց պատմության ողջ շարադրման ընթացքում ամեն կերպ ձգտում են մերժել ամեն հայկականը, ինչպես Հայաստանի Հանրապետության տարածքում, այնպես էլ Արցախում՝ այս ճանապարհին կանգ չառնելով ոչ մի կեղծիքի առաջ: Նշվածի վառ վկայություններն են բերված օրինակները, որտեղ աղբբեջանցիների գրածները հիմնավորումներ չունեն և կամ մի գրվածը հակասում է մյուսին:

Նաղաշ Հովնաթան (1661-1722)
ԳՈՎԱՍՍԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՒԱՆԱՅ ՔԱՂԱՔԻՆ

Կամիք գովել դուք Երեւան... Մարդիկն գովում կերեւան, Թուրքերն կու քաշեն բերան, Մարդոյ գլխի կոտրեն գերան:	Չունի մէկ գովելոյ պատճառ, Բազաստանն փնտի, մոռտառ, Կու ծախեն խիստ խաշար, աստառ, Թօրփա, քէչա՝ աթառ- փաթառ:
Հաւեն վնաս որպէս ըզիուր, Ջերմ եւ կանանչ աղտեղի՝ ջուր, Գորտի քաք է եւ փիս փրփուր, Որպէս ծառի ժանգ եւ թրթուր:	Ձեռացներն նետ եւ թուանք, Ղաւաս կաքաւ՝ նախշուն ըռանկ, Փողով հաց չընկնիլ մարդոյ ճանկ. Աշխարհս՝ էծան, Երեւան՝ թանկ:
Առաւօտուց կերթաս բազար, Բոլ կու ծախեն բողկ ու գազար, Թթու մածուն, չանախ- հազար, Խմոր հացն կուտայ նազար:	Հաւուզի փող տաս մէկ բուռն, Հարկիզ մէկն չառնիլ ձեռն, Աչքն կոխես շամփուրի կեռն, Խմեցնես էշի շեռն:
Մափոր եւ կուծ՝ ամենն ծակ, Քանի ջուր կածես՝ թէ դարտակ, Ոչ աղբիւր կայ և ոչ վտակ, Թուրքի յաւեն դռներն փակ:	Ես էլ Երեւան շատ կացայ, Նոցա հասիաթըն իմացայ, Հազար բան ապսպրես նոցա, Կասես՝ ո՛ր է թէ՛ մոռացայ:
Բաբուն չուխէն պօրկչոց շալակ,	Կուգեն ելնեն ամենն քօչ, Լի է մոծակ, մծիկ, բոջ, Ալիշվերիշն է խիստ փօչ,

Գտակ կարեն, ձգեն թալակ, Ծայրն երկար, որպէս սալակ, Մէջն պատի հաստ քոջալակ:	Տալոյ՝ նամարդ, առնելոյ՝ դօշ:
Թէ մէլտանն անես օրօն, Շատ կայ տոխպ շըպլոդ, տօրօն, Շերեփ, գդալ՝ խիստ խըօրօն, Ամենն ածես մէկ վատ թօրօն:	Նաղաշն Երեւան շատ կացաւ, Ջիկարն այրեց, հիւանդացաւ, Դպիտակ սառուցին զարմացաւ, Խմեց՝ սրտիկն զովացաւ:

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արման Եղիազարյան – պ.գ.դ., ԵՊՀ հայոց պատմության ամբի-
ոնի պրոֆեսոր, ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական
աջակցությամբ իրականացվող «Երևանի միջնադարի
ու նոր ժամանակների պատմությունը և աղբյուրագիտա-
կան կեղծարարությունը» վերնագրով գիտական թեմա-
յի (ծածկագիր՝ 21T-6A043) ղեկավար, E-mail:
armanyeghiazaryan@ysu.am

Արա Հովհաննիսյան – պ.գ.թ., ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի
դոցենտ, E-mail: arahovhannisyan@ysu.am

Ալիկ Ղարիբյան – պ.գ.թ., ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի
դոցենտ, E-mail: algharibyan@ysu.am

Արմինե Չիրոյան – ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ,
E-mail: armine.chiroyan@ysu.am

Ռուզաննա Գասպարյան – ԵՊՀ հայագիտական հետազոտու-
թյունների ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, E-
mail: ruzanna.gasparyan@ysu.am

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՈՒ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ
ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գիտական հոդվածների ժողովածու

THE HISTORY OF YEREVAN IN MEDIEVAL AND
MODERN TIMES AND THE AZERBAIJANI
FALSIFICATION

Collection of Scientific Articles

СРЕДНЕВЕКОВАЯ И НОВАЯ ИСТОРИЯ ЕРЕВАНА И
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ФАЛЬСИФИКАЦИЯ

Сборник научных статей

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ա. Եղիազարյան
Հրատ. խմբագրումը՝ Ա. Չիրոյան

Տպագրված է «Մեկնարկ» ՍՊԸ տպարանում
Ք. Երևան, Արմյան փ. 41

Ստորագրված է տպագրության՝ 27.09.2023 թ.
Տպաքանակ՝ 100